

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јасмина Д. Шаранац Стаменковић

**ЦАР КОНСТАНТИН X ДУКА И МИХАИЛО
ПСЕЛ – ИСТОРИЈА ЈЕДНОГ ОДНОСА**

докторска дисертација

Београд, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jasmina D. Šaranac Stamenković

**THE EMPEROR CONSTANTINE X DOUKAS AND
MICHAEL PSELLOS – A HISTORY OF THE
RELATIONSHIP**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

**Подаци о ментору и члановима комисије за одбрану и оцену
докторске дисертације**

Ментор: др Влада Станковић, редовни професор на Одељењу за историју
Филозофског факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Војислав Јелић, редовни професор на Одељењу за класичне науке Филозофског
факултета Универзитета у Београду

др Радивој Радић, редовни професор на Одељењу за историју Филозофског
факултета Универзитета у Београду

др Јелена Ердељан, ванредни професор на Одељењу за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

др Ирена Љубомировић, доцент на Департману за историју Филозофског
факултета Универзитета у Нишу

Датум одбране:

ЦАР КОНСТАНТИН X ДУКА И МИХАИЛО ПСЕЛ – ИСТОРИЈА ЈЕДНОГ ОДНОСА

(Резиме)

Када је цар Константин IX Мономах (1042–1055) сместио свог секретара Михаила Псела у дом Константина Дуке, започело је дугогодишње пријатељство Псела и Дуке. Оно је кулминирало Константиновим доласком на власт.

Хронолошки оквир докторске дисертације *Цар Константин X Дука и Михаил Псел – историја једног односа* обухвата период од царевања Константина IX Мономаха до владавине Михаила VII Дуке (1071–1078). Истраживање у раду базира се на историјској анализи Пселових списа који сведоче о Константину X. Реч је о Пселовом историографском спису, *Хронографији*, једном од најзначајнијих дела целокупне византијске књижевности, у коме је Константину Дуки посвећено посебно поглавље. Затим, Пселовим царским говорима (енкомионима) писаним за Константина X, писмима упућеним овом владару, те Дукиној царској објави коју је саставио Михаил Псел.

Пселови царски говори посвећени Константину X Дуки представљају једну од карика у ланцу епидиктичког беседништва од рановизантијске епохе до пада Цариграда. Њихова функција била је да на сваки начин потврде ромејску владајућу политичку идеологију.

Упоредивањем историјске грађе утврђено је да је Михаил Псел четири енкомиона упутио Константину Дуки. Реч је о говору који је адресиран на цара Константина Дуку [*Διηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*] говор број 14 у издању Ц. Дениса], два неадресирана енкомиона (енкомиони број 9 и 10 у Денисовом издању) и енкомиону у малом утканом у говор Михаила VII Дуке, Константиновог сина (говор број 8 у истом издању).

Михаило Псел саставио је за Константина X царски говор број 9 у Денисовом издању, после византијске одбране Месине од Нормана, око 1060/1061. године у част овог успеха. Након што је опасност од Уза по Византију прошла, Псел је упутио Константину Дуки још два енкомиона (енкомиони број 10

и 14) у којима хвали извојевану победу. Они су настали у периоду између средине 1065. и средине 1067. године. Нажалост, не може се извести сигурнији закључак који је од ова два енкомиона први написао.

Композиције царских говора Константина Дуке које је саставио Псел подражавају схеме енкомиона које су писали ретори пре њега. Будући да је избор теме у царском говору био препуштен самом ретору, Псел је користио оне мотиве који су одговарали тренутном политичком времену. На тај начин, доказао се као лојалан царевој вољи и државној идеологији Византије, али и одличан познавалац раније написаних дела.

Тематско и емоционално средиште Пселових енкомиона писаних за Константина X Дуку је владарева личност. Њихова основна мисао јесте похвала царевих урођених и стечених врлина. Константин Дука описан је као храбар, праведан, умерен, разборит, побожан и човекољубив цар. Насловљени енкомион на Константина Дуку упадљиво је дужи (89) од друга два неадресирана царска говора (56; 53).

Псел је у оквиру енкомиона Михаила VII Дуке састављеног поводом почетка цареве аутократије 1071/1072. године изнео и похвалу његовим родитељима, цару Константину X Дуки и августу Евдокији Макремволитиси. Овим енкомионом у малом ретор је нагласио да је владарски пар заслужан за синовљево племенито порекло и васпитање.

Упоређивањем података из царских говора и историографских извора (*Хронографија* Михаила Псела, *Историја* Михаила Аталијата, *Хроника* Скиличиног настављача и *Хроника* Јована Зонаре) закључује се да Михаило Псел, хвалећи Константина Дуку и његову владавину у енкомионима полази од реалних догађаја, односно, од конкретних успеха. Свакако, поштујући законе реторичког жанра Михаило Псел преувеличава Дукине врлине, његове особине и заслуге у миру и у рату.

Михаило Псел је за Константина X Дуку написао и владарску објаву (*Ἐπαναγνώστικὸν ὡς ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δούκα κῆρ Κωνσταντίνου*) којом извештава грађане Царства о Дукином преузимању власти у држави и његовом политичком програму. Документ је састављен након 24. новембра 1059. године, након доласка на власт Константина X.

Вероватно да је царском објавом Псел желео да оправда и објасни ромејским достојанственицима и становницима широм Византије абдикацију цара Исака I Комнина у корист Константина Дуке. Инсистирајући на ромејској владарској идеологији према којој византијски цар ступа на престо Божијим провиђењем, Псел наглашава да Константин Дука није имао ривале у борби за власт. Исак Комнин је само извршио одлуку Свевишњег, као његов легитимни наследник на земљи и пренео је царске инсигније на Дуку.

Када је реч о писмима Михаила Псела упућених Константину Дуки, њих је према садржају могуће поделити у четири тематске групе: посланица формално обликована као енкомион у малом (писмо број 29 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла), писмо-одговор на владареву молбу (писмо број 188 у истом издању), пратеће посланице уз поклоне упућене цару (посланице број 48, 52, 74 и 104 у издању К. Н. Сатаса) и молбено писмо владару за помоћ пријатељу (писмо број 202 у издању Курца и Дрексла).

Посланицом у виду енкомиона у малом Псел је писао са циљем да прослави василевсову личност, нагласивши при томе чврсту везу и потпуну узајамност ромејског цара Константина X Дуке и Бога. Из писма у коме Михаило Псел тумачи иконографију с камена јасно је дубоко поверење Константина X у широко образовање овог дворског ретора.

Псел је посланицама које су пратиле скромне поклоне Константину Дуки настојао да искаже своју подршку његовом царевању користећи разне стилске фигуре и цитате из дела класичних писаца и Библије. Врло је вероватно да је епистограф даривањем овог цара покушавао на брз, лак и користан начин да утиче на његову вољу, те усмери неку конкретну Дукину одлуку.

Из Пселовог молбеног писма владару за помоћ његовом пријатељу, чита је епистографова емпатија и искрена брига о другом људском бићу, у конкретном случају, вестарху Анастасију Лизичком.

Михаило Псел у високом панегиричном стилу пише све анализирани посланице намењене Константину Дуки. Разлог за то јесте чињеница што је адресат, византијски цар, заузимао највиши положај у друштвеној хијерархији Византије. Такође, Псел чешће започиње Дукина писма кратко и директно, него ли што је њихов почетак био дуг и у куртоазном обраћању цару. То је,

највероватније, зависило од тренутне инспирације овог врсног литерате и не би смело да се тумачи као показатељ блискости Михаила Псела и Константина X Дуке.

Извесно је да сва анализирана Пселова писма потврђују његово широко образовање, изузетну речитост и ванредну домишљатост. Уз то, очито је да писмописац у посланицама Константину Дуки на исти начин као у свом историографском делу и царским говорима описује владара: Константин X је храбар, праведан, умерен, разборит, побожан и човекољубив владар. Нажалост, судећи по информацијама које посланице пружају, не може се доносити поузданији закључак о односу Псела и Константина Дуке.

Михаило Псел био је значајан за учвршћивање идеје о тзв. „царским Дукама“. Овај виртуоз речи састављао је похвална слова за чланове владарског дома Дука, којима је хвалио, објашњавао и правдао њихове политичке потезе. На тај начин приближио је престоничкој елити династију коју је основао Константин X.

Најбитније је то што је Михаило Псел следећи хвалоспевни жанр енкомииона, укључујући и други део *Хронографије* (тзв. енкомиион династији Дука), хвалио потомство Константина X Дуке. Тиме је настојао да осигура породични легитимитет Дука на византијском престолу и њихов континуитет у власти.

Владарска идеологија којом се наглашава божанско порекло царске власти уочљива је у свим Пселовим списима написаним за Константина Дуку.

Бриљантним стваралачким радом Михаила Псела, једног од најученијег првака престоничке интелигенције XI века, династија Дука стиче завидан углед у Византији. У будућности ће се и други родови позивати на сродство тзв. „царских Дука“ и њихову традицију и тиме ће обезбедити свој положај у византијској друштвеној хијерархији.

Кључне речи: Византијско царство, XI век, Михаило Псел, цар Константин X Дука, царски говори, епистографија, идеологија, династија, легитимитет

Научна област: историја

Ужа научна област: византологија

УДК: 94:929 Konstantin X Duka
323.37:929 Psel M.

THE EMPEROR CONSTANTINE X DOUKAS AND MICHAEL PSELLOS – A HISTORY OF THE RELATIONSHIP

(Summary)

When the Emperor Constantine IX Monomachos (1042–1055) put his advisor Michael Psellos into the home of Constantine X Doukas, a long-term friendship between Psellos and Doukas was created. It culminated with Constantine's enthronement.

The chronological framework of the doctoral dissertation *The Emperor Constantine X Doukas and Michael Psellos – a History of the Relationship* encompasses the period from the rain of Constantine IX Monomachos to the rule of Michael VII Doukas (1071–1078). The research included in this paper is based on the historical analysis of the writings by Psellos which testify about Constantine X. This refers to a historiographical work by Psellos, *Chronographia*, one of the most significant works in the entire Byzantine literature, which contains a separate chapter dedicated to Constantine Doukas. In addition, there are Psellos' imperial speeches (encomiums), which were written in honour of Constantine X, letters addressed to this emperor, and Doukas' imperial proclamation which was composed by Michael Psellos.

Psellos' imperial speeches, dedicated to Constantine X Doukas, represent one of the links in the chain of epideictic rhetoric of the early Byzantine era until the fall of Constantinople. Its function was to reaffirm the ruling political ideology of Romans in every possible way.

Having compared the historical materials, it was determined that Michael Psellos dedicated four encomiums to Constantine Doukas. These are: the speech addressed to the Emperor Constantine Doukas [(*Δμῆγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*) speech No. 14 in the edition by G. Dennis]; the two unaddressed encomiums (encomiums No. 9 and No. 10 in the edition by Dennis); and, the miniature encomium embedded in the speech by Michael VII Doukas, the son of Constantine (speech No. 8 in the aforementioned edition).

After the Byzantines defended the city of Messina from the Normans around 1060/1061, Michael Psellos composed the imperial speech No. 9 in the edition by

Dennis, and addressed it to Constantine X in honour of this success. After the Byzantine Empire was no longer under a threat from the Oghuz Turks, Psellos dedicated another two encomiums to Constantine Doukas (encomiums No. 10 and No. 14) in which he praised the achieved victory. These encomiums were composed in the period from the middle of 1065 to the middle of 1067. Unfortunately, there is no certain proof about which of these two encomiums was written first.

The compositions of the imperial speeches of Constantine Doukas, which were written by Psellos, reflect the structures of the encomiums which had been written by previous rhetoricians. Being that the choice of the topic of an imperial speech was given to the very rhetorician, Psellos used those motifs which corresponded to the then current political climate. In that way, he proved himself loyal to the will of the Emperor and to the state ideology of the Byzantine Empire, and as a great connoisseur of the previously written works.

The thematic and emotional essence of Psellos' encomiums composed for Constantine X Doukas is the personality of the Emperor. Their basic idea is the praise of the inherited and acquired virtues of the Emperor. Constantine Doukas was described as a brave, righteous, moderate, reasonable, pious, philanthropic emperor. The encomium which was addressed to Constantine Doukas was notably longer (89) than the other two unaddressed imperial speeches (56; 53).

Within the encomium of Michael VII Doukas, which was composed in honour of the beginning of the autocratic rule of that Emperor in 1071/1072, Psellos also included a praise of his parents, Constantine X Doukas and Augusta Eudokia Makrembolitissa. The rhetorician used this miniature encomium to emphasise that this royal couple was to be credited for the noble origin and upbringing of their son.

By comparing data from the imperial speeches and the historiographical sources (*Chronographia* by Michael Psellos, *The History* by Michael Attaleiates, *Chronicle* by Skylitzes Continuatus and *Chronicle* by John Zonaras), it can be concluded that Michael Psellos relied on real events, that is, concrete achievements, when he praised Constantine Doukas and his rule in the encomiums. Certainly, by respecting the rules of the genre of rhetoric, Michael Psellos exaggerated the virtues of Doukas, his traits and his merits during peace and war.

Michael Psellos also wrote an imperial proclamation for Constantine X Doukas (*Ἐπαναγνωστικὸν ὡς ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δούκα κῆρ Κωνσταντίνου*) by which he notified the citizens of the Empire about the fact that Doukas took over the rule of the state, and about his political programme. The document was composed after 24th November 1059 when Constantine X succeeded to the throne.

Psellos probably used the imperial proclamation to justify and to explain to Roman dignitaries and citizens across the Byzantine Empire the abdication of the Emperor Isaac I Komnenos in favour of Constantine Doukas. Having insisted on the Roman governing ideology, according to which the Byzantine emperor received the right to the throne by a divine providence, Psellos emphasised that Constantine Doukas did not have any rivals in his struggle for power. Isaac Komnenos only implemented a decision by the Almighty, as his legitimate heir on Earth and transferred the imperial insignia onto Doukas.

As far as the letters by Michael Psellos addressed to Constantine Doukas are concerned, they can be grouped into four thematic units: an epistle formally structured as a miniature encomium (letter No. 29 in the edition by E. Kurtz and F. Drexl), a response letter to the request by the Emperor (letter No. 188 in the same edition), epistles accompanying the gifts sent to the Emperor (epistles No. 48, 52, 74 and 104 in the edition by C. N. Sathas) and a plea letter to the Emperor asking for help for a friend (letter No. 202 in the edition by Kurtz and Drexl).

The epistle in the form of a miniature encomium was written by Psellos with the aim of celebrating the personality of the Basileus, while emphasising the firm relationship and complete reciprocity between the Roman Emperor Constantine X Doukas and God. It was clear out of the letter, in which Michael Psellos interpreted the stone iconography, that there was a deep trust of Constantine X in the broad education of this rhetorician of the court.

In the epistles which accompanied the modest gifts to Constantine Doukas, Psellos tended to express his support of Constantine's rule, by using various figures of speech and quotes from the classical works and from the Bible. Most likely, the epistolographer used these gifts to influence the will of the Emperor in a quick, easy and useful way and, therefore, to control certain decisions by Doukas.

In Psellos' plea letter directed to the Emperor in which he asked for help for his friend, there was an obvious empathy by the epistolographer and a genuine care for another human being, in this case, the vestarches Anastasios Lizix.

All the analysed epistles addressed to Constantine Doukas were written by Michael Psellos in a high panegyric style. The reason for this is the fact that the addressee, the emperor of the Byzantine Empire, occupied the highest position in the social hierarchy of the Empire. Also, Psellos used short and direct introductions in his letters more often than a long and polite manner of addressing the Emperor. This, most probably, depended on the current inspiration of this skilful scholar and it should not be interpreted as the indicator of closeness between Michael Psellos and Constantine X Doukas.

It is certain that all the analysed letters by Psellos confirm his broad education, remarkable eloquence and extraordinary ingenuity. In addition, it is obvious that, in his epistles to Constantine Doukas, the epistolarian used the same way to describe the ruler as in his historiographical work and imperial speeches: Constantine X is a brave, righteous, moderate, reasonable, pious, philanthropic ruler. Unfortunately, according to the information which these epistles provide, there cannot be a reliable conclusion about the relationship between Psellos and Constantine Doukas.

Michael Psellos had a significant role in the establishment of the idea about the so-called "imperial Doukas family". This language virtuoso composed eulogies for the members of the royal house of Doukas, in which he praised, explained and justified their political moves. In that way, he made the dynasty which was founded by Constantine X, closer to the elite of the capital.

The most important fact is that, by following the praising genre of encomiums, including the second part of *Chronographia* (the so-called encomium for the Doukas dynasty), Michael Psellos praised the descendants of Constantine X Doukas. With this, he tended to secure the family legitimacy of the Doukas on the Byzantine throne and the continuity of their power.

The ruling ideology which emphasised the divine origin of the imperial rule was evident in all Psellos' writings, which he composed for Constantine Doukas.

The brilliant creative work of Michael Psellos, one of the most educated leaders of the intelligentsia of the capital city in the 11th century, provided a remarkable

reputation for the Doukas family in the Byzantine Empire. Even other succeeding families emphasised their blood relation to the so-called “imperial Doukas” and their tradition, which would secure them their position in the social hierarchy of the Byzantine Empire.

Key words: Byzantine Empire, 11th century, Michael Psellos, Emperor Constantine X Doukas, imperial speeches, epistolography, ideology, dynasty, legitimacy.

Scientific field: history

Specialised discipline: Byzantology

UDC: 94:929 Constantine X Doukas
323.37:929 Psellos M.

Садржај

УВОД	1
I КОНСТАНТИН ДУКА У ЦАРСКИМ ГОВОРИМА МИХАИЛА ПСЕЛА	9
ВРЕМЕ НАСТАНКА И КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА ЕНКОМИОНА УПУЋЕНИХ КОНСТАНТИНУ X ДУКИ	11
СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ У КОМПОЗИЦИОНОЈ СХЕМИ И МОТИВСКА АНАЛИЗА ЦАРСКИХ ГОВОРА ПОСВЕЋЕНИХ КОНСТАНТИНУ ДУКИ	54
II УСТОЛИЧЕЊЕ КОНСТАНТИНА ДУКЕ НА ВИЗАНТИЈСКИ ТРОН – ЦАР ПО МИЛОСТИ БОЖИЈОЈ (<i>Пселово царско слово о именовану Константина Дукe за цара</i>)	102
III ПИСМА МИХАИЛА ПСЕЛА КОНСТАНТИНУ X ДУКИ	132
ПСЕЛОВА ПОСЛАНИЦА КОНСТАНТИНУ ДУКИ ФОРМАЛНО ОБЛИКОВАНА КАО ЕНКОМИОН У МАЛОМ	137
ПСЕЛОВО ПИСМО-ОДГОВОР НА МОЉБУ КОНСТАНТИНА X ДУКЕ 	144
ПРАТЕЋЕ ПОСЛАНИЦЕ УЗ ПОКЛОНЕ УПУЋЕНЕ ЦАРУ	151
ПСЕЛОВО МОЉБЕНО ПИСМО ВЛАДАРУ ЗА ПОМОЋ ПРИЈАТЕЉУ.. 	163
IV ПОСЛЕДЊА ЖЕЉА КОНСТАНТИНА X ДУКЕ – ОСНИВАЊЕ ДИНАСТИЈЕ	168
ЗАКЉУЧАК	201
Листа референци	210

УВОД

ἀποκνεῖ· ἐγὼ δέ σοι οὐκ ἐψευσάμην τὸν φίλον, ὃ θεία καὶ καθαρωτάτη ψυχὴ (πραοάγομαι γὰρ ὡς ἀκούοντι διαλέξασθαι)· αὐτὸς ἂν εἰδείης ὡς τὰ πρῶτα συνεπεφύκειν, ὡς ἐπεθάρρυνον, ὡς ἐπερρώννυον, ὡς ἀθυμοῦντα παρεμθούμην, ὡς συγκινδυνεύσειν ἐπηγγελόμην, εἰ καὶ τούτου δεήσειεν, ἔπειτα καὶ τ' ἄλλα, ὡς μετήνευκά σοι τὸν ἀρχιερέα, καὶ πάντα πεποίηκα ὅποσα τε ὁ καιρὸς καὶ ὁ λόγος τῆς φιλίας ἀπῆται

[„А ја ти нисам лажан пријатељ био, о најчистија душо и божанска, (јер ти ово говорим као да си присутан). Сам знадеш да од самог почетка срастосмо, како бодрио сам те и надахнућем хранио, како те тешио, када нерасположен си био, када смо заједно у опасности били, како те храбрих, ако је то потребно било; а касније и остало – придобих за тебе патријарха и учиних све што је дати тренутак и суштина пријатељства захтевала.“].¹

Наведеним речима Михаила Псела из одељка *Хронографије* посвећеног царевању Константина X Дуке (1059–1067), аутор је пренео свој став о свом и Дукином односу. Чини ми се сасвим оправданим започети уводно излагање Пселовим речима, тим пре што се истраживачки проблем којим сам се бавила тиче управо међусобног односа византијског цара Константина X Дуке и Михаила Псела, врсног књижевника и политичара XI века.

*

Византијски цар Василије II Македонац (976–1025) владарима XI века оставио је у наслеђе Царство на врхунцу моћи.² Захваљујући његовој успешној политици и умешној војној тактици, али и управном, тематском систему који је

¹ Psello, *Cronografia* II, 302.

² Острогорски 1959, 283–300.

добро функционисао, држава се протезала од Крита до Крима, од Месинског мореуза и Дунава до Аракса, Еуфрата и Оронта.³

Три деценије касније, међутим, Царство је било у озбиљним невољама. Средином XI столећа, на Баланском полуострву Византинци су се суочавали с Узима, Печенезима и Куманима. Истовремено, византијски цареви морали су да воде непрестане борбе на још два фронта, против Нормана у јужној Италији и против Турака Селџука на источним границама Царства.⁴ Често је долазило и до побуна у редовима војника, што је слабило снагу царске војске, у тренуцима изузетно великог непријатељског притиска на границе Византије.⁵ Пол Магдалино можда најсликовитије објашњава узроке овог катастрофалног преокрета у Византији: „снаге опстанка требало је да буду на располагању у једном царству које је постало географски мање компактан, културно разноликији и социјално сложенији организам, што је последица победоносног ратовања, територијалног припајања и увећане сигурности“.⁶

Насупрот тешкој спољнополитичкој ситуацији у Византији средином XI столећа, интелектуални живот у Цариграду је цветао.⁷ Цар Константин IX Мономах (1042–1055) окупио је око себе групу учених људи међу којима је био и Михаило Псел.⁸ Непотребно је на овом месту износити Пселову биографију јер је у историографији пуно пажње било посвећено како његовој биографији, тако и одликама његових дела, те је стога довољно упутити на постојећу богату литературу.⁹

³ Magdalino 2002, 180. О развоју тематског система в. Oikonomidès, N. (1972): *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*. Paris.

⁴ Cheynet 1991, 69.

⁵ Крсмановић 2001, 83–144.

⁶ Magdalino 2002, 180–181.

⁷ Острогорски 1959, 310–312; Angold 1984, 76–91.

⁸ Поред Михаила Псела, у кругу учених саветодаваца цара Константина IX Мономаха били су истакнути правник Јован Ксифилин и први владарев министар Константин Лихуд, в. Острогорски 1959, 311.

⁹ Овде наводим само неке од најзначајнијих студија и расправа које се тичу живота Михаила Псела и његовог стваралачког рада, в. Hunger, H. (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I. München, 372–382; Benakis, L. (1963): Michael Psellos 'Kritik an Aristoteles', *BZ* 56, 213–227; Weiss, G. (1973): *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*. Munich; Любарский, Я. Н. (1978): *Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма*. Москва; Kennedy, G. (1983): *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton, New Jersey, 296–306; Chamberlain, C. (1986): The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellus, *Byz* 56, 16–27; Kaldellis, A. (1999): *The Argument of Psellos' Chronographia*. Leiden–Boston–Köln; Papaioannou, S. (2000): Michael Psellos 'Rhetorical Gender'. *Byzantine and Modern Greek Studies* 24, 133–146; Walker, J. (2001): Michael Psellos on rhetoric: A Translation and Commentary on

Михаило Псел спада у најзанимљивије но уједно најинтригантније личности византијске историје, захваљујући како свом образовању и интелигенцији, тако и активној политичкој улози коју је имао на цариградском двору. Отпочео је политичку каријеру као државни секретар цара Константина IX Мономаха. Будући да је припадао уском кругу утицајних људи у Цариграду, постављен је за „конзула филозофа“ (*ὕπατος φιλοσόφου*) на такозваном Мономаховом универзитету 1047. године. Само коју годину касније, Псел је, заједно са осталим интелектуалним првацима, био принуђен да се замонаши. Он се, након неколико година проведених ван Цариграда, у манастирима на Витинијском Олимпу, почетком педестих година вратио у престоницу, уверен у исправност сопствених ставова, подједнако учењачких и политичких.

Највећу вредност данас, ипак, представља Пселова изузетно плодна стваралачка делатност, односно, историјска и реторска дела (уз остале учене саставе који за овај рад нису од већег значаја, попут филозофских или теолошких трактата). Ученим грчким језиком и стилем, композиционом структуром својих дела, Михаило Псел је утиснуо лични печат на византијску историографију и књижевност. У својим списима често је приказивао присан однос с владајућим царем и радо истицао личне заслуге у византијској политици XI века.¹⁰

Када је реч о биографији цара Константина X Дуке, свакако да најсадржајније просопографске податке о њему доноси Д. Полемис у својој студији посвећеној Дукама.¹¹

Жан-Клод Шене у расправи *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène*, доказао је да је Константин X Дука добро управљао војском, упркос негативној оцени његових савременика.¹²

Изузетно значајне информације о улози Константина Дуке у преврату из 1057. године дала је Б. Крсмановић у монографија *Успон војног племства у*

Psellos 'Synopsis of Hermogenes. *Rhetoric Society Quarterly* 31, 5–40; Papaioannou, S. (2004): Η μίμηση στη ρητορική θεωρία του Μιχαήλ Ψελλού. in: Angelidi, C. (ed.) *Byzantium Matures: Choices, Sensitivities and Modes of Expression – Eleventh to Fifteenth Centuries*, Athens, 87–98; *Reading Michael Psellos* (ed. Barber, C. – Jenkins, D.), Leiden–Boston 2006; Jeffrey, M. (2010): Psellos and 'his emperors': fact, fiction and genre. in: Macrides, R. (ed.) *History as Literature in Byzantium*, Birmingham, 73–91; Papaioannou, S. (2013): *Michael Psellos. Rhetoric and authorship in Byzantium*. Cambridge; Lauritzen, F. (2013): *The Depiction of Character in the Chronographia of Michael Psellos*. Turnhout: Brepols.

¹⁰ Pietsch 2005, 128.

¹¹ Polemis 1968, 28–34.

¹² Cheynet 1991, 61–74.

*Византији XI века.*¹³ Један од највећих успеха ове студије јесте разматрање о абдикацији Исака Комнина у корист Константина Дуке као преносу власти унутар војне странке Царства.¹⁴ Без обзира на до тада уврежена мишљења истраживача који су Константина Дуку окарактерисали као „експонента престоничке цивилне аристократије“,¹⁵ Крسمановићева је изнела оправдану тврдњу да су Дуке један од најугледнијих провинцијских родова, тесно повезан с породицама војног племства.¹⁶

Питања везана за начин стварања, јачања и деловања породичног клана Дука-Комнин на цариградском двору и унутар византијске аристократије уопште, успешно су разрешена у књизи В. Станковића *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице.*¹⁷ С тим у вези, у расправи *Nikephoros Bryennios, Anna Komnene and Konstantios Doukas. A story about different perspectives*, Станковић сликовито приказује како су Нићифор Вријеније и Ана Комнина, најважнији комнински историчари, везивали легитимитет власти династије Комнин за царски дом Дука.¹⁸ За Вријенија је носилац царског легитимитета у времену од краја владавине Михаила VII Дуке (1071–1078) до освајања власти Алексија Комнина (1081–1118) био порфирородни Констанције Дука, син цара Константина X. С друге стране, Ана Комнина је као јединог носиоца царског легитимитета видела у порфирородном Константину Дуки, сину цара Михаила VII.

За време владавине Константина X Дуке Михаило Псел био је царев саветодавац и прва личност византијског двора која је усмеравала политику Царства. То није спорно. Не зна се то како је међусобни однос Дуке и Псела, цара и писца, двојице интелектуалаца из редова византијских првака, био грађен, изражаван, подстицан и дефинисан у најважнијим делима самог Михаила Псела. Који догађаји, карактерне особености или лични разлози су довели до повезивања Дуке и Псела? Како су то Пселова књижевна дела служила у политичке сврхе, промовисињу византијског цара Константина X и утемељењу његове династије?

¹³ Крسمановић 2001, 145–238.

¹⁴ Крسمановић 2001, 265–275.

¹⁵ Острогорски 1959, 323.

¹⁶ Крسمановић 2001, 30.

¹⁷ Станковић 2006, 202–209.

¹⁸ Stanković 2007, 169–175.

Да ли Михаило Псел одступа од других историографских извора приликом сведочења о Дукиној владавини? Шта је то што Псел прећуткује о Константиновом царевању и зашто? То су кључна питања на која ћу покушати да одговорим у овом раду на основу изворне грађе и резултата других проучавалаца византијске политике и културе XI столећа.

На почетку истраживања, као основни хронолошки оквир узета је владавина цара Константина X Дуке (1059–1067). Током рада показало се да без разумевања почетка Пселове културно-политичке активности на цариградском двору из времена владавине цара Константина IX Мономаха, није могуће потпуно сагледати однос Константина Дуке и Михаила Псела. Такође, извесни догађаји у Царству настали после смрти Константина X били су последица, или његове владавине, или његових тежњи. Зато је првобитна граница истраживања померена на период од царевања Константина IX Мономаха до владавине Михаила VII Дуке.

Пселово историографско дело, *Хронографија*, једно од најзначајнијих дела целокупне византијске књижевности, јесте и најзначајнији извор на коме почива истраживачки рад *Цар Константин X Дука и Михаило Псел – историја једног односа*. Будући да *Хронографија* обухвата период од 976. до 1078. године и да је подељена према владавинама византијских владара, у њој је цару Константину X Дуки посвећено посебно поглавље.¹⁹

Поред *Хронографије*, за историју односа Константина X и Псела веома су битни царски говори и писма која је Михаило Псел саставио за чланове владарског дома Дука. Они су објављени још у XIX и XX веку. До данас не постоји њихово критичко издање.²⁰ Овде ћу се бавити пре свега одликама ових списа као историјских извора док ће њихова литерарна вредност остати по страни.

За долазак Константина Дуке на ромејски престо много је важна Пселова владарска објава коју је саставио у име Константина X (*Ἐπαναγνωστικὸν ὡς ἀπὸ*

¹⁹ У раду је коришћено издање које је приредио С. Импелицери [Impellizzeri, S. (ed.) (1984): *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)* I, II. Vicenza].

²⁰ Што се Пселових царских говора тиче, располагала сам најновијим издањем које је приредио Ц. Денис [Dennis, G. T. (ed.) (1994): *Michaelis Pselli, Orationes panagyricae*. Stuttgart–Leipzig: Bibliotheca Teubneriana]. Када је реч о писмима Михаила Псела, у раду је коришћено издање К. Сатаса [Sathas, K. N. (ed.) (1876): *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V. Paris], као и издање Е. Курца и Ф. Дрексла [Kurtz, E. – Drexel, F. (ed.) (1936, 1941): *Michaelis Psell, Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I, II. Milano].

τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δούκα κῆρ Κωνσταντίνου).²¹ Њу је приредио Пол Готје почетком осамдесетих година прошлога столећа. Данас, међутим, захтева ново научно приређивање.

Документ који представља заклетву августе Евдокије Макремволитисе на верност Константину X Дуки (*Ὁ ἐγγυητικὸς ὄρκος τῆς δεσποίνης κυρίας Εὐδοκίας, ὁ γενόμενος πρὸς τὸν αὐτῆς ἄνδρα τὸν ἀοίδιμον βασιλέα κῆρ Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν*) критички је издао Н. Икономидис шездесетих година прошлога века.²² Он пружа драгоцене информације о начину на који је Константин X настојао да осигура византијски престо својим синовима.

За владавину Константина X Дуке веома су значајни и историографски извори нешто касније епохе. Реч је о списима Михаила Аталијата, Скиличиног настављача, Јована Зонаре и Нићифора Вријенија.

Михаило Аталијат, правник по занимању, био је за време цара Романа IV Диогена (1068–1071) председник Војног суда. Врхунац у својој каријери достигао је у време владавине Нићифора III Вотанијата (1078–1081).²³ Због тога не чуди што Аталијатово дело *Историја* (*Ἱστορία*) представља похвалу Вотанијату. Она обухвата период од 1034. до 1079/1080. године, односно време у коме је писац живео те се стога може сврстати у мемоарску литературу.

Наставак *Хронике* Јована Скилице дело је непознатог аутора у науци препознатљивог под називом *Хроника* Скиличиног настављача. Она покрива време од 1057. до 1079. године, а писана је првих година XII столећа.²⁴

Јован Зонара био је великодостојник на двору цара Алексија I Комнина (1081–1118). Написао је опширну хронику (*Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν*) која обухвата време

²¹ Gautier 1980, 758–764.

²² Oikonomidès 1963, 101–128.

²³ За детаљније податке о животу Михаила Аталијата и његовом делу в. Hunger 1978, 382–389; *ODB* I, 229 (А. К.); *ВИИИЈ* III (2007²), 227–228 (Б. Р.).

²⁴ О наставку *Хронике* Јована Скилице в. *ВИИИЈ* III (2007²), 173–174 (Б. Р.); У науци постоје противречна мишљења о самосталној вредности наставка Скиличине *Хронике* (1057–1078). С једне стране, Јадран Ферлуга сматра да се Скиличин настављач у потпуности ослања на податке Михаила Аталијата, да их само парафразира и да нема самосталну вредност. Поред тога, аутор Скиличине *Хронике* у предговору свог дела, где наводи изворе које је користио, не помиње ни једном речју Аталијатову *Историју*, в. *ВИИИЈ* III, 50 н. 3 (Ј. Ф.). С друге стране, Б. Радојчић је указао да овај став захтева извесну резерву јер је Скиличин настављач у доношењу својих вести често опширнији и садржајнији од *Историје* Михаила Аталијата, в. *ВИИИЈ* III, 173 (Б. Р.).

од стварања света до 1118. године. Вредност његовог дела је у томе што је користио изворе који нису сачувани.²⁵

Цезар Нићифор Вријеније своје дело карактерише као *Материјал историје* (*Υλη ιστορίας*). Дело започиње владавином цара Исака I Комнина, а сеже до владавине Нићифора III Вотанијата.²⁶

Где год је било могуће, упоређиване су Пселове вести из царских говора и писама састављених за Константина X Дуку или друге чланове династије с информацијама из *Хронографије*. Када је то потребно, указивано је на „спорна“ места, односно на различите или супротне тврдње у Пселовим исказима, да бих одговорила на питања: зашто је до тога долазило и како? У многим случајевима, сазнања из Пселових дела упоређивана су с подацима из историографских списа других византијских аутора.

У првом поглављу *Константин X Дука у царским говорима Михаила Псела* покушала сам да дефинишем број царских говора које Михаило Псел саставио за Константина X Дуку и време њиховог настанка. Уз то, разматран је повод и циљ говора. Упоређивањем историјске грађе, настојала сам да утврдим у којој мери смемо да из царских говора доносимо закључке о личности Константина X Дуке и стварном стању у Византији током његове владавине.

Поглавље *Устоличење Константина Дуке на византијски трон – цар по милости Божијој* (Пселово царско слово о именовану Константина Дуке за цара) посвећено је околностима у којима је цар Исак I Комнин абдицирао у корист Константина Дуке и узроцима за такав потез. Поред тога, приказане су реакције потенцијалних (заобиђених) Исакових наследника из дома Комнина по сазнању да је Дука преузео власт у држави.

У поглављу *Писма Михаила Псела упућена Константину Дуки* анализирана су писма која истраживачи с великом убеђеношћу приписују цару Константину X. Ту су сагледане чињенице према томе какве нам информације

²⁵ О биографији Јована Зонаре и његовом делу опширније в. Hunger 1978, 416–419; *ODB* III, 2229 (А. К.); *ВИИИЈ* III (2007²), 245 (Б. Р.).

²⁶ О животу цезара Нићифора Вријенија и његовом делу в. Hunger 1978, 394–400; *ODB* I, 331 (А. К.); Рајковић 2003, 18–22; *ВИИИЈ* III (2007²), 235–236 (Б. Р.); Станковић 2010, 137–148; Neville, L. (2012): *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium. The Material for History of Nikephoros Bryennios*. Cambridge.

посланице пружају. Покушала сам да размотрим јесу ли оне садржале неку Пселову поруку и ако јесу какву.

Константинов напор да византијски престо сачува својим синовима и оснује династију, обрађен је у целини под насловом *Последња жеља Константина X Дуке – оснивање династије*.

У зависности од жанра коме су Пселови списи припадали, околностима под којима је учењак писао, датирању Пселових дела, читалачкој публици којој су она била намењена, покушала сам да дочарам међусобни однос Михаила Псела и Константина Дуке, двојице представника византијске интелектуалне елите XI века.

I КОНСТАНТИН X ДУКА У ЦАРСКИМ ГОВОРИМА МИХАИЛА ПСЕЛА

Ромејски интелектуални прваци рановизантијског периода преузели су од класичара похвално, односно епидиктичко беседништво (*ἐπιδεικτικὸν γένος*).²⁷ Оно се преносило из једне епохе у другу и неговано је све до краја Византијског царства. Одликовао га је изузетно учен и китњаст грчки језик и стил, хармонија речи, ритам, препознатљив реченични склоп као и стилске фигуре.

Царски говор (*βασιλικὸς λόγος*), или енкомион (*ἐγκώμιον*), представља једну посебну врсту епидиктичког беседништва чија је правила за састављање одредио Менандар, ретор на прелазу из III у IV век.²⁸ Ове похвале владара заузеле су значајно место на књижевном, културном и политичком плану Византијског царства још у рановизантијској епохи. Без обзира на то што су се ослањале на наслеђе античке културе, у свом садржају биле су прожете ромејском хришћанском догмом. С једне стране, у византијским царским говорима коришћени су пагански мотиви, прецизно одређене врлине за похвалу јунака које су красиле античке хероје, као и многобројне алузије и метафоре преузете из дела класичних писаца. С друге стране, били су проткани универзалном идеологијом о пореклу ромејске царске власти, веровањем да је василевс као изабраник Христов испуњавао Божију вољу на земљи, те да је Византија царство које штити Свевишњи.²⁹

Кроз дугу историју Византије царски говори писани су са циљем да хвале тренутног владара и политички курс државе. Тако је до слушалаца долазило само оно што је одобравао државни врх из цариградске палате. Другим речима, царски говори били су једно од најјачих оружја владајуће политичке пропаганде. Читани су на јавним свечаностима којима је присуствовао цар – приликом обележавања

²⁷ Михаило Псел познаје аристотеловску троделну поделу реторике према садржају на *саветодавно* (*συμβουλευτικόν*), *судско* (*δικαικόν*) и *похвално беседништво*. Међутим, Псел најчешће користи поделу реторике на *панегиричко* и *непанегиричко беседништво* чији су корени, такође, од Аристотелове поделе реторике по стилу: први је одговарао епидиктичком беседништву, док је други био предвиђен за јавно беседништво. О Пселовом ставу према врстама беседништва и различитим стилима реторике в. Миловановић 1979, 66–72.

²⁸ О енкомиону у византијској књижевности в. Hunger 1978, 120–132; Jeffrey 2008, 831–833.

²⁹ О енкомијастовом начину излагања, избору метафора и тематском распореду в. стр. 54–55.

неког јубилеја или прославе неког значајног државног успеха.³⁰ Међутим, без обзира на то што су писани високим панегиричним стилем и у пропагандне сврхе усмераване из константинопољског двора, царски говори били су темељени на истинитим, а не на измишљеним догађајима.

Иако је византијски василевс имао увид у то о чему ће бити речи у царском говору, сам избор теме остављан је врским дворским реторима, односно енкомијастима. Поштујући законе енкомијастичког књижевног жанра, ретори су истините догађаје величали и улепшавали, док су, према потреби, негативне царево особине могли да представе као позитивне, или чак да их свесно изоставе.

*

Велики значај енкомијастичког књижевног жанра у византијској култури и политици био је очит већ са царским говорима посвећеним Константину Великом (324–337), првом хришћанском владару и оснивачу Царства, које је написао Евсевије, епископ палестинске Цезареје.³¹ Но, крајем рановизантијског доба, они нестају из епидиктичког беседништва, а тиме и из културног и политичког живота Византије.³²

Иако се обнова царских говора назирала у средњовизантијској епохи похвалом Лава Ђакона упућеном цару Василију II Македонцу (976–1025),³³ они су тек средином XI века, књижевним стваралаштвом Михаила Псела, једног од најобразованијих људи из интелектуалне елите Византијског царства, достигли врхунац жанра у пуној својој лепоти и сјају.³⁴

³⁰ О могућим приликама у којима су панегирици састављани и о њиховом одражавању царске политике у држави, в. Согмаск 1976, 41–60.

³¹ О улози и значају који је Евсевије Цезарејски имао у развоју византијске хронографије и хришћанске историографије в. *ODB* II, 751–752 (А. К. – В. В.); Радошевић 1994, 7; Радошевић 1995, 7–8 и н. 3.

³² У Византији се већ у V и VI веку не састављају царски говори у правом смислу те речи. Позната је само једна похвала за цара Анастасија I (491–518) који је написао Прокопије из Газе, в. Радошевић 1993, 281.

³³ Hunger 1978, 122. Детаљније о Лаву Ђакону као зачетнику обнове византијских енкомиона в. Станковић 2006, 223–226.

³⁴ Радошевић 1994, 13; Станковић 2006, 227. О образовању Михаила Псела, као и о интелектуалним струјама и организацији школа у његово време у Византији в. Browning 1975, 3–23.

У Пселовој богатој књижевној библиографији остао је велики број царских говора састављених за његове патроне који су се смењивали на ромејском трону почевши од Константина IX Мономаха до Михаила VII Дуке. Међу њима, налазе се и похвале упућене Константину X Дуки, оснивачу династије Дука.

ВРЕМЕ НАСТАНКА И КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА ЕНКОМИОНА УПУЋЕНИХ КОНСТАНТИНУ X ДУКИ

Потребно је да се, бар делимично, одговори на неколико истраживачких проблема: најпре, колико је царских говора Михаило Псел написао за Константина X Дуку; када су ови енкомиони настали и коначно, шта је био повод, а шта циљ Пселових енкомиона упућених Константину Дуки?

Поуздано се зна да је Михаило Псел за Константина X Дуку написао царски говор *Διηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν* (говор број 14 у издању Ц. Дениса).³⁵ Повод састављању овог енкомиона била је „чудесна“ победа Константина Дуке над Узима,³⁶ док је циљ био да се прослави и увелича византијска победа над варварима у времену када Царство више није водило јаку офанзивну политику.³⁷

У науци постоје различита мишљења о времену настанка царског говора адресираног на Константина X Дуку: док Д. Полемис сматра да је Михаило Псел написао овај енкомион око 1066/1067. године,³⁸ дотле Ц. Денис претпоставља да је исти настао 1064. године.³⁹ Будући да је опасност од Уза за Византију прошла средином 1065. године и да је цар Константин Дука преминуо маја 1067. године,

³⁵ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 14, 130–134. Любарский 1978, 252–253.

³⁶ Према мишљењу Острогорског, Узи су напустили јужноруску равницу и напали Византијско царство у јесен 1064. године, в. Острогорски 1959, 324. О датирању напада Уза на Византију в. *ВИИИЈШ*, 225 н. 13 (Б. Р.).

³⁷ Шаранац Стаменковић 2012, 129.

³⁸ Polemis 1968, 33 и н. 39.

³⁹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 14, 130.

произлази да је Псел овај документ саставио између средине 1065. и средине 1067. године.⁴⁰

Поред царског говора који је насловљен на Константина X Дуку, Полемис претпоставља да је и неадресирана похвална беседа (*Πρὸς τὸν βασιλέα*), односно беседа број 8 у издању Ц. Дениса посвећена Константину Дуки.⁴¹ Међутим, истраживачи данас оправдано закључују да је овај царски говор Псел посветио Михаилу VII Дуки, првоређеном сину Константина X Дуке и Евдокије Макремволитисе.⁴² Ретор је поменути енкомионом желео да оправда начин на који је започела аутократија Михаила VII Дуке.⁴³ Због тога се чини могућим да је он написан непосредно по Михаиловом преузимању власти, 1071/1072. године.⁴⁴

Треба нагласити чињеницу да је Псел у главни део енкомиона о коме је реч уткао похвалу родитељима Михаила VII Дуке, Константину Дуки и августи Евдокији Макремволитиси:

Ἄλλοι μὲν οὖν θαυμαζέτωσαν καὶ ἐκθeliaζέτωσαν τοῖς τεχνικοῖς κανόσιν ἐπόμενοι τὰ ἐκ πατραγαθίας καὶ προγονικῆς εὐκλείας ὑπερφυῶς ἐπιδαψιλενθέντα σοι πλεονεκτήματα ὅς καμῆν οἶμαι πάντως καὶ ἀπειπεῖν τῷ μεγέθει τῆς ὑποθέσεως καὶ μέμψασθαι ἑαυτοὺς τῆς ἐπιχειρήσεως. ἴσον γὰρ ἂν εἶη κοτύλη τὴν θάλασσαν ἐξαντλεῖν καὶ ἀστέρας καὶ ἄμμιον ἀπαριθμεῖν καὶ | τὰς, ἐξ ὧν ἔφυς, ἀριστείας τε καὶ λαμπρότητας πειρᾶσθαι λόγῳ περιλαβεῖν. τίτι γὰρ γένοιτ' ἂν ἐφικτὸν τὸ ἀνέφικτον, κἄν τὴν Ὀμηρικὴν πρὸς λόγους ἐπλοῦτήσε δύναμιν, κἄν τὴν Ἡροδότειον χάριν καὶ ἡδονὴν, κἄν τὴν τοῦ Δημοσθένους πειθῶ καὶ δεινότητα, κἄν τὴν Ἰσοκράτους σαφήνειαν

[„Други нека се диве и нека до крајњих граница, следећи правила реторике, хвале твоје (sc. Михаила VII Дуке) врлине, наслеђене од отаца и од предачке славе, којима величанствено обилујеш; друге сматрам потпуно

⁴⁰ Шаранац Стаменковић 2012, 130.

⁴¹ Polemis 1968, 33 и н. 39; *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 8, 106–111.

⁴² Любарский 1978, 255; *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 8, 106; Шаранац Стаменковић 2014, 224–226.

⁴³ Шаранац Стаменковић 2014, 233.

⁴⁴ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 8, 106; Шаранац Стаменковић 2014, 233. Јаков Љубарски претпоставља да је горе поменути царски говор настао после устанка Урсела од Бајела, заповедника норманских најамника, 1073/1074. године, в. Любарский 1978, 255. О Урселу од Бајела в. *ODB III*, 1814–1815 (С. М. В.).

страдалима и имам их прекорити због опширности теме и приговорити им на том подухвату. Јер то би било исто као црпсти чинијом море и бројати звезде и песак као и покушати речју обухватити твоје најизврсније порекло и светлост, од којих потече. Јер коме би пошло за руком немогуће, чак и када би се обогатио хомеровском снагом речи, или Херодотовим даром и слашћу, или Демостеновом вештином убеђивања и страшном реториком, или Исократовом јасноћом излагања?“. ⁴⁵

Ретор у царском говору даље вели:

Ποῖα δέ φημι τὰ ἐξῆς καὶ μετὰ προγόνους; τὴν ἐξ ἀρχῆς θεοληπτουμένην καὶ ὄντως βασιλικωτάτην ἀγωγὴν, τὴν – εἰ καὶ τολμηρόν ἐρεῖν - ἀγγελικὴν δίαίταν, ἣν ἐν βασιλεῖσις ὁ βασιλεὺς - ὦ τῆς μεγάλης βουλῆς καὶ προγνώσεως τοῦ θεοῦ, δι' ἧς προκαρτηρῖζου, σκηπτοκράτορ θεϊότατε – ἠσπάζου τε καὶ μετῆρχου καὶ σπούδασμα ἐποίου καὶ ἀγώνισμα

(„Које особине још да славим у вези с твојим прецима? Васпитање које је од почетка религиозно и заиста најдостојније василевса – ако се сме рећи – анђеоски начин живота којим си постао владар над владарима, о велики саветниче и предзнање Божије, кроз које се припреми, божанствени властодршче, поздрављен буди и крени у напад те у труду изврши своје дело“). ⁴⁶

Очит је циљ овог енкомиона у малом да истакне заслуге владарског пара како за синовљево племенито порекло, тако и за изврсно хришћанско васпитање. ⁴⁷

Џорџ Денис, приређивач Пселових похвалних говора, оставља могућност да је Михаило Псел још два неадресирана енкомиона у којима се хвале личне

⁴⁵ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 8, 108 ³²⁻⁴³.

⁴⁶ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 8, 108 ⁴⁹⁻⁵⁵.

⁴⁷ Шаранац Стаменковић 2014, 227–230.

способности и моралне врлине једног византијског цара (енкомиони број 9 и 10), такође упутио Константину Дуки.⁴⁸ Но, према Денисовом мишљењу јунаци поменутих панегирика исто тако могу бити и цареви Константин IX Мономах и Исак I Комнин. Важно је указати на чињеницу да се Денису, приређујући поменуге царске говоре поткрала грешка. У садржају књиге он наводи да су енкомиони упућени цару Константину IX Мономаху. С друге стране, у самом тексту приређивач претпоставља да су говори упућени или Исаку I Комнину или Константину X Дуки. У вези с тим, Денис сматра да је Михаило Псел ове говоре написао између 1058. и 1067. године.

Поменуге дилеме на које се наилази приликом покушаја да се идентификује којем византијском василевсу је Псел посветио енкомионе, нужно захтевају да се исти детаљно критички анализирају. Задатак тежим чини податак да су се, у време када је живео и делао Псел, на ромејском престолу сменила шесторица царева и то: Константин IX Мономах, Михаило VI Стратиотик, Исак I Комнин, Константин X Дука, Роман IV Диоген и Михаило VII Дука.

Не треба занемарити и то да су спољне прилике које су утицале на правац и начин управљања византијске државне политике током владавина поменутих царева (1042–1078) углавном биле исте: Турци-Селџуци нападали су исток Царства; на Балкан су надирали Печенези и Узи; Нормани су имали све јачи утицај у јужној Италији и на Сицилији; док су у Риму папе покушавале да се ослободе утицаја секуларне власти, отпочевши борбу за инвеституру духовника.⁴⁹ Пошто су бриљантни тријумфи царева Нићифора II Фоке (963–969), Јована I Цимискија (969–976) и Василија II Македонца (976–1025) полако постајали историја, сваки спољнополитички успех Византије могао је послужити Михаилу Пселу као оправдан повод да састави панегирик и прослави државни врх.

Додају ли се томе чињенице да су ретори приликом писања панегирика углавном користили уобичајену схему и једну од две основне теме око којих су градили лик хваљеног василевса, или су афирмисали царева врлине (*ἀρετή*) којима је стекао право на трон или су истицали његов племенит род (*γένος*),⁵⁰ веома је

⁴⁸ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 111–114; бр. 10, 114–117.

⁴⁹ О спољнополитичким приликама које су утицале на Византију у XI веку в. Angold 1984, 12–33, 92–113.

⁵⁰ Радошевић 1999/2000, 24; Крсмановић – Радошевић 2004, 71.

тешко закључити на ког византијског владара се односе типски, другом речју школски мотиви похвалних говора.

Ипак, будући да Михаило Псел у оба царска говора помиње потомке хваљеног цара, владари који нису имали деце могу се искључити као кандидати којима је учени ретор могао да упути поменуте говоре.

Тако Псел у енкомиону број 9 у Денисовом издању, описујући владареве врлине и његово угледно порекло наводи да је цар „потомцима славан“ (*τοῖς κλάδοις διαφανής*).⁵¹ И у царском говору број 10 у поменутом издању, казујући о владаревом човекољубљу и праведности, писац саопштава:

διὰ ταῦτά σε θεὸς πολύχουν σπόρον πεποίηκε, καὶ πολύκαρπος μὲν ἢ καλάμη καὶ οἷα οὐκ ἄλλη, ἄδρὸς δὲ καὶ πολὺς ὁ καρπὸς καὶ τὸ θέρος χρυσοῦν καὶ τῷ ὄντι βασιλικόν, καὶ εὐκληματοῦσα μὲν σου ἢ ἄμπελος, οἱ δὲ βότρυες ὠραῖοι ζύμπαντες καὶ οἱ ὄμφακες καὶ οἱ περκάζοντες. καὶ ὄναιο σὺ ἐπὶ πλεῖστον καὶ τῆς καλάμης καὶ τοῦ καρποῦ καὶ τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν βοτρυῶν, ἀσύγκριτε πρὸς πάντας καὶ ἀπαράμιλλε βασιλεῦ

(„Због тога те Бог учини благородним семеном и плодносна је грана као ниједна друга, огроман је и преобилан плод и жетва је златна и заиста краљевска и лоза ти је с доброг чокота, и сви гроздови су лепи, чак и незрели и иструлели. И да имаш највећи могући принос и од гране и од плода и од лозе и од гроздова, неупоредиви у односу на свакога и без такмаца, василевсе“).⁵²

Познато је да цар Константин IX Мономах није имао деце с августом Зојом, представницом македонског владарског дома, те да је намеравао да га после смрти наследи Нићифор Протевон, који је у то време управљао Бугарском.⁵³ То је свакако разлог што Константина Мономаха можемо дисквалификовати као потенцијалног јунака разматраних Пселових панегирика. Исто важи и за цара Михаила VI Стратиотика (1056–1057). Он је већ имао око шездесет година када га

⁵¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 114^{50–51}.

⁵² *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 116^{45–117} 46–53.

⁵³ Крсмановић 2001, 140 и н. 249.

је августа Теодора (1055–1056), последња легитимна представница Македонске династије одредила за свог наследника.⁵⁴

Зна се да је Исак Комнин из брака с августом Екатерином Бугарском, најстаријом ћерком бугарског цара Јована Владислава (1015–1018),⁵⁵ имао двоје деце – сина Манојла и ћерку Марију.⁵⁶ Међутим, Манојло је умро пре очевог доласка на престо, док је Марија, према Пселовом сведочењу, била замонашена у време када је Исак одлучио да абдицира и одреди свог наследника.⁵⁷

С друге стране, Константин X Дука и Евдокија Макремволитиса имали су четири сина: Михаила (будућег цара Михаила VII), сина непознатог имена (који је умро пре почетка очеве владавине), Андроника, Констанција (рођеног у порфири) и три ћерке: Ану, Теодору и Зоју.⁵⁸ Извесно је, такође, да је Михаило VII Дука, из брака с Маријом Аланском, имао сина јединца Константина,⁵⁹ док је Роман IV Диоген из брака с августом Евдокијом Макремволитисом подигао двојицу порфирородних синова: Нићифора и Лава.⁶⁰

Имајући у виду број потомака царева који су владали током Пселовог стваралачког рада и с обзиром на то да ретор у неадресираном царском говору број 10 у Денисовом издању потомство хваљеног владара назива „плодним семеном, плодносном граном, огромним и обилним плодом“, чини се вероватним да је он посвећен цару Константину X Дуки.

У прилог овој тврдњи иде и то да Псел и у поглављу *Хронографије* посвећеном владавини Константина Дуке и у неадресираном говору у којем афирмисаног василевса идентификујемо као Константина X, користи исте енкомијастичке мотиве око којих гради портрет свог јунака: истицање царевог

⁵⁴ О Михаилу VI Стратиотику в. Крсмановић 2001, 144 и н.260.

⁵⁵ Михаило Псел у једном писму упућеном августу Катерини наглашава да је она удајом за ромејског цара (мислећи на Исака I Комнина) „моћнијим царством надмашила славу свога царског порекла“ (*ἡ καὶ ἐκ γένους βασιλείου αἵμα λαχοῦσα, καὶ κρείττονι αὐτῆς βασιλείᾳ τὴν προλαβοῦσαν νικήσασα ἐκλείαν;*), в. *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, 357^{17–19}. На тај начин Псел исказује свој став, али и став ромејске владарске идеологије о хијерархији хришћанских држава у којој Бугарска заузима нижи положај у односу на Византију, в. Пириватрић 1997, 136. О августу Катерини Бугарској в. Станковић 2006, 99–101.

⁵⁶ Крсмановић 2001, 270 и н. 100.

⁵⁷ *Psello, Cronografia* II, 278. Из описа Скиличиног настављача стиче се утисак да су се августа Катерина Бугарска и Марија, истовремено замонашале у манастиру Мирелеон, после абдикације Исака I Комнина, в. *Scyl. Cont.*, 109.

⁵⁸ Polemis 1968, 34. Икономидис тврди да су Константин X Дука и Евдокија Макремволитиса имали још једну ћерку која се звала Ирина, в. Oikonomidès 1963, 101.

⁵⁹ Polemis 1968, 60–63.

⁶⁰ Oikonomidès 1963, 127.

угледног порекла,⁶¹ његових врлина које су га предодредиле за константинопољски престо,⁶² његовог добротинства и правдољубивости,⁶³ као и о његовог свесрдног интересовања за решавање судских спорова.⁶⁴

Поред тога, Псел и Константина Дуку у *Хронографији* и хваљеног владара у енкомиону упоређује с Мојсијем, идеалним старозаветним вођом.⁶⁵ Истакла бих да Михаило Псел и у царском говору за који је извесно да је упућен Константину Дуки (*Διηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*) овог владара директно пореди с Мојсијем.⁶⁶

Нарочито је значајно да Михаило Псел у царском говору који је адресиран на Константина Дуку каже да му је већ састављао говоре:

Πρότερον μὲν οὖν, ὃ μέγιστε αὐτοκράτωρ, ἀπὸ τῶν τοῦ καλοῦ πλεονεκτημάτων ἐπλέκομέν σοι τὰς εὐφημίας εἰς δύναμιν, ἀπὸ τοῦ γενναίου φρονήματος, ἀπὸ τῆς ἀκριβεστάτης συνέσεως, ἀπὸ γονιμοτάτης ψυχῆς...

(„И раније смо ти према сопственој моћи плели похвале, о највећи царе, од врлина твоје моралне лепоте, од твог племенитог духа, од твоје бистре памети, твоје веома плодне душе“).⁶⁷

Ипак, потребно је скренути пажњу да је сам писац у овом извору противречан. Реч је о томе да Псел у уводном делу енкомиона пише да је „и пре те велике победе и успеха, о најбожанственији царе, свако правило похвалних говора, тебе било недостојно“ те „да нико није ни покушао да твојој сили принесе

⁶¹ Psello, *Cronografia* II, 296; Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 115⁸⁻¹¹.

⁶² Psello, *Cronografia* II, 294–296, 300–302; Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 115¹²⁻²⁰.

⁶³ Psello, *Cronografia* II, 306; Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 116⁴²⁻⁴⁵.

⁶⁴ Psello, *Cronografia* II, 306–308; Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 116⁴⁰⁻⁴¹.

⁶⁵ Psello, *Cronografia* II, 314; Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 116³³⁻³⁶.

⁶⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132⁵¹⁻¹³³ ⁵²⁻⁵⁵, 133⁷⁰⁻⁷¹. Михаило Псел у царском говору број 21 у издању Ц. Дениса упућеном Роману IV Диогену овог владара индиректно пореди с Мојсијем, в. Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 21, 185¹², 186¹³⁻¹⁴. Међутим, ретор у истом говору Диогена такође пореди с Исусом Навиним и Исусом Христом, в. Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 21, 186¹³, 186²⁴⁻²⁵. Како је овај говор проткан библијским мотивима, чини се вероватнијим да Псел користи Мојсија као једног од библијских јунака за поређење с Романом Диогеном, а не као мотив који је карактеристичан за поменутог владара.

⁶⁷ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131¹⁴⁻¹⁷. Ф. Лаурицен указује на чињеницу да Михаило Псел у царским говорима византијске владаре чешће ословљава термином *βασιλεύς* него термином *αὐτοκράτωρ*. С тим у вези, он износи мишљење да је термин *αὐτοκράτωρ* коришћен као придев који је означавао самоконтролу, а не као засебна титула, односно да је исти у себи садржао одређене политичке и културне конотације, в. Lauritzen 2012, 113–125.

одговарајућу похвалу“ (καὶ κατορθώματος, θειότατε βασιλεῦ, ἅπας ἐγκωμίων νόμος ἡττᾶτό σοι, καὶ τῶν πάντων οὐδεις τὴν προσήκουσαν εὐφημίαν ἐπενεγκεῖν ἐπεχειεῖ τῷ κράτει σου...).⁶⁸

Да је учени ретор више пута састављао похвале у част Константина X Дуке потврђује и Пселово писмо овом владару:

Ὅρᾳς, ὅπως κατατολμῶ σου, θειότατε βασιλεῦ, καὶ οὔτε σου τὸν ὑπερφαῖ κύκλον δέδοικα οὔτε σου τὸ μέγεθος τῆς ψυχῆς πέφρικα. ἀλλὰ πολλάκις σοι δημηγόρος ἐφέστηκα. εἰ γὰρ καὶ καταπλήττεις τῷ ἀπαραμίλλῳ κάλλει τῶν ἀρετῶν. ἀλλ’ ὡς θεὸς εὐμενῆς καὶ ἔστηκας· καὶ σοῦ τις δειλιῶν τὸ τῆς λαμπηδόνος ὑπερφνὲς καὶ ἀτεχνῶς μύων τὰ ὄμματα θαρρῆϊ πως τὴν ἐπιείκειαν. αὕτη γοῦν κάμῃ πολλάκις δημηγόρον ποιεῖ καὶ ὑποχωροῦντα ἐφέλκεται καὶ ὑποστελλόμενον ἡρέμα ἐπάγεται

[„Познато теби је, божанствени василевсе, с каквом смелошћу испред тебе ступам. Нити сам се уплашио твог пресветлог ореола, нити сам задрхтао од твоје великодушности, већ сам и много пута јавно говорио у корист твоју. Јер иако неупоредивом лепотом врлина својих засењујеш, ипак си као Бог благонаклон и милостив. И ко би, плашећи се твог чудесног сјаја и невешто очи уклањајући, имао храбрости да твоју опише благост? Јер управо ме је она много пута навела да јавно говорим у корист твоју; и када удаљио бих се (sc. од тебе), она би ме (sc. теби) привукла и када бих се повукао смирено би ме (sc. теби) вратила“.]⁶⁹

Судећи по уводним стиховима царског говора у коме хваљеног владара препознајемо као Константина X Дуку:

Ὁ μὲν χρόνος τῆς δημηγορίας βραχύς, θειότατε βασιλεῦ, ὁ δὲ λόγος τῆς σῆς εὐφημίας πολὺς καὶ ὄλῳ τῷ χρόνῳ παραμετρούμενος. πῶς ἂν οὖν ἐν ὀλίγῳ τὸ πᾶν συλλάβοιμι; ἐρῶ τοιγαροῦν ὀλίγον τῶν σῶν ἀρετῶν, καὶ τοῦτο ἐπὶ κεφαλαίῳ, ἵνα καὶ τῷ χρόνῳ καὶ τῷ λόγῳ τὸ εἰκὸς ἀποθῶ

⁶⁸ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131²⁻⁵.

⁶⁹ Psellus, *Scripta minora* II, 41²⁵⁻⁴² 1-7.

(„Кратко је време за демегорију, најбожанственији василевсе, а панегирик о теби је дугачак и непрестано расте. Како укратко све да обухватим? Стога ћу само неке од твојих врлина поменути, и то само у главним цртама, не бих ли, као што је и логично, уштедео и време и речи“.),⁷⁰

може се закључити да је Михаило Псел имао намеру да, приликом прославе неког јубилеја, укратко представи и похвали Дукину владавину.

Сасвим је вероватно да је разматрани енкомион (енкомион број 10 у Денисовом издању) настао између средине 1065. и средине 1067. године, у време када је опасност по Византију од Уза прошла и смрти цара Константина Дуке, будући да Псел описује Дукину „бриљанту“ победу над Узима.⁷¹

Тешкоће се јављају при идентификацији византијског владара из Пселовог неадресираног енкомиона број 9 у издању Ц. Дениса.⁷² Према Денисовом мишљењу, подаци које овај извор даје могу се односити или на Исака I Комнина или на Константина X Дуку, те приређивач сматра да је говор морао настати између 1058. и 1067. године.⁷³

Треба размотрити и питање да ли се информације из овог панегирика могу приписати царевима Михаилу VII Дуку и Роману IV Диогену, коју су владали током Пселовог стваралачког рада.

⁷⁰ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 115²⁻⁷.

⁷¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 116³⁰⁻⁴¹.

⁷² Нинослава Радошевић у расправи *Писма владарима Јована Мавропода и Михаила Псела. Из византијске епистографије XI века* у Пселова писма убраја и горе поменути енкомион. Она наглашава да су се посланице царевима због свог панегиричног тона неретко веома тешко разликовале од званичних свечаних говора, в. Радошевић 1998а, 36.

⁷³ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 111–112. Денис, вероватно грешком, у садржају књиге овај царски говор приписује цару Константину IX Мономаху. Међутим, како Михаило Псел у говору помиње потомство хваљеног цара, јасно је да Константин Мономах није јунак анализираног енкомиона, в. стр. 14–15.

*

Композициона схема царског говора јесте следећа: увод, у коме Михаило Псел речима пуним књижевне метафорике представља себе и дело које саставља недостојнима у односу на владареве урођене и стечене врлине. На крају уводног дела образовани ретор сугерисао је главну тему енкомиона. Реч је о успешној војној политици хваљеног византијског цара.

Главни део говора Псел је посветио опису војне победе Царства и на истоку и на западу. Писац наглашава да је сам Рим у једном тренутку био против Цариграда али да је византијски владар успешно решио тај проблем.

У завршном делу ретор, истичући цареву храброст и извојеване победе током владавине, помиње владарево племенито порекло и потомство које треба да се поноси таквим претком. Псел такође наводи и цареве друге особине које су карактерисале његову владавину: праведност, благост, интересовање за судску делатност и законодавство.

*

Речено је да Михаило Псел у уводном делу оглашава себе недостојним повереног му племенитог задатка, односно, састављања панегирика за византијског василевса:

"Εοικός μοι, θειότατε βασιλεῦ, ἀφθόνῳ πηγῇ κάτωθεν ἀπὸ τῶν λαγόνων ἀναβλυζούσῃ τῆς γῆς ὥσπερ γὰρ ἀπ' ἐκείνης ὁ συνεχῶς ἀρδευόμενος δοκεῖ μὲν τι λαβεῖν ἀπομειῶσαν τοῦ ρεύματος, ἀμειαγώγητον δὲ ταύτην ἀφήσει τοῦ ἴσου πληρουμένην νόματος αἰεί, οὕτω δὲ καὶ ὁ ταῖς σαῖς ἀρεταῖς προσάγων εὐφημίας τε καὶ ἐγκώμια δοκεῖ μὲν τι τῶν σῶν ὑφελεῖν τοῖς ἐπαίνοις, ἀφαιρεῖται δὲ οὐδοτιοῦν, ἀλλ' ἔστηκεν αἰεί, μᾶλλον δὲ περιχορεύει ὁ κύκλος τῶν σῶν ἀρετῶν ὥσπερ μηδενὸς διελόντος ἢ ἐπαινέσαντος. τὸ δὲ μέγιστον, ὅτι ἐπιρρέεις αἰεὶ καὶ τοῖς ἐμφύτοις ἀγαθοῖς καὶ τοῖς ἐπικτήτοις καὶ ἐπικλύζεις τὸν ἐπαινέτην, ὁ δὲ διάφυγεῖν οὐ δεδύνηται

[„Личиш ми, о најбожанственији василевсе, на неисцрпни извор који извире из саме утробе земље; јер као што човек који непрестано из њега црпе воду сматра да се вађењем смањује ниво воде, иако је и без мерења јасно да га оставља исто толико пуним воде, тако исто и човек који изриче похвале и панегирике твојим врлинама сматра да им тиме нешто одузима, иако их ништа не умањује, него вечно стоје, чак твоје врлине затварају коло из кога не изостављају ниједног који те је похвалио. А оно што је најзначајније јесте то да вечно течеш како над урођеним, тако и над стеченим добрима којима утапаш твога хвалитеља, коме је немогуће да побегне (sc. од твог потопа)“].⁷⁴

Мотив невештог састављача енкомиона и његовог безвредног дела у односу на заслуге хваљеног владара била је уобичајена тема увода царских говора.⁷⁵

На самом крају уводног дела истичу се изузетни војнички подвизи византијског цара који су ретору додатно „отежали“ писање енкомиона:

ἀλλ' εἰ μὲν εἰς ἀνατολὰς ἀναδράμοι καὶ τὰ ἐκεῖσε ἱστορήσει σοι τρόπαια, ἢ ἐσπέρα τοῦτον ἀντισπᾶ καὶ ἀντι[μ]ερίζεται μείζοσιν ἀριστεύμασιν, οἷα δὴ χερσὶν ἐφελκομένη πρὸς ἐαυτήν ἂν [δὲ] πρὸς τὸ ἀρκτιῶν ἀποφεύξεται μέρος, ἢ ἀντίρροπος οἰκουμένη τοῦτον αὐθις χειροῦται, καὶ νικᾶσι πάντα ὁμοῦ καὶ νικῶνται, καὶ τὸ κρατοῦν οὐδαμοῦ καὶ τὸ νικώμενον ἄδηλον

[„Отрчи ли на исток и тамо исприча твоје победе, запад га вуче на своју страну и супротставља (sc. истоку) већим подвизима, које је присвојио себи; ако би се, пак, ка северу одвојио део, супротни крај васељене би га потчинио, и сви би победили и били би побеђени, и победа не би била ничија, као ни пораз“].⁷⁶

⁷⁴ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 112₂₋₁₃.

⁷⁵ Радошевић 1982, 69–70. Детаљније о уводу енкомиона у коме се аутор неизоставно жали да није на висини задатка, односно да не зна како би достојно похвалио јунака говора, в. стр. 57–60.

⁷⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 112₁₃₋₁₈–113₁₉₋₂₀.

С тим у вези, Псел у главном делу царског говора, уводећи мотив Божије наклоности цару, даље наводи:

Βούλομαι δοῦναι τῇ ἀνατολῇ τὰ τῶν κατορθωμάτων πρωτεῖα, ἀλλ' οἱ ἐπὶ τῆς ἐσπέρας βάρβαροι ἄρδην ἀπολωλότες τοῖς σοῖς βουλευμασι καὶ ἀγωνίσμασιν ἀφέλκουσί με τῆς τοιαύτης ἐννοίας καὶ κρίσεως. πάλιν πρὸς δύντα μεθαρμοζόμενον ἥλιον ἐπέχει τὸ ἔϋον μέρος πολλοῖς ἀριστεύμασι διαπρέπον καὶ στρατηγήμασι. ἦν ἡ μέση τῶν ποταμῶν μέση βαρβαρικῶν ὡς εἰπεῖν ῥευμάτων καὶ ὁ προχέων ταῦτα ποταμὸς οὐδέν ἐλάττων Εὐφράτου καὶ Τίγριδος, ἀλλὰ νῦν ὁ μὲν ἀπέψυκται, τὰ δὲ ἐξήρανται, τὸ δὲ χωρίον τοῖς συνήθεσι μόνοις ἄρδεται νόμασιν. ἦν ἡ Περσίς ἐθνῶν μυριάδων ὑποδοχὴ ἀλλοκότων καὶ τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς σχήμασι, παιδιὰν τὰ τῶν Ῥωμαίων ποιοῦντων καλὰ καὶ ἐπιτρεχόντων ἡμῶν, ὁπότε καὶ βούλοιντο, ἀλλὰ γε νῦν οὐχ ὅ τι ποιήσουσι δεινὸν ἡμῖν ἐντεθύμηται, ἀλλ' ὅ τι πείσονται δεδίασι καὶ τῷ σῶ κράτει ὑπέστρωνται. ἐάλωσαν ἡμῖν ἐπὶ τῆς ἐσπέρας φρούρια βαρβάρων στρατεύμασιν, ἀλλὰ προστέθεικέ σοι καὶ ταῦτα θεός.

(„Желим дати истоку првенство у вези с твојим достигнућима, али ме варвари са запада, који су потпуно уништени твојим војничким плановима и биткама, одвлаче од таквог схватања и суда. И опет ка западу залазеће сунце надјачава источну страну истичући се многим подвизима и решењима стратешким. Ако су корита рекâ, корита, рецимо, варварских токова и ако они увиру у реку не мању од Тигра и Еуфрата, сада се она заледила, док су се њене притоке исушиле, тако да се њива залива само сталним токовима. Персијанци су у своју војску примили бројне народе – необичне и именом и изгледом – и као у римској дечјој игри су нас напали када им се хтело, али већ сада ништа што су урадили не памтимо као страшно, јер су се уплашили шта би их могло задесити те су се потчинили твојој снази. Заузели су нам неке тврђаве на западу јединицама састављеним од варварâ, али Бог ти је и њих вратио“.).⁷⁷

Питање које се намеће у коментарисању ових навода следеће је: како је Михаило Псел описао војну политику и ратне успехе Исака I Комнина, царева

⁷⁷ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 113₂₁₋₃₇.

династије Дука и Романа IV Диогена у свом историографском делу и панегирицима за које се поуздано зна да су посвећени поменутиим владарима?

Описујући разлоге за пропадање Царства („војска се смањивала и слабила“) Михаило Псел у свом историографском делу за Исака I Комнина каже да је дошавши на трон „почео да искорењује изворе зла“ и да је био „први човек на војним списковима“ (*ἄτε δὴ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων τὰ πρῶτα τυγχάνων*).⁷⁸ Пошто је умирио источне варваре, с читавом војском иступио је против западних.⁷⁹ Варвари су дрхтали пред Исаком. Када су упознали његову нарав, почели су да се понашају друкчије но што је било уобичајено, односно, сами су потражили место где би се склонили.⁸⁰

По наводима Скиличиног настављача цар Исак I Комнин беше „изузетно вешт у војним стварима, по непријатеље опасан“ (*στρατηγικώτατος τὰ πολέμια, τοῖς ἐχθροῖς φοβερός...*). Говорио је да „цар мора бити страшан непријатељима, а приступачан својим поданицима“ (*Ἐλεγε δὲ δεῖν τὸν βασιλέα φοβερὸν μὲν εἶναι τοῖς ἔξω, εὐπρόσιτον δὲ τοῖς ἰδίοις*).⁸¹ Цитирано потврђује у свом делу и Јован Зонара, истакавши да је овај Комнин био „брз у делима, изузетно искусан у ратним стварима (*στρατηγικώτατος τὰ πολέμια*)“.⁸²

Да је владавину Исака I Комнина одликовала запажена војна политика, потврђује чињеница да је овај владар представљен на царским хистаменонима и печатима како стоји одевен у војничку униформу с ратничким инсигнијама. Или у десној руци држи лабарум, док му је левица положена на дршку мача у корицама, ослоњеног на земљу, или у десници носи исукан мач на десном рамену, док леву руку полаже на корице мача.⁸³

Судећи по подацима из *Хронографије* и *Хроника* Скиличиног настављача и Зонаре, и на основу иконографије Комнинових златника, да се закључити да се Исак I Комнин може идентификовати као Пселов јунак анализираниог царског

⁷⁸ Psello, *Cronografia* II, 252.

⁷⁹ Psello, *Cronografia* II, 264.

⁸⁰ Psello, *Cronografia* II, 258.

⁸¹ Skyl. *Cont.*, 110–111.

⁸² Zonaras IV, 197.

⁸³ Grierson 1993², 761–762 (LXIII, бр. 1.2, 1.3, 2.1, 2.4, 2.5); Станковић 2006, 209 и н. 66. Представа цара с мачем у ромејској иконографији симболизује Божију правду коју василевс спроводи на земљи. О улози и значају мача у иконографији средњовековних хришћанских земља в. Марјановић-Душанић 1994, 34; Иванишевић 2001, 86.

говора. Није познато да је Михаило Псел адресирао било који енкомсион на цара Исака I Комнина.

С друге стране, обавештења која Псел у историјским делу даје по питању војне политике и ратних успеха Константина X Дуке, противречна су. Најпре, он саопштава да је Дука био изузетно посвећен проблемима војне организације, те да је у томе надмашио остале царе и да је „не једном, успешно завршио тешке војне и овенчао главу победничким венцима“.⁸⁴

Такође, Михаило Псел је и у царском говору који је насловљен на Константина X Дуку (*Διηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*) описао овог владара као познаваоца ратне вештине и стратегије. Дука „наређује војсковођама, стоји на борбеној линији, напада логор непријатеља, варварина разбија и далеко прогони стрелама од речи“ (*καὶ στρατηγοῖς ἐπιτάττεις καὶ ἐπὶ φάλαγγος ἴστασαι καὶ χάρακα βάλλεις καὶ κατασεῖεις τὸ βάρβαρον καὶ πόρρωθεν ἀπελαύνεις τοῖς ἀπὸ λόγου τοξέμασι*).⁸⁵

До сада изложене чињенице дозвољавају да се закључи да се војна политика и ратни успеси Константина X Дуке подударају с војном политиком Пселовог јунака у коментарисаном царском говору .

Супротно наведеном, на другом месту у *Хронографији* Михаило Псел каже да је политика Константина X према суседним народима била таква да цар „није намеравао да проблеме решава војнама, него даровима и другим милостима, те да није трошио много новаца на војску“. Дворски учењак проналази оправдање за владара истичући да су за лошу војну политику криви Дукини саветници који су му подилазили и ласкали му. Посебно наглашава да је он сам покушао да „искорени ову царску болест“, односно да утиче на цара да не слуша саветнике који су му се додворавали и на лоше га подстицали. Константин Дука је, међутим, по овом питању био тврдоглав и није га послушао. Овакав његов став је, судећи по ученом писцу, довео до пропасти ромејске државе.⁸⁶ Пселово сведочење о

⁸⁴ Psello, *Cronografia* II, 294.

⁸⁵ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132^{27–30}. Уп. Шаранац Стаменковић 2012, 134.

⁸⁶ Psello, *Cronografia* II, 308–310.

погубном утицају Дукиних саветника којима је „једини циљ био да искористе царско добротворство“ потврђује у свом делу Михаило Аталијат.⁸⁷

Када се ради о Пселовим противречним мишљењима на два различита места по једном истоветном питању, извесно је да његова свака реченица „стоји у неком одређеном контексту, подупире тезу која се у том тренутку брани и ретко представља сама за себе безусловну тврдњу“. Пселово излагање „увек је неком циљу усмерено, увек претерано ангажовано у доказивању неке идеје или поставке“. Стога, треба „увек врло пажљиво осматрити најпре контекст у коме је одређена тврдња изнесена и размислити може ли се она узети као лични пишчев став и мишљење“.⁸⁸

Најпотпуније податке о византијској војној политици за време владавине цара Константина X Дуке доносе у својим делима Михаило Аталијат и Скиличин настављач.

Аталијат у својој *Историји*, описујући нападе Турака на источне византијске теме у време Дукиног царевања: Иберију, Месопотамију, Халдију, Мелитину, Колонеју и земље дуж Еуфрата, запажа да су Ромеји, „притиснути потребом послали неадекватну војску“, да је она била неопремљена и деморалисана недовољним бројем професионалних војника. Исти извор још наводи да је то био „најгори део римске војске“, јер су најбољи напустили активно служење у потрази за успоном у државној хијерархији и бољим платама. Стање у војсци је, по речима Аталијата, било „поражавајуће за Ромеје“. Нису имали ни један подвиг, нити су ратна дешавања одговарала „величини и снази ромејске државе“. То је довело до „смањења византијске територије и губитка великог дела војске“.⁸⁹

Жан-Клод Шене указује да истраживачи морају бити обазриви у тумачењу Аталијатових навода који сведоче о владавини цара Константина X, будући да је био истакнути присталица Нићифора Вотанијата и непријатељски расположен

⁸⁷ *Atal.*, 59. Кралис је указао на утицај Пселове *Хронографије* на *Историју* Михаила Аталијата, в. Krallis 2006, 184-203. Дитер Родерих Рајнш потврђује Кралисову тврдњу да је Аталијат познавао *Хронографију*, Reinsch 2013, 392-393.

⁸⁸ Миловановић 1979, 25.

⁸⁹ *Atal.*, 60.

према династији Дука.⁹⁰ Податке Михаила Аталијата, међутим, потврђује и Скиличин настављач.

Цар Константин Дука је „занемаривао стратегијске предности и војничка јунаштва“ (*στρατηγικῶν φημι πλεονεκτημάτων καὶ στρατιωτικῶν ἀνδραγαθημάτων*). Због тога су сами војници, оставивши оружје и војевање, прелазили у саветнике те су „постајали љубитељи правних проблема и тема, и такорећи, рекоше збогом борбеном покличу, ратној игри и неизвесности у борби“ (*ὡς καὶ αὐτοὺς τοὺς στρατευομένους τὰ ὄπλα καὶ τὴν στρατείαν μεταθέντας συνηγόρους καὶ νομικῶν προβλημάτων καὶ ζητημάτων γενέσθαι ἐραστάς, μακρὰν χαίρειν εἰπόντας ἐνυαλίῳ τε ἤχη καὶ πολεμικῇ ὀρχήσει καὶ περιδινήσει ἀρχιστρόφῳ*).⁹¹

Описујући ситуацију на самом истоку Царства Скиличин настављач сведочи да је Константин X „запоставио и потпуно занемарио војна питања“ (*τῶν στρατιωτικῶν ἡμεληκότος*). За то време непријатељи су нападали источне пограничне провинције, одводили су становништво у ропство и пљачкали их. Скиличин настављач даље каже да су ромејске територије биле похаране турским налетима и њиховом надмоћношћу, с једне стране и престашеношћу занемарених ромејских војника (*ἡμελημένων στρατιωτῶν*) и њиховим брзим повлачењем, с друге стране. Напади и харања Турака били су непрекидни.⁹²

Ситуација је додатно била отежана чињеницом да је цар Константин X Дука против Турака слао пешадију без опреме и оружја. То је био разлог што су Ромеји „сваки пут били натерани у бег од јаче војске, која је на располагању имала добре плате и високо школоване офицере“. Скиличин настављач наводи да су византијски војници били „осуђени на пропаст, те да нису учинили ништа храбро или вредно спомена“. Због тога су „Ромеји били понижавани и потискивани, док су варвари јуришали, гордили се и нападали Ромеје с огромним самопоуздањем“.⁹³

И Јован Зонара у свом делу пише да је Константин Дука „поставио себи правило да се не упушта у војевање против варвара, него да склапа пријатељство с њима“. Стога је мир учвршћивао даровима и другим почастима. Пошто се Дука

⁹⁰ Cheynet 1991, 69.

⁹¹ *Scyl. Cont.*, 112.

⁹² *Scyl. Cont.*, 112.

⁹³ *Scyl. Cont.*, 113.

посветио „уопштено сакупљању новаца“ (*τῆ τῶν χρημάτων συλλογῆ*) није трошио средства на војне походе. Не само да је запоставио војне спискове (*τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων*), него је бројне, најхрабрије официре обрисао с војних спискова због њихових високих плата. Тако се варварска војска осмелила, док су се ромејске трупе непрекидно смањивале, „биле су у жалосном стању, што је довело до нестанка ромејске хегемоније“. Тада су многе источне провинције или пљачкане и опустошене, или су једноставно поробљене од стране непријатеља. Поред тога, Зонара пише да је и на западу ромејска држава трпела страшне поразе због недовољног броја војника и њихове необучености.⁹⁴

Извесно је да историографски списи (*Историја* Михаила Аталијата, *Хроника* Скиличиног настављача, *Хроника* Јована Зонаре) потврђују Пселово сведочење о лошој војној политици цара Константина X Дуке. Према њиховим наводима, Константин Дука се тешко може окарактерисати као „храбар василевс окружен победама“, како Михаило Псел у неадресираном панегирику број 9 у Денисовом издању описује хваљеног византијског цара.

Жан-Клод Шене, упркос лошој оцени војне политике Константина X у историјским изворима, указује да је Дука током своје владавине добро управљао војском: запажени византијски официри наставили су своје служење држави (изузев оних који су били пензионисани!); поред тога, унапређивани су без изузетка само они официри који су се истакли и доказали. Шене се слаже да је Константин X смањио средства за финансирања војске, али закључује да је то било из искључиво економских ралогa те да су то чинили и владари пре њега.⁹⁵

Оно што остаје непознато јесу разлози који су подстакли Псела да у енкомиону адресираном на Константина Дуку (*Διηγόρια εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*) и једном делу *Хронографије* похвали војну политику и ратну вештину овог цара. Објашњење би се, једним делом, могло тражити у чињеници да је Псел састављајући енкомион Константину X уткао у дело мотив *цара ратника*, уобичајени мотив панегирика.⁹⁶

Ако се има у виду да је Михаило Псел други део *Хронографије* писао по налогу Михаила VII Дуке, сина Константина Дуке, онда се чини вероватним да тај

⁹⁴ Zonaras IV, 199.

⁹⁵ Cheynet 1991, 69.

⁹⁶ О мотиву *цара ратника* в. стр. 66.

део историографског списка представља својеврсни енкомсион династији Дука.⁹⁷ Познајући стил енкомсиона прописан законима жанра, Псел је осетио потребу да похвали војну политику свог пријатеља и дугогодишњег сарадника. Ипак, свестан чињенице да *Хронографија* представља историјско дело, а не похвалну беседу, Псел је изнео и истините историјске податке: Константин X Дука је, према оцени својих савременика, веома лоше водио војну политику државе што је директно довело до смањења територије Византије и губитка њеног угледа.

С тим у вези, у поглављу *Хронографије* посвећеном владавини цара Константина IX Мономаха, Михаило Псел наглашава да је „истина најјача страна историје“. Према Пселовом мишљењу, историјско дело не треба да буде ни оптужба, нити осуда, него у истини историја.⁹⁸ Догађаје о којима говори историчар не треба да коментарише, нити да даје своје лично мишљење, јер ће испасти да пише „не историју, него сценско дело“. Међутим, Псел скреће пажњу да треба водити рачуна о томе да ако историчар по сваку цену тежи истини, рескира да буде изложен подсмеху критичара који ће га назвати „врло савесним оговарачем“, односно клеветником, уместо „врло савесним историчарем“.⁹⁹ Позивајући се на Плутархов спис *О злобности Херодотовој*, Псел каже да ће описујући лоше одлуке владара – у конкретном случају цара Константина IX – а изостављајући добре, поступати као „бедни карактер, син Ликсов, који је у својој Историји натенане представио срамоту Хелена“.¹⁰⁰

⁹⁷ Lauritzen 2013, 153–157. Пселова *Хронографија* састављена је од два основна дела: првог који покрива временски период од 976. до 1059. године и која је настала за време цара Исака I Комнина и другог који се наставља до 1078. године. Михаило Псел писао је први део *Хронографије*, наводно, одговарајући на захтев неименованог пријатеља, „најдражег од свих људи“. У науци се претпоставља да се ради о Константину Лихуду. Ефтимија Пич, међутим, износи претпоставку да не постоји наручилац *Хронографије*, него да је реч о Пселовом општем стилском месту, в. Rietsch 2005, 53 н. 93. Други део Пселовог историографског дела писан је по жељи цара Михаила VII Дуке, сина Константина X Дуке. Пселове нескривене симпатије биле су на страни цара Исака Комнина, јунака „првобитне“ *Хронографије*, која је каснијим додатком значајно променила изглед, в. Kaldellis 1999, 11.

⁹⁸ Psello, *Cronografia* I, 272.

⁹⁹ Psello, *Cronografia* I, 268.

¹⁰⁰ Psello, *Cronografia* I, 270. Конкретно место историје у системској подели реторике утврђено је тек у време тзв. *друге софистике*, када бива стављена у групу панегиричке, односно, епидиктичке књижевности. Пошто Михаило Псел инсистира да се историја пише „истинито“, а не „реторично“, овај учени византијски интелектуалац XI века „не фиксира тачно место историје у систему реторике, него о њеним одликама говори само са формалног становишта“. Приметан је утицај Дионисија и псеудо-Аристида на Пселово мишљење да „истинито“ стоји насупрот „реторичном“. Такође, Псел, у појединим исказима о историјској књижевности, заступа како Плутархово становиште, тако и Лукијаново, што указује да их је обојицу цитирао на основу неког трећег извора, в. Миловановић 1979, 78–82. О Пселовом односу према двома књижевним врстама,

Уколико се пође од констатације да главна тема анализираниог неадресираног царског говора почива на извојеваним војним успесима хваљеног василевса, онда бисмо, с те тачке гледишта, овај извор могли означити као панегирик чији је циљ да прослави и увелича војне победе Византинаца над суседним народима. Узме ли се као претпоставка да је Михаило Псел панегирик упутио Константину Дуки, треба истражити мотиве који су ретора подстакли да овом цару припише велике војне заслуге. С обзиром на то да је Константин Х Дука у говору за који је извесно да је њему намењен окаркатесисан као *цар ратник*, иако његову владавину није карактерисала запажена војна политика, за сада остављам отворену могућност да је Михаило Псел, подстакнут истим разлозима, и разматрани енкомион могао да састави за поменутог византијског владара.

Када је реч о војној политици цара Романа IV Диогена, Михаило Псел даје два виђења исте. У *Хронографији* описује Диогена као незналицу у војним делима. Говорећи о његовом првом војном походу као византијског цара, Псел сведочи да се Диоген ни са ким није саветовао, није саставио војне спискове, него је на пречац, жељан славе, под пуном бојном опремом, кренуо на Турке. Није знао ни где иде, ни шта ради, те је „(с. не)вешто маневришући изгубио мноштво својих људи“. Вратио се као победник, мада је, по наводима Псела, једино могао да се поноси тиме што је пошао у поход против непријатеља.¹⁰¹

Према Пселу, и друга Диогенова војна имала је исти успех: Ромеји су изгубили хиљаду својих војника, а заробили су тек два или три непријатељска. Ипак, како Ромеји нису претрпели пораз, тако је „хвалисање и разметање Романа Диогена постало још веће“.¹⁰²

Пошто су Турци свакодневно нападали Сирију и Јерменију, Роман IV је неприпремљен, из очаја или смелости, како каже Псел, кренуо у трећи поход на непријатеља. Иако су искусни официри саветовали Диогена да склопи мир с Турцима, он је, „по савету ласкаваца“, одлучио да се обрачуна с њима. Због тога је

историји и енкомиону, в. Миловановић 1979, 72–84; Chamberlain 1986, 16–27; Станковић 2004, 138. О вези реторике и историје у делима каснијих интелектуалних првака Византије в. на примеру Никите Хонијата, историчара XII и XIII века, Angelou 2010, 289–305.

¹⁰¹ Psello, *Cronografia* II, 332–334.

¹⁰² Psello, *Cronografia* II, 336.

дошло до катастрофалног пораза Ромеја код Манцикерта, 26. августа 1071. године, што је Турцима отворило пут у Малу Азију.¹⁰³

Управо супротно, Михаило Псел за Романа Диогена у царском говору *Eίς τὸν βασιλέα τὸν Διογένην ὅτε ἐβασίλευσεν* (говор број 18 у издању Ц. Дениса) каже да је био „незадржив у нападу на непријатеље“ (*ὄρμη κατὰ μὲν ἐχθρῶν ἀνυπόστατος*).¹⁰⁴ Описући Диогенову ратну вештину, ретор даље вели:

σὺ δὲ βασιλεῦ, καὶ δημηγορήεις ἐν τοῖς στρατεύμασι καὶ ὄρμη ἐπενέγκης τῷ λόγῳ καὶ συνεζορήσεις τῷ πράγματι. καὶ οὗ μὲν καιρὸς ἀφέσεως βελῶν, αὐτίκα τὸ τόξον ἐντενεῖς, οὗ δὲ ἀκοντίου, ἀκοντιεῖς, οὗ δὲ δόρατος, ἀγκαλισάμενος ἐρρωμενέστατα ἐμβαλεῖς τοῖς τῶν ἀντιτεταγμένων σώμασι... οὗ δὲ ἀνάγκη συνασπισμοῦ καὶ συντάξεως, καὶ κατὰ μέτωπον στήση καὶ ἐκατέρω τῷ κέρα, καὶ ὑπερφαλαγγίσεις καὶ περιελίξεις τὴν φάλαγγα καὶ ἐξαλλάξεις τοὺς λόχους καὶ μετασχηματίσεις τὴν τάξιν καὶ στρατηγικῶ ἐμβριμήματι καταπλήξεις τὸ βάρβαρον

[„Ти, царе, и јавно би говорио пред војском и говором би поспешиио ратоборност (sc. војске) и заједно би с њима кренуо у напад. И када дође време одапињања стрела, одмах би затегао лук; бацања копља, одмах би га бацио; бацања двосеклог копља, објумивши га најчвршће бацио би га ка непријатељским војницима... А када настане потреба за гушћим груписањем јединица и формирањем борбене линије, стао би на прву борбену линију с оба крила војске, раширио би фалангу, опколио би непријатељску фалангу, преместио би лохове, изменио би борбени поредак и стратешком жестином би запрепастио варварина“].¹⁰⁵

И у неадресираном царском говору број 19, у коме је Ц. Денис хваљеног цара препознао као Романа IV Диогена, Михаило Псел сведочи о владаревој војној неустршивости:

¹⁰³ *Psello, Cronografia* II, 338–340. О сагледавању узрока, тока и последице битке код Манцикерта в. Cheynet 1980, 410–438; Angold 1984, 21–26; Cheynet 1990, 348; Vries – van der Velden 1997, 274–310; Cheynet 1998, 131–147.

¹⁰⁴ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 18, 177³⁰.

¹⁰⁵ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 18, 177^{42–48–178 49–54}.

ὦ τολμήματος, ὦ φρονήματος· οὐκ ἔμεινας τοῦ καιροῦ τὴν μεταβολήν, ἀλλὰ μέσου χειμῶνος, τοῦ ἡλίου καλυπτομένου τοῖς νέφεσι, κατηφεστάτου τοῦ ἀέρος τυγχάνοντος, ὥσπερ τις ἀδάμας πᾶσαν πληγὴν φέρειν δυνάμενος καὶ μηδεμιᾶ διαιρούμενος, ὑπὸ χειμῶνι σφοδρῶ καὶ ὄμβρῳ πολλῶ καὶ κρύει δεινῶ, τῆς βασιλίδος ἀπαίρεις τῶν πόλεων, καὶ κατὰ τῆς τῶν ἐχθρῶν τυραννίδος χωρεῖς

[„О храброг ли потеза, о мудрог плана; кад чекао ниси да се промени време, него усред зиме – сунца облацима скривеног, сусрећући ветар неугодан, као какав дијамант што може да нанесе свакаку рану, а сâм ниједном (sc. раном) спуган, под јаком зимом, великом кишом и страшном хладноћом – напушташ царицу међу градовима (sc. Цариград) и напредујеш ка непријатељској тиранији“].¹⁰⁶

Сличан приказ Диогенове војне политике види се и у Пселовом енкомиону упућеном владару за време свечане вечере у царској палати [(*Προσφώνησις πρὸς τὸν βασιλέα κῦρ Ρωμανὸν τὸν Διογένην παρὰ τῶν πολιτῶν ἐν κλητορίῳ*)], говор број 20 у Денисовом издању].¹⁰⁷ Тако Михаило Псел на самом почетку царског говора каже:

Νῦν πρῶτον ὀπλίτην βασιλέα τεθέσθαι, νῦν πρῶτον ὀρῶ στρατηγὸν ἅμα καὶ αὐτοκράτορα. ἀστράπτει μὲν σου ἡ κεφαλὴ τῶ χρυσῶ στέμματι, οὐδὲν δὲ ἦττον καὶ ἡ δεξιὰ φοβερῶ δόρατι· καὶ προσηνεῖ μὲν ἡμᾶς τοὺς πολίτας ὀρᾶς ὄμματι, καταπληκτικῶ δὲ τοὺς βαρβάρους καταδειμαίνεις βλέμματι. γλυκεῖα μὲν ἡ πρὸς ἡμᾶς σου φωνή, δριμεῖα δὲ ἡ πρὸς τοὺς ἀντικειμένους βοή. ἰλαρὸν μὲν ἡμῖν σου τὸ πρόσωπον, φοβερὸν δὲ τοῖς ἀντιμαχομένοις τὸ στρατηγικόν σου ἐμβρίμμημα

(„Сада сам први пут видео хоплита и истовремено цара, сада по први пут гледам генерала и истовремено цара. Златна круна сија на твојој глави и ништа мање страшно копље у твојој десници. И нас грађане гледаш благим оком, док се варвари престрављују од твог страшног погледа. Према нама ти је глас умилан, а према непријатељима оштра рика. Нас

¹⁰⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 19, 181₁₈₋₂₄.

¹⁰⁷ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 20, 182–184.

гледаш радосним лицем, док је противницима страшна твоја стратешка жестина“.).¹⁰⁸

Нешто касније, Михаило Псел стиховима пуним соларне метафорике везане за царски култ говори о Диогеновим ратним победама:

Ὡ βασιλεῦ, καὶ στρατιῶτα καὶ στρατηγέ, καὶ πᾶν εἴ τι ἄλλο ὑπέρλαμπρον ὄνομα. ὦ κρατῆρ παῖσης ἀρετῆς, ὅση τε πολιτικὴ καὶ ὅση στρατηγική. ὦ κοινὸν ἀγαθὸν καὶ πολίταις καὶ στρατιώταις καὶ μέγα ὄφελος τῆ βασιλίδι τῶν πόλεων, ἥτις εἰς γόνυ κλιθεῖσα, νῦν παρ' ἐλπίδα ἀνώρθωται καὶ μέγα φρονεῖ ἐπί σοι τῶ δεσπότῃ καὶ αὐτοκράτορι, καὶ στεφανηφορεῖ σου ταῖς νίκαις, καὶ τοῖς κατορθώμασιν ἐπαγάλλεται καὶ τοιαῦτα πρὸς σε μονονουχὶ φθέγγεται. ὦ δαδοῦχε φωστήρ, ἀπείρω με καταναγᾶσας φωτὶ. ὦ φαεινότετε ἥλιε, ἐξ ἐφᾶς μὲν τὴν κίνησιν ποιησάμενος, πρὸς δὲ τὸ μεσημβρινὸν φθάσας κέντρον καὶ πᾶσαν τὴν γῆν ταῖς ὑπερλάμπροις καταστράψας μαρμαρυγαῖς... ἀλλ' ὄρας ὡς γηράσασαν ἀναθηλῆσαι αὐθις πεποιήκας, καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἐπανελθεῖν τῆς νεότητος κάλλος καὶ μέγεθος. ἐπὶ τούτοις κατασπάζεται σου τὰ ὄμματα τὰ πολλάκις ὑπὲρ αὐτῆς ἀγρυπνήσαντα, καταφιλεῖ σου τὰς χεῖρας ἅς πολλάκις τῶ φόνῳ τῶν βαρβάρων ἐξήμαζας, προσφύεται σου τῶ στήθει ἔτι τὰς ὠτειλὰς τῶν πληγῶν ἔχοντι ἅς ὑπὲρ αὐτῆς ἐδέξω βαλλόμενος

[„О владару, и редове и генерале, који носиш и свако друго пресветло име. О сасуде сваке врлине, како политичке тако и војне. О опште добро и грађанима и војницима, и велика користи царици међу градовима (sc. Цариграду), која је била бачена на колена, али се сада ненадано усправила и јако се брине о теби господару и владару, те због твојих победа носи победнички венац, пресрећна је због твојих подухвата и такве (sc. похвале) ти скоро кличе. О светлоносно сунце, бескрајном си ме обасјао светлошћу. О најсветлије сунце, кренувши с истока стигао си до јужног центра и целу си земљу обасјао пресветлим муњама... И гледајући Царство како пропада поново си учинио да процвета, и повратио си му стару лепоту и величанственост из младости. Због тога ти (sc. Царство)

¹⁰⁸ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 20, 182₃₋₄–183₅₋₁₁.

прекрива пољупцима очи које су много пута ради њега бдиле, целива ти руке које си много пута окрвавио убиством варвара, прислонило ти се на груди, које још носе ожиљке ранâ задобијених жртвовањем за њега“.]¹⁰⁹

У завршном делу поменутог енкомииона ретор подвлачи чињеницу да је Роман Диоген својим борбама вратио лик Византији, која је изгубила ранију лепоту. Цар је показао да је „снага Ромеја сјајнија од снаге варвара“ (*ὁ τὸ κράτος <τῶν> Ρωμαίων τοῦ τῶν βαρβάρων κράτους δείξας λαμπρότερον*).¹¹⁰ Због тога Псел назива Диогена „царем над царевима и војсковођом над војсковођама“ (*βασιλεῦ βασιλέων καὶ στρατηγὲ στρατηγῶν*).¹¹¹

Пселови подаци о војним успесима и ратним вештинама Романа IV Диогена показују, с једне стране, да је цар био необразован по питању војске и да није имао никаквог успеха на ратном пољу (*Хронографија*), а с друге, да је Диоген поседовао завидно војно образовање, да је постигао значајне ратне подвиге, као ни један Пселов хваљени јунак пре њега, те да је Царству повратио некадашњу славу на бојном пољу (царски говори посвећени Роману IV Диогену).

Једно од могућих објашњења за Пселове контрадикторне податке лежи у чињеници да је писац, састављајући други део *Хронографије*, имао намеру да нагласи значај и успехе династије Дука, те је Романа Диогена приказао у што лошијем светлу. За разлику од *Хронографије*, Псел је енкомиионе упућене Роману IV Диогену писао за време његове владавине, вероватно по самом Диогеновом налогу,¹¹² у част и прославу његових успеха, те је логично да је похвалио, можда и преувеличио његове ратне вештине и преценио војну политику.

Могуће је да је Михаило Псел, дубоко свестан изузетно тешке спољнополитичке ситуације по Византију, заиста био одушевљен доласком на трон искусног и прослављеног ромејског војсковође. Другим речима, Псел је у Романа Диогена полагао наде за опоравак Царства те је у енкомиионима величао његове војне. У тренутку када је Псел писао *Хронографију*, међутим, било је

¹⁰⁹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 20, 183₁₂₋₂₆-184₂₇₋₃₂.

¹¹⁰ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 20, 184₄₃₋₄₅.

¹¹¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 20, 184₄₆₋₄₇.

¹¹² О присном односу између ромејских царева (патрона и наручилаца говора) жељних да кроз дела учених интелектуалаца узвисе свој положај и дворских ретора (клијената и аутора говора) в. Станковић 2006, 235-254.

извесно да Диогенова војна политика није дала значајнији допринос Византији. Зато треба оставити отворену могућност да је Псел искрен у свом историјском делу и да његови записи одражавају став једног разочараног ромејског интелектуалца XI века.¹¹³

Уочљиво је да Михаило Псел и у свом историографском делу и у енкомониима истиче да је Роман IV Диоген био „први у борбеним редовима“. Међутим, док у *Хронографији* писац ову Диогенову одлуку образлаже његовом сујетом, непромишљеношћу, брзоплетошћу и глупошћу, у царским говорима велича исту наглашавајући владареву храброст, неустрашивост и родољубље.

Разлог који је навео Михаила Псела да једну исту ситуацију у *Хронографији* и панегирицима оцени потпуно противречно највероватније се налази у томе што је главни циљ историјског дела био изношење истине, док је циљ енкомииона искључиво похвала владареве личности.¹¹⁴ С тим у вези, сам Михаило Псел каже:

*Ὁ μὲν γὰρ ἐγκωμιάζων, ὅσα πρόσεστι φαῦλα τῷ ἐγκωμιαζομένῳ
παραιτούμενος, ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἐκείνῳ πλέκει τὸν ἔπαινον· κὰν πλεῖστα
τάναντία ἤ, ἀρκεῖ τῷ ῥήτορι καὶ μία ὑπόθεσις σπουδαίαν τὴν πρᾶξιν ἔχουσα εἰς
εὐφημίαν ἀρκοῦσαν· ὁπότε καὶ τὰ φαῦλα σοφιστικῶς μεταχειρισάμενος εἰς
εὐφημίας καταβιάσασαιτο <ἀν> ἀφορμὴν*

¹¹³ Уп. Vries de – van der Velden 1997, 274–310.

¹¹⁴ О Пселовом ставу како треба писати историјско дело в. стр. 28. Цар Роман IV Диоген није био једина личност о којој се Михаило Псел, у зависности од књижевног жанра, различито изражава у својим делима. Тако, на пример, у енкомииону посвећеном Константину Лихуду Псел саставља похвалу по свим правилима, истичући да је овај првокласни модел, односно, личност за похвалу. То се најбоље види у поређењу с Периклом, грчким државником, војсковођом и говорником V в. п. н. е. кога Лихуд надмашује својим делима, в. *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* IV, 389. И у *Хронографији* Псел хвали Константина Лихуда, али много мање енкомиијастички, в. *Psello, Cronografia* II, 260–264. Свакако да је најучљивији пример у коме се види разлика у опису једне исте личности случај цара Константина IX Мономаха. У историографском делу, износећи истину, Михаило Псел описује Мономаха као не нарочито образованог цара, што се огледа у одсуству његове говорничке вештине, в. *Psello, Cronografia* I, 282. Управо супротно, у енкомииону *Цару-суну* Псел хвали царево говорништво упоредивши га с Демостеном, Периклом, Полемоном, Платоном, Исократом, Херодотом и тако даље (*Ὅταν ὁμιλοῦντος ἀκούσω, τῆς Δημοσθένους γλώττης αἰσθάνομαι, τῆς τοῦ Περικλέους, τῆς τοῦ Πολέμωνος, τῆς τοῦ Πλάτωνος, τῆς Λυσιακῆς εὐστομίας, τῆς Ἰσοκράτους σειρήνης, τῆς Ἡροδότου γλυκύντης, τῆς χρυσῆς γλώττης τοῦ Δίωνος*), в. *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 1, 8^{151–155}. Уп. Миловановић 1979, 76–77. Такође, Михаило Псел у *Хронографији* велича Георгија Манијакиса, славног ромејског војсковођу прве половине XI века (*Psello, Cronografia* II, 8–10), док у похвали посвећеној Константину Мономаху, написаној у част победе над узурпатором Манијакисом, доноси потпуно другачију слику (*Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 4, 68^{297–298}), в. Крсмановић – Лома 1997, 235.

(„Уобичајено је да онај ко пише похвалу потпуно запоставља све оно што није добро код његовог јунака, а хвалу плете само од оног најплеменитијег. Чак и када има више мана, ретору је за похвалу довољан само један догађај који у себи садржи значајно дело. Понекад и мане представља на реторички умешан начин, да морају да постану разлог за похвалу“.).¹¹⁵

Да је Роман Диоген поседовао војничко образовање и имао срчаност да се ухвати у коштац с непријатељем сведочи анегдота о његовом добијању достојанства вестарха у време цара Константина X Дуке коју у свом делу доноси Скиличин настављач:

Ἦν μὲν προβεβλημένος δοῦξ Σαρδικῆς ὁ Διογένης, πατρίκιος δὲ τυγχάνων ἐζήτησε τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν τιμηθῆναι βεστάρχης. Ὁ δὲ βασιλεὺς ὑπειπὼν αὐτῷ: «δεικνύων ἔργα ἀπαίτει μισθούς», κενὸν αὐτὸν καὶ ἄπρακτον ἀπεπέμψατο μὴ προσσχὼν τῇ αἰτήσει αὐτοῦ. Ἐξελθὼν οὖν ὁ Διογένης καὶ τὴν Σαρδικὴν καταλαβὼν, περιτυχὼν Πατζινάκοις ἐξέλθοῦσι καὶ λεηλατοῦσι τὴν χώραν τρόπαιον μέγιστον ἐστήσατο κατ’ αὐτῶν, καὶ τῶν ἐαλωκότων ζῶντας μὲν πολλούς, κεφαλὰς δὲ τῶν ἀνηρημένων τῷ βασιλεῖ πεπομφῶς ἐτιμήθη βεστάρχης, γράψαντος αὐτῷ τοῦ βασιλέως ὡς οὐκ ἐμὸν δῶρον, ᾧ Διόγενες, τοῦτο ἀλλὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς καὶ ἀνδραγαθίας

(„Диоген, беше предложен за дуку Сердике, и пошто беше патриције затражи од цара Константина Дуке да га прогласи вестархом. Цар му предложи: ’прво покажи дела па тек онда тражи награду’ те га отпусти празних руку не обазирући се на његов захтев. Пошто Диоген оде у Сердику, налети на Печенеге који су напали и пљачкали ромејску земљу; извојева велику победу над њима, зароби многе и главе погинулих посла цару. Због тога би постављен за вестарха и цар му посла поруку: ’то није дар од мене, Диогене, него од твојих врлина и јунаштва’“.).¹¹⁶

¹¹⁵ Psello, *Cronografia* II, 108–110. Уп. Lauritzen 2013, 122–131.

¹¹⁶ Scyl. *Cont.*, 121. Уп. Zonaras IV, 203–204.

Исти извор, говорећи о суђењу Роману Диогену због оптужбе да је припремао устанак против царске власти након смрти Константина Дуке, наводи да је Диогенова „храброст“ (*ἀνδρείας*) била један од разлога због кога му је ублажена казна.¹¹⁷

Сасвим је извесно да је Роман Диоген имао титулу вестарха и да је био на положају дуке Сердикe пред крај владавине цара Константина Дуке.¹¹⁸ Међутим, због превратничких намера, након смрти Константина X Диоген је био прогнан у родну Кападокију, где је остао док га престоничка влада августе Евдокије Макремволитисе није вратила у Цариград и именовала за магистра и стратилата (... *μάγιστρος τιμᾶται καὶ στρατηλάτης προβέβληται παρὰ τῆς βασιλίδος*).¹¹⁹

Судећи по расположивим подацима, очито је да је Роман Диоген морао имати завидног ратног искуства те да је познавао војну тактику. Ако се томе дода чињеница да је главна тема свих Пселових панегирика посвећених Роману IV Диогену његова храброст, ратне вештине и величанствени војни подвизи, онда се чини могућим да је Михаило Псел и неадресирани енкомион број 9 у Денисовом издању могао да намени овом цару.

Коначно, остаје да се прокоментарише војна политика цара Михаила VII Дуке, ученика и покровитеља Михаила Псела.

По Пселовом сведочењу у *Хронографији*, Михаилу Дуки је лоше кренуло и на истоку и на западу: „попуцали су шавови државе, обрушио се њен кров, пропали су темељи“.¹²⁰ Исти извор саопштава да се овај цар бавио грађанским управљањем, а да је свом стрицу, цезару Јовану Дуки препустио све војне бриге.¹²¹ О евентуалном војном успеху и ратним вештинама Михаила VII Дуке у Пселовим царским говорима посвећеним овом владару (*Λόγος προσφωνηματικὸς πρὸς τὸν κῆρ Μιχαὴλ τὸν Δούκαν*; неадресирани енкомион број 8 у издању Ц. Дениса у коме је хваљени владар препознат као Михаило Дука) нема никаквог помена.

¹¹⁷ *Scyl. Cont.*, 122. За разлику од Скиличиног настављача, Михаило Аталијат, поред племенитости (*γενναιότητος*) Романа Дигена, каже да је „младост“ (*νεότητος*) разлог због кога је Диогену ублажена казна, в. *Atal.*, 74.

¹¹⁸ *Atal.*, 73; *Scyl. Cont.*, 121; *Zonaras IV*, 203–204. О томе детаљније в. Cheynet 1990, 74–75; Cheynet 1991, 69 и н. 37.

¹¹⁹ *Atal.*, 73–75.

¹²⁰ *Psello, Cronografia II*, 370–372.

¹²¹ *Psello, Cronografia II*, 374.

Време царевања Михаила VII Дуке било је доба велике спољнополитичке кризе Царства. Византијским поразом код Манцикерта 1071. године био је отворен пут Турцима-Селџуцима у Малу Азију.¹²²

С друге стране, Нормани су заузели Бари, последњу ромејску тврђаву у Италији 1071. године, те су почели с нападима на Балкан. Истовремено, напади Печенега и Угара постали су све учесталији.¹²³ Поред тога, ромејска превласт над Словенима била је озбиљно угрожена. То је време када се Зета изборила за независност државе, устанка у Македонији под вођством Константина Бодина и осамостаљења Срба.¹²⁴

Ни стање унутар византијских граница није било боље. Изузетно тешка привредна криза и противмере цариградске владе проузроковале су честе побуне у војсци (у то доба долази до устанка норманског најамника Урсела од Бајела, дукса драчке теме Нићифора Вријенија и стратега анатолијске теме Нићифора Вотанијата), што је на крају довело до абдикације Михаила Дуке.¹²⁵

Анализа поменутих података наводи на закључак да Михаило VII Дука не може бити јунак анализираног енкомиона Михаила Псела.

На основу изворних података о војној политици царева Исака I Комнина, Константина X Дуке и Романа IV Диогена не може се са сигурношћу рећи коме је од њих тројице Михаило Псел упутио разматрани царски говор.

*

Интересантан је начин на који Михаило Псел на самом крају царског говора који разматрам описује свог јунака:

σὸ μόνος, βασιλεῦ, θαρρύντως τῷ διαδήματι χρῶ, ταῖς νίκαις γε ἐστεφάνωσαι, σὸ καὶ τῇ τῆς δικαιοσύνης διπλοῖδι κατακεκόσμησαι καὶ τῇ τῆς προαότητος χάριτι κατηγλαΐσαι δικαστῆς ἐν δικάζουσι, νομοθέτης ἐν νομοθέταις,

¹²² Детаљније в. Cheynet 1980, 410–438; Angold 1984, 21–26; Cheynet 1990, 348; Vries – van der Velden 1997, 274–310; Cheynet 1998, 131–147.

¹²³ Детаљно в. Magdalino 2002, 180–189.

¹²⁴ Острогорски 1959, 327; ИСН I, 180–196 (С. Ћ.).

¹²⁵ О узурпацијама царске власти у време царевања Михаила VII Дуке в. Рајковић 2003, 51–97.

*τὰ τοῦ ἄνω γένους λαμπρός, τὰ ἐκ τῆς σῆς ὀσφύος ἐπίσημός τε καὶ περιβόητος, τῆ
ρίζᾳ διαπρεπής – τίς γὰρ αὐτῇ παραπλήσιος; – τοῖς κλάδοις διαφανής, τὰ πρὸς
ἀνθρώπους δίκαιος, τὰ πρὸς θεὸν ὄσιος, λιτὸς τὸ φαινόμενον, μεγαλοπρεπής τὸ
κρυπτόμενον, τὸ μείζον οὐκ ἔχω τὸ συγκρινόμενον, κρεῖττον ἀλλὰ καὶ τε[λείας]
φύσεως, ὡς πάντας καὶ πᾶσι καὶ μόνος καὶ ὑπὲρ πάντας νικήσας καὶ κρατήσας οὐ
βαρβάςιν μόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν λόγων αὐτῶν*

(„Само ти, василевсе, с храброшћу носиш круну, окруживши се
победама, ти си се украсио двоструком мантијом твоје праведности и
благодатима твоје благости, засветлео си судијо међу судијама,
законодавцу међу законодавцима, који светлиш будући од божанског рода,
чије потомство је чувено и познато, пореклом надмоћан – јер ко је таквом
корену и близу? – потомцима славан, у људским стварима праведан, у
божанским свет, једноставан појавом, величанствен у ономе што је
сакривено, твоје величанство немам с чим да поредим, јаче је, али исто
тако и савршене природе, као онај који је све и свима и сам и за све
победио и савладао не само варваре него и њихове планове“).¹²⁶

Из цитираног можемо закључити да је хваљени византијски цар најпре
храбар и успешан војсковођа; потом, праведан и благ владар, заинтересован за
правосуђе и законодавство; и да поседује угледно порекло, као и да има
потомство. Пошто смо анализирали потомство и војну политику Исака I Комнина,
Константина X Дуке и Романа IV Диогена, могућих византијских владара који се
крију иза Пселовог описа цара у коментарисаном енкомииону, остаје да се
размотри владавина истих у домену правосуђа и законодавства, њихов карактер,
као и „племенитост“ рода од кога воде порекло.

Према Пселовој *Хронографији*, Исак I Комнин је „истовремено био и
напрегнут и опуштен“. Некад је био добар и приступачан, а некад се његово лице
мрштило.¹²⁷ Овај владар није био врсни познавалац закона. Напротив, измислио је
за себе начин како да решава судске спорове: није унапред доносио решења о
делу, остављао их је судијама, али је приписујући решење себи, доносио завршну
пресуду. Да се „његов језик не би заплитао при проглашавању судских одлука,

¹²⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 113 44–45–114 46–53.

¹²⁷ Psello, *Cronografia II*, 236–237.

читали су их други“, сведочи очевидац Псел. При томе, цар је „увек нешто додавао, као неопходно, или изузимао, као сувишно“.¹²⁸

Скиличин настављач у својој *Хроници* бележи да цар Исак I Комнин „беше стаменог понашања, благе нарави, оштроуман, енергичан, мудар... према људима из свог окружења милосрдан, привржен наукама“ (*Ἦν δὲ ὁ βασιλεὺς τὸ ἦθος στάσιμος, τὴν ψυχὴν ἐπεικὴς, τὴν γνώμην ὀξύς, τὴν χεῖρα δραστήριος, τὴν σύνεσιν ἔτοιμος... τοῖς περὶ αὐτὸν εὐμενής, λόγοις προσκείμενος*).¹²⁹ По наводима Јована Зонаре Комнин је био „делатан, озбиљног понашања..., није се дружио с књигама, али их је ценио и помагао је оне који су се њима бавили“ (... *δραστήριος ὢν καὶ τὸ ἦθος σοβαρὸν ἐνδεικνύμενος, πρὸς πράξεις ὀξύτατος... λόγοις μὲν οὐχ ὀμιληκώς, προσέχων δ' αὐτοῖς καὶ τοὺς τούτων τροφίμους ἀποδεχόμενος*).¹³⁰ Ови описи Исака Комнина, које налазимо у *Хроникама* Скиличиног настављача и Јована Зонаре, не појављују се у делу Михаила Аталијата.

Јасно је да се подаци које разматрани енкомион даје о судској делатности афирмисаног василевса не могу приписати цару Исаку I Комнину. Посебно је индикативан податак да Михаило Псел владара у похвалном говору описује као „одличног судију и законодавца“, што према *Хронографији* није карактерисало двогодишњу владавину Исака I Комнина. Ипак, никако не треба занемарити Пселов извештај који говори о Исаковом занимању за законодавство и пренаглашену улогу током неких судских процеса.

Полазећи од Пселових речи да искусни ретор „понекад и мане представља на реторички умешан начин, да морају да постану разлог за похвалу“, могуће је да Михаило Псел у царском говору Комниново исценирано председавање судским парницама представио као његово занимање и залагање за правосуђе и законодавство. Такође, очигледно је и то да Пселов хваљени јунак анализираниог енкомиона и цар Исак I Комнин (према подацима из Пселове *Хронографије* и *Хроника* Скиличиног настављача и Јована Зонаре) имају исте особине. Реч је о храбрости, смелости, праведности и благодати према онима који су то заслужили.

Говорећи о судској делатности Константина X Дуке Михаило Псел у свом историографском делу наводи да се цар прихватио правосудних дела, те да је био

¹²⁸ Psello, *Cronografia* II, 240.

¹²⁹ Skyl. *Cont.*, 110.

¹³⁰ Zonaras IV, 197.

„суров према онима који вређају, а благ према увређенима“. Обе стране, тужилац и бранилац, биле су представљене на суду, „имале су ни мања ни већа права од друге стране, важила су иста мерила те су тако све тајне одмах излазиле на видело“. Цар је „испитивао начин деловања свакога и на крају би доказао кривицу“. Псел наглашава да је све што је установио или написао Константин Дука постало закон „или нешто још праведније од закона“.¹³¹

И у царском говору адресираном на Константина X Дуку Михаило Псел помиње да је овај цар био заинтересован за правосуђе и да је „доносио законе законодавцима“ (*κατὰ ταύτων νομοθετεῖς νομοθέταις*).¹³²

Михаило Аталијат у својој *Историји* запажа посебно интересовање Константина X Дуке за „слушањем приватних парница“ (*τῶν ιδιωτικῶν δικῶν τὴν ἀκρόασιν*), наглашавајући да се цар мање посветио другим питањима Царства: успесима војске, њених стратега и разматрању њихових заслуга.¹³³

Аталијатове наводе потврђује и Скиличин настављач у свом делу наглашавајући при томе да је „безбројним судским случајевима и усложњавањима јавних служби уздрмана и потресена ромејска држава“ (... *καὶ δικανικῶν προβλημάτων ἐσμῶ καὶ секретικῶν ζητημάτων ἐπιπλοκαῖς τὸ ρωμαϊκὸν ἐκλονεῖτο καὶ ἐκραδαίνετο...*). Дука је давао себи за право „да суди на суђењима и често је прелазео с једног случаја на други, зависно од статуса лица у споровима, те беше тежак и несносан богатима“ (*Ἐνεξουσίαζε δὲ καὶ ταῖς κρίσει καὶ πολλακίς αὐτὰς ὑπῆλλαττε διὰ τὴν τῶν προσώπων ποιότητα, βαρὺς δεικνύμενος τοῖς δυνατοῖς καὶ ἀφόρητος*).¹³⁴

Јован Зонара, такође, сведочи да је Константин Дука био „љубитељ суђења“ (*δικαιοσύνης ἐραστής*), те да је волео да „ председава суђењима“ (*εἰς ἀκρόασεις δικῶν*). Дука „није увек судио тачно примењујући закон“ (*οὐ πάνυ δὲ τῇ ἀκριβεῖα προσεῖχε δικάζων...*). Штавише, „у неким случајевима је чак и мењао пресуду пороте, доносећи одлуке сходно лицима која су учествовала у суђењима“ (... *ἀλλ' ἐνιαχοῦ καὶ ἐνηυθέντει καὶ τὰς ψήφους ὑπῆλλαττε, πρὸς τὰ πρόσωπα τὰς ἀποφάσεις τιθέμενος*).¹³⁵

¹³¹ Psello, *Cronografia* II, 306–308.

¹³² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131²⁵.

¹³³ Atal., 57–58.

¹³⁴ Skyl. Cont., 112.

¹³⁵ Zonaras IV, 198–199.

Уочљиво је да сви релевантни хроничари наглашавају „благост“ и „човекољубље“ цара Константина X Дуке. Тако Михаило Псел каже да је Константин Дука владар који се уздржава од телесног мучења и грубих речи, задржава се на претњама, оплакује противнике, кажњава их присилним замонашењем или прогонством.¹³⁶ По Аталијатавом сведочењу Константин Дука се чак и према противницима своје владе односио великодушно те није дозволио да ико буде кажњен смртном казном, него искључиво протеривањем из земље и конфискацијом добара.¹³⁷ Поред тога, био је по нарави предусретљив и уздржан, веома побожан, наклоњен сиромасима и монасима.¹³⁸

За Скиличиног настављача Дука „беше побожан, као нико други, заштитник монаха и сиротиње“ (*Εὐσεβής δὲ ὢν, εἴπερ τις ἕτερος, καὶ φιλομόναχος φιλόπτωχος...*). Цар „није био за телесно кажњавање“ (*τε καὶ περὶ τὸ σῶμα ἤττον κολαστικός*), а за све друго био је „незаинтересован и лењ“ (*πρὸς ἄλλο τι ἀμβλὺς ἐτύγχανε καὶ νοθρός*).¹³⁹ Према Јовану Зонари, Константин Дука био је „побожан, учтивог понашања, љубитељ правде, мишљу спор и лењ“ (*ἦν δὲ ὁ ἀνὴρ τὰ πρὸς θεὸν εὐσεβής, τὸ ἦθος ἐπιεικής, δικαιοσύνης ἐραστής, τὴν γνώμην δὲ νοθρός καὶ ἀμβλὺς...*).¹⁴⁰

На основу свега претходно наведеног, нема сумње да византијски цар из анализираног Пселовог енкомпиона и Константин X Дука имају исте карактеристике: праведност, благост, љубав према правосуђу и закону.

Сигурно је да се Михаило Псел у *Хронографији* веома критички односи према Роману IV Диогену те тако наводи да је овај цар „само чекао погодан тренутак да влада самодржавно и да сам одлучује о својим делима“.¹⁴¹ Према августи Едокији Макремволитиси „понашао као према заробљеници“, вређао ју је и желео је да је истера са двора.¹⁴² О евентуалној похвали неке од Диогенових врлина или његовом занимању за правосуђе у Пселовом историјском делу нема речи.

¹³⁶ *Psello, Cronografia II*, 310; 312.

¹³⁷ *Atal.*, 57.

¹³⁸ *Atal.*, 57.

¹³⁹ *Skyl. Cont.*, 112.

¹⁴⁰ *Zonaras IV*, 198.

¹⁴¹ *Psello, Cronografia II*, 330.

¹⁴² *Psello, Cronografia II*, 334, 336.

Међутим, Псел у царском говору који је написао за Романа Диогена поводом његовог доласка на престо (говор број 18 у издању Ц. Дениса), природно истиче владареве психофизичке особине:

φύσις σώματος οἷαν οὐκ ἂν ἐπενέγκοι βάρβαρος θεασάμενος, φύσις ψυχῆς οἷαν ἡμεῖς ὀρώντες γανύμεθα· ὀρμὴ κατὰ μὲν ἐχθρῶν ἀνυπόστατος, πρὸς ἡμᾶς δὲ γαλήνιος καὶ ἡμερον ἐπιλάμπουσα. Διογενῆς τὸ φαινόμενον, θεοειδῆς τὸ κρυπτόμενον· σεμνὸς τὰ πρὸς αἴσθησιν, λαμπρὸς τὰ πρὸς νόησιν, εὐσταθῆς τὸ φρόνημα, εὐφυῆς τὸ ἐνθύμημα, τὸν νοῦν ὀξύς, τὴν γλῶτταν ταχύς, ῥήτωρ καὶ στρατιώτης ὁμοῦ. ὦ τοῦ παραδόξου θαύματος τὰ διηρημένα, λόγους καὶ ὄπλα, τόξα καὶ μέτρα, ῥήματα καὶ ὀρμήματα, σοφίαν καὶ πανοπλίαν, εἰς μίαν τὴν σεαυτοῦ παραδόξως ψυχὴν συνήγαγες. καὶ πολεμεῖς μὲν ὑψηλῶ τῷ βραχίονι, ὀμιλεῖς δὲ ἐλευθέρως καὶ στρογγύλως τῇ γλώττῃ, καὶ ἔοικας ποταμῶ ἅμα καὶ ὀχετῶ. ὁ μὲν γὰρ νοῦς ποταμηδὸν ἐπιχειρᾷ τὰ νοήματα, ἡ δὲ γλῶττα ἡρέμα ἐπικλύζει τὴν ὀχετηγίαν τῶν λέξεων

[,... Гледајући те, варварин не може да нађе ману изгледу твога тела, док смо ми, посматрајући карактер твоје душе, озарени од среће; незадржив си у нападу на непријатеље, док нас с висине обасјава твоје мирно и благо расположење. Божанског си изгледа, боголико ти је и оно што се не види: уздржан у чулним стварима, сјајног разума, постојано ти је мишљење, бритка интелигенција, оштроуман си, речит, истовремено ретор и војник. О необичног ли чуда: оно што је подељено (sc. међу људима) – говори и оружје, лукови и поезија, речи и срчаност, мудрост и ратоборност – саставио си на необичан начин у себи самом. И ратујеш подигнутом руком, а говориш аристократски и углађеним језиком, и сличан си реци и истовремено каналу. Јер ти ум као река излива мисли, док твој језик мирно натапа канале речи“ .].¹⁴³

И у неадресираном панегирику у коме је хваљени владар препознат као Роман IV Диоген (панегирик број 19 у Денисовом издању), Михаило Псел велича царево врлине:

¹⁴³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 176²⁸–177^{29–42}.

Τοιοῦτον ἡμῖν ἔπρεπεν ἐξ ἀρχῆς βασιλέα λαβεῖν, οὕτω μὲν καλόν, οὕτω δὲ γενναῖον, οὕτω πρᾶον, οὕτω τόλμης μεστόν ὡς ὑπερφυῆ πάντα τὰ σά· τὸ γένος, ὁ τρόπος, ὁ βίος, ὁ κόσμος τοῦ σώματος, τὸ μέγεθος τῆς ψυχῆς, ὁ πρὸς θεὸν πόθος, ὁ σφοδρὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἔρωσ, ἡ εὐγενὴς γνώμη, ἡ φιλότιμος χεὶρ, ἡ ἄφθονος δεξιὰ, ἡ τῶν χαρίτων πηγὴ. ἀλλ' ὦ τῆς ἡμετέρας ἡδονῆς, ὅτι τοιοῦτον εὐτυχήσαμεν αὐτοκράτορα

[„Таквог владара смо требали да добијемо од почетка – тако доброг, тако аристократског, тако благог, тако испуњеног смелошћу. Све је твоје величанствено: род, понашање, живот, телесна лепота, величина душе, жудња ка Богу, снажна љубав према нама, племенито мишљење, издашна рука, великодушна (sc. давањем) десница, извор дарова. О нашег ли уживања што смо се усрећили оваквим владаром“.]¹⁴⁴

Такође, Михаило Аталијат у свом делу говори о Роману IV с много симпатија те у складу с тим каже да се овај истицио не само због својих особина: храбрости, племенитости и љубави према Богу, него што је и његов физички изглед био завидан. Цитирајући Еурипида Аталијат каже да је Диогенов физички изглед красио ореол нежности каквог је било достојно само племство.¹⁴⁵

Свакако да Роман Диоген по својим врлинама може донекле одговарати Пселовом јунаку коментарисаног енкомиона. Ипак, очито је да се на основу података који извори пружају о врлинама и правосудној делатношћу цара Исака I Комнина, Константина X Дуке и Романа IV Диогена не може са сигурношћу рећи коме је од њих тројице Михаило Псел упутио енкомион.

*

С обзиром на чињеницу да Псел у неадресираном говору истиче углед и племенито порекло владара, остаје да се размотри и порекло Комнина, Дука и Диогена.

¹⁴⁴ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 19, 181_{25–32}.

¹⁴⁵ *Atal.*, 74–75.

Михаило Псел је у одељку *Хронографије* посвећеном побуни источних стратега из 1057. године и Исаковом уздицању до цариградског престола записао да се Исак Комнин „није издвајао само родом“ од осталих учесника побуне, већ „и владарским изгледом и племенитошћу мисли и духовном чврстином“ (*προεῖχς γὰρ ὡς ἀληθῶς οὐ τῷ γένει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ τυραννικῷ εἶδει καὶ τῷ γενναίῳ τῆς γνώμης καὶ τῷ σταθρῶ τῆς ψυχῆς*).¹⁴⁶

У научној литератури давно је примећено да се родоначелником Комнина сматра Манојло Еротик (Комнин), отац Исака Комнина и војсковођа цара Василија II Бугароубице. Реч је, свакако, о угледном византијском достојанственику X века.¹⁴⁷

Јован Скилица у својој *Краткој историји*, описујући побуну Варде Склира против царевања Василија II, помиње Манојла Еротика, кога је владар послао да брани Никеју од узурпатора 978. године, наводећи да је Манојло „човек из рода прослављеног и по племенитости и по храбрости“ (*ἐκ γένους τε ἄνδρα καὶ ἐπ' / ἀρετῇ διαβόητον καὶ ἀνδρείῳ*).¹⁴⁸ С тим у вези, Ана Комнина у *Алексијади* за свог прадеду Манојла каже да га је цар Василије II именовао „за стратега автократора целог истока“ (*στρατηγὸς αὐτοκράτωρ τῆς ἐώρας ἀπάσης*).¹⁴⁹ Такође, цезар Нићифор Вријеније, пишући о почецима породице своје жене, саопштава да „тај славни Манојло“ потиче из рода Комнина (*Μανουῆλ ἐκείνου τοῦ πάνυ, ὃς ἐς Κομνηνοῦς ἀναφέρων τὸ γένος*).¹⁵⁰

Наведени подаци из пера византијских писаца XI и XII века недосвмислено говоре о пореклу и угледу цара Исака I и његовог рода Комнин. Оно што никако

¹⁴⁶ *Psello, Cronografia* II, 182. Исак Комнин, претендент на ромејски престо, проглашен је од анатолских племића за цара 8. јуна 1057. године у Кастамони, у Пафлагонији. После битке код Никеје (20. августа) у којој је војска цариградске владе претрпела пораз, цар Михаило VI отпочео је преговоре с узурпатором Исаком Комнином, 26. августа 1057. године. У овим преговорима учествовали су Константин Лихуд и Михаило Псел, као изасланици цариградске владе. Михаило VI Стратиотик настојао је да приволи Комнина да распусти војску. За узврат, обећао му је положај цара савладара. Током преговора, међутим, у Цариграду је избила побуна (30. августа) чији су предводници били чланови синлита и најугледнији представници цркве. Цар Михаило VI био је присиљен да абдицира и да се замонаши. Тек пошто се Михаило Стратиотик одрекао царске власти, Исак Комнин ушао је у престоницу и крунисан је за цара. О преврату из 1057. године в. Крسمановић 2001, 145–238.

¹⁴⁷ О Манојлу Еротик у Комнину в. Крسمановић 2001, 152–153 (с прегледом старије литературе).

¹⁴⁸ *Scyl.*, 323.

¹⁴⁹ *Alexias*, 324.

¹⁵⁰ *Nicephori Bryennii*, 75.

не треба изгубити из вида јесте то да је породица Комнин водеће место у византијској аристократији обезбедила тек када се ородила с династијом Дука.¹⁵¹

Цезар Нићифор Вријеније и његова жена Ана Комнина повезивали су законитост власти династије Комнин са царским домом Дука. За Вријенија је држалац царског легитимитета у времену од краја владавине Михаила VII Дуке (1078) до освајања власти Алексија Комнина (1081) био порфирородни Констанције Дука, син цара Константина X. Ана Комнина је као јединог носиоца царског легитимитета видела у порфирородном Константину Дуки, сину цара Михаила VII.¹⁵²

Мотив спајања династија Комнин и Дука (*Комнинодуке*) заузео је званично место у похвалама царева за време владавине Јована II Комнина (1018–1118), владара који је у себи обједињавао царске традиције својих родитеља, цара Алексија I Комнина (1118–1143) и августе Ирине Дукене, што се најлепше види у епитафу овом цару који је саставио Теодор Подром.¹⁵³ Интересантно је, међутим, да цареви из династије Комнин, никада нису користили легендарне генеалогije (за разлику од Дука које су писци повезивали с Константином Великим и Зевсом).¹⁵⁴ Комнини су, наиме, одустајали и од набрајања предака, уз изузетак цезара Нићифора Вријенија, те су почињали своје генеалогije царем Алексијем I Комнином.¹⁵⁵

Чини се вероватним да се Пселови наводи из анализираног енкомпиона о племенитом роду афирмисаног цара и његови искази у *Хронографији* о Комнинима, које потврђују и сведочења Јована Скилице, Ане Комнине и Нићифора Вријенија, односе на исти византијски род. Другим речима, могуће је да је Михаило Псел поменути царски говор упутио цару Исаку I Комнину.

Поводом порекла Констанитна Дуке, Михаило Псел у свом историјском делу наглашава да је род Дука „знаменит“ (*λαμπρὰ μὲν καὶ τὰ παρὰ τοῦ ἄνω γένους*),¹⁵⁶ односно, „надмоћан“ (*τὸ ὑπερέχον αὐτῷ τοῦ γένους*).¹⁵⁷ По Пселовим речима Константин X Дука имао је „изванредне почетке рода – род је потицао од

¹⁵¹ Крсмановић 2001, 151 и н. 17.

¹⁵² Stanković 2007, 169–175.

¹⁵³ Станковић 2006, 205. Детаљно о мотиву спајања Дука и Комнина в. Станковић 2006, 202–209.

¹⁵⁴ В. стр. 47–48.

¹⁵⁵ Станковић 2006, 189–190.

¹⁵⁶ Psello, *Cronografia* II, 284.

¹⁵⁷ Psello, *Cronografia* II, 288.

славних Дука – мислим на Андронике и Константине“ (*τὰς πρώτας τοῦ γένους ἔχων ἀρχὰς εἰς γὰρ τοὺς Δούκας ἐκείνους τὸ γένος ἀνέφερε, τοὺς Ἀνδρονίκους φημι καὶ τοὺς Κωνσταντίνους*).¹⁵⁸ И на другом месту у *Хронографији* Псел сведочи да је род Константина X „све до прадедова био славан и богат, онакав каквим га опевају у историјама – и дан данас сви причају о оном славном Андронику, и о Константину, и о Пантирију, од којих су им једни сродни по мушкој, а други по женској линији“ (*Τὸ μὲν ἄνω γένος ὅσον εἰς προπάππους ἀβρόν τε καὶ εὐδαίμον καὶ ὁποῖον αἱ συγγραφαὶ ἄδουσι διὰ στόματος γούν καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἄπασιν ὁ Ἀνδρόνικος ἐκεῖνος, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, καὶ ὁ Πανθήριος, οἱ μὲν ἐξ ἄρρενος γένους, οἱ δὲ ἐκ θήλεος τούτῳ προσήκοντες...*).¹⁵⁹

Поред Псела, и Јован Зонара бележи поменуто сродство. Према Зонари, цар Константин X Дука поносио се тиме што су његови преци још од давнина названи презименом Дука. Реч је о Андронику, Пантирију и Константину. Међутим, цар Константин VII Порфирогенит (913–959), син цара Лава VI Мудрог (886–912) угасио је њихов род. Будући да су преживели само женски чланови Дука додељени старатељима због малолетности, цареви преци „воде порекло од неког женског члана“. То је разлог што се цар Константин X „не рачуна као чист Дука“. Другим речима, Константин X Дука има „помешано и нечисто сродство са Дукама“.¹⁶⁰

Јасно је да Јован Зонара доводи у питање везу између династије Дука и Дука из X века. Стога, ваља предочити да Михаило Псел у царском говору адресираном на Константина X Дуку не помиње угледно порекло овог цара. Могуће је да је Псел, истакнути присталица породице Дука, свестан чињенице да Константин X не може бити директан потомак славних Дука из X века, вешто избегао помињање те шкакљиве теме.¹⁶¹

Наслеђивање презимена по женској линији остваривано је када је женина породица била угледнија од мужевљеве, или када нису постојали мушки чланови једног рода.¹⁶² С тим у вези, у неадресираном енкомиону у коме сам хваљеног

¹⁵⁸ Psello, *Cronografia* II, 282.

¹⁵⁹ Psello, *Cronografia* II, 296. За разлику од Андроника и Константина Дуке, Пантирије је непозната личност, в. Polemis 1968, 9.

¹⁶⁰ Zonaras IV, 198.

¹⁶¹ Шаранац Стаменковић 2012, 138–139.

¹⁶² Крсмановић 2001, 14 и н. 43.

владара препознала као Константина Дуку (говор број 10 у издању Ц. Дениса), наглашен је угледан род (и оца и мајке) од кога цар води порекло. Тако Псел казује:

Σοί, βασιλεῦ, καὶ τὸ πατρῶον γένος ἐπίσημον ἄνωθεν καὶ τὸ [μητρ]ῶον [οὐχ] ἦττον πρὸς τοῦτο ἀνθαμιλλώμενον καί, τοιούτων σοι παραδειγμάτων ἐκ τοῦ γένους ἐφεστ[ηκότων], καλλίοσιν αὐτοῦ διεζωγράφησας χρώμασιν

[„Теби је, василевсе, порекло и са очеве стране чувено и божанско, али ни са мајчине није мање, него се они такмиче и, имајући такве примере међу сродницима, још лепшим бојама си насликао (sc. свој лик)“].¹⁶³

О пореклу рода Дука сведочи у свом *Материјалу историје* цезар Нићифор Вријеније, муж Ане Комнине:

Εἰ γάρ τις ἀνὰ ῥοῦν ὡσπερ ἀναδραμεῖν βούλοιο, εὐρήσει τὸ τῶν Δουκῶν γένος ὡσπερ ἐκ πρώτης ἀναβλύσαν τῆς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου φυλῆς, καθότι καὶ ὁ πρῶτος Δούκας ἐκεῖνος, εἷς ὢν τῶν μετὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἀπαναστάντων καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν μετοικησάντων, καθ' αἶμα τῶ μεγάλῳ Κωνσταντίνῳ καὶ γνησιώτατα προσφκείωτο· ἐκεῖνος τε γὰρ ἐξάδελφος ἦν καὶ / τὴν τοῦ δουκὸς Κωνσταντινουπόλεως ἀξίαν παρ' αὐτοῦ ἐγκεχείριστο, κἀντεῦθεν καὶ πάντες ἐξ αὐτοῦ κατωνομάσθησαν οἱ Δουκῶννοι

[„Ако би неко желео да се такорећи врати у прошлост, пронашао би да породица Дука вуче корене од лозе Константина Великог, јер први Дука беше један од оних који су с Константином Великим напустили Стари Рим и преселили се у нову престоницу те се сродио преко крвних и јако блиских веза с Константином. Он је (sc. први Дука) био његов рођак (sc. Константина Великог) и примио је од њега достојанство дуке Константинопоља; то је био разлог због кога су сви његови потомци носили име Дуке“].¹⁶⁴

¹⁶³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 115₈₋₁₁.

¹⁶⁴ Nicephori Bryennii, 67–69.

Очито је да Нићифор Вријеније изводи порекло Дука од Константина Великог, првог хришћанског цара и утемељивача византијске државе.

У легендарним генеалогима византијских владарских породица важно место заузима Константин Велики, „као објединитељ традиција западног и источног дела некадашњег Римског царства“.¹⁶⁵ Поред Константина Великог, ученим Византинцима су као родоначелиници генеалогичка њихових јунака служили и владари из ближе или даље прошлости и њихове породице. Реч је о Александру Македонском (336–323), јерменским Арсакидима, породици Сципиона, породици Флавија, Гнеју Помпеју (106–48), Трајану (98–117), Клаудију II Готском (268–270) и другим. Поред историјских личности, у рановизантијској епохи постојала је очита потреба да се ромејски (хришћански) цареви доведу у везу с Јупитером, Марсом и Херкулом, боговима, односно, полубоговима паганске религије.¹⁶⁶

Најинтересантнији податак што се тиче генеалогичке династије Дука доноси похвални говор августи Ирини Дукени (*Λόγος αὐτοσχεδίως ῥηθεὶς εἰς τὴν βασιλίδα κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν, ὅτε ἐπέτρεψεν αὐτῷ ἀποστοματίσαι λόγον*),¹⁶⁷ жени цара Алексија I Комнина (1081–1118), који је саставио Михаило Италик. Реч је о томе да овај ретор порекло рода Дука изводи од Зевса (... *τελευταῖον εἰς τὸν Δία τὴν τοῦ γένους σειρὰν ἀνάπτουσι κάτωθεν ἀναβαίνοντες*...).¹⁶⁸

Занимљиво је да Михаило Псел нити у *Хронографији*, нити у царским говорима не улепшава порекло Дука неком легендарном генеалогичком.¹⁶⁹

Судећи по наведеним информацијама, постоји могућност да је род Дука хваљени род Пселовог разматраног царског говора, односно, да Константин X Дука јесте афирмисани византијски цар из реторових описа.

Што се тиче порекла Диогена, Михаило Псел описујући владавину Романа IV Диогена у *Хронографији* наводи да је овај „потичао из древног и богатог рода“ (*τὸ μὲν γένος ἀρχαῖον καὶ εὐδαμον*).¹⁷⁰ И у царском говору састављеном поводом

¹⁶⁵ О легендарним генеалогима ромејских владара и њихових породица в. Крсмановић – Радошевић 2004, 94.

¹⁶⁶ Крсмановић – Радошевић 2004, 71–98.

¹⁶⁷ *Michel Italikos*, 145–151.

¹⁶⁸ *Michel Italikos*, 148^{19–20}.

¹⁶⁹ Крсмановић – Радошевић 2004, 90 н. 64; Шаранац Стаменковић 2012, 138.

¹⁷⁰ *Psello, Cronografia* II, 328. Роман Диоген био је син Константина Диогена, који је за време владавине Романа III Аргири (1028–1034) спремао устанак против царске власти. Константин

устоличења Романа Диогена (говор број 18 у Денисовом издању) Псел каже да овај цар „није лажан ни пореклом ни изгледом“ (*οὐτε τὴν κλησιν οὔτε τὸ σχῆμα ψευδόμενον*).¹⁷¹ Нешто касније ретор опет наглашава чињеницу да Роман Диоген поседује „изванредно аристократско порекло“ (*γένος ἀσύγκριτον τὴν εὐγένειαν*).¹⁷² Такође, Псел у неадресираном енкомиону у коме је Ц. Денис хваљеног владара идентификовао као Романа Диогена (енкомион број 19 у издању Ц. Дениса) наводи да је овом цару „све величанствено“ (*ὡς ὑπερφυῆ πάντα τὰ σά*), те тако и „род“ (*τὸ γένος*) од кога је потекао.¹⁷³

Поред Псела, Михаило Аталијат, описујући суђење Романа Диогена због оптужбе да је припремао отпадништво од царске власти након смрти Константина Х Дуке, истиче Диогену „племенитост“ (*γενναϊότητος*) као један од разлога који је утицао да његова казна буде ублажена.¹⁷⁴ И Скиличин настављач потврђује Романову „племенитост“ (*γενναϊότητος*).¹⁷⁵

Расположиви подаци о роду Диогена указују да овај византијски род може бити род Пселовог хваљеног јунака у енкомиону.

Очигледно је да се на основу угледа родова Исака Комнина, Константина Дуке и Романа Диогена не може извести основанији закључак у смислу коме је од њих тројице Михаило Псел посветио анализирани панегирик. С обзиром на ову чињеницу поставља се питање да ли је ретор у енкомиону указао на неки податак који можемо приписати искључиво владавини једног од поменутих византијских царева?

*

Ако се пажња усмери на начин на који Михаило Псел излаже спољнополитичке успехе владара у главном делу похвале, онда се може уочити да

Диоген извршио је самоубиство 1032. године, в. Treadgold 1997, 601 н. 21. О околностима које су довеле до смрти Константина Диогена в. Крсмановић 2001, 54–63.

¹⁷¹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 176^{18–19}. Остаје сумња да ли је Михаило Псел у горе цитираном тексту алудирао на то да је претходни ромејски цар, Константин Х Дука, имао „лажно“ порекло, односно, порекло по „женској линији“?!

¹⁷² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 176^{25–26}.

¹⁷³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 19, 181²⁷.

¹⁷⁴ Atal., 74.

¹⁷⁵ Scyl. *Cont.*, 122.

посебно инсистира на ставу да је Рим покушао на неки начин да наштети византијској држави:

ἡ μεγίστη ποτὲ Ῥώμη καὶ πρεσβυτέρα πρὸς τὴν νεωτέραν διεβασκήνατο καὶ τινὰς ἐξανῆψε καὶ ταύτη πυ[ρσ]οῦς, ἀλλὰ φθάσας ὀξέως καὶ τούτους ἀπέσβεσας καὶ ὥσπερ τινὰ ὀφθαλμὸν τὴν σὴν διετήρησας πόλιν

[„И некада највећи Рим, и старији у односу на млађи, прешао је на другу страну и запалио је бакље, али брзо дошавши и њих си угасио и као (sc. зеницу) ока си сачувао твој град“].¹⁷⁶

Може се закључити да је Пселов јунак дошавши с војском до угроженог ромејског града успео да га одбрани од напада непријатеља.

Подстакнути тим запажањем ваља размотрити шта се све дешавало током владавине Исака I Комнина, Константина X Дуке и Романа IV Диогена у западним деловима Царства, односно, јужној Италији и Сицилији, где су се током XI века сукобили око верске и политичке супрематије Рим и Цариград.¹⁷⁷

Познато је да је на југу Италије педесетих година XI века увелико јачала моћ норманских војвода на рачун византијских и папскихседа. И поред тога што је савезништво између Византије и папе било неопходно како би се супротставили Норманима, након велике шизме 1054. године, свака сарадња Рима и Цариграда постала је најпре несигурна, а потом и немогућа.¹⁷⁸

Као главни противник Византинаца у Италији истицао се Роберт Гвискард (1057–1085), син грофа Танкреда од Хаутевилеа.¹⁷⁹ Пошто је папа Никола II (1058–1061) прогласио норманског војводу војводом Апулије, Калабрије и Сицилије на црквеном сабору у Мелфима 23. августа 1059. године, у накнаду за то, Роберт Гвискард му је плаћао годишњу ренту.¹⁸⁰ То је време када је у Цариграду столовао цар Исак I Комнин.

Током трајања црквеног сабора нормански војвода извршио је први велики напад на Калабрију. Иако је велики део Калабрије потпао под власт Нормана,

¹⁷⁶ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 113_{37–41}.

¹⁷⁷ Острогорски 1959, 319.

¹⁷⁸ Острогорски 1959, 319–320.

¹⁷⁹ О норманском војводи Роберту Гвискарду (1059–1085) в. *ODB* III, 1799 (С. М. В.).

¹⁸⁰ Angold 1984, 31.

Ређо, тврђава на самом југу полуострва остала је у рукама Византинаца. Потом је Гвискард кренуо ка Апулији, где је покушао да надвлада византијску војску из Тарента и Бриндизија. До краја 1059. године Нормани су освојили највећи део Апулије и Калабрије, док су Византији остале само тврђаве на обалама. То је време када је у Цариграду Исак Комнин абдицирао у корист Константина Дуке.

Вративши се у Калабрију 1060. године, Роберт Гвискард успео је да освоји Ређо. На овај начин био му је отворен пут ка Сицилији. Нормани су напали Месину, али је тај први напад био одбијен уз помоћ византијских гарнизона које је послао цар Константин X Дука. Наредне, 1061. године, нормански војвода заузео је Месину. Нема сумње да су Нормани на челу са Робертом Гвискардом током 1060/1061. године, заузели готово све византијске градове у Апулији и Калабрији, као и делове Сицилије који су још били под византијском влашћу.¹⁸¹

Коначно, норманско заузимање Барија 1071. године означило је слом византијске власти у Италији.¹⁸² У то време дошло је и до византијског пораза код Манцикерта. Тада је у Цариграду за самодршца проглашен Михаило VII Дука, син Константина X Дуке, док је Роман IV Диоген, након пуштања из турског заробљеништва био свргнут.

На основу свега реченог, јасно је да Роман IV Диоген, без иједног забележеног успеха на југу Италије и Сицилије током своје владавине од јануара 1068. до октобра 1071. године, не може бити јунак Пселовог разматраног царског говора.

Што се тиче Исака Комнина, извесно је да је током његове владавине папа сазвао црквени сабор у Мелфима, августа 1059. године, на коме је Роберта Гвискарда именовано за војводу Апулије, Калабрије и Сицилије, што је дало легитимет норманским освајањима византијских територија. Речено је да је до краја 1059. године освојен највећи део Апулије и Калабрије. Ипак, чини се готово немогућим да је Исак Комнин током наредна два месеца (септембар – октобар), колико је још био на власти, стигао да припреми и пошаље војно појачање византијским гарнизонима у Италији.¹⁸³

¹⁸¹ Angold 1984, 31–32.

¹⁸² О последицама по Византијско царство након норманског освајања Барија в. Angold 1984, 106–109.

¹⁸³ О датуму замонашења цара Исака I Комнина и ступању на дужност Константина X Дуке, в. Polemis 1965, 61. Датум абдициције цара Исака I Комнина је споран. Или се ради о месецу

Не треба занемарити ни то да је Исак био веома болестан у време када је разматрао да се повуче с власти.¹⁸⁴ Тако је већ новембра 1059. године Константин Дука био крунисан царском круном, те је с владарским инсигнијама, очигледно, наследио и спољнополитичке проблеме.

Уколико се пође од констатације да је Константин X Дука послао војно појачање у одрбрани Месине 1060. године, због чега Нормани те исте године нису успели да освоје овај град, чини се извесним да је Псел управо овај догађај описао у анализираном царском говору. Другим речима, византијска одбрана Месине била је повод да Михаило Псел састави похвални говор за цара Константина X Дуку. То би могло значити да је Псел саставио енкомион 1060/1061. године, непосредно по сазнању да је прва војна инвазија Роберта Гвискарда на Месину пропала, а пре њеног коначног пада у норманске руке.

Очигледно је да је овај енкомион Михаила Псела први у низу царских говора посвећених Константину Дуки. По свему судећи, византијска победа над Норманима код Месине 1060. године је први и једини војни успех Константина Дуке, наравно, ако изузмемо византијску победу над Узима 1065. године, што се према изворима може тумачити као „натприродно чудо“ (*τῶν ὑπὲρ φύσιν θαυμάτων*), односно, „Божје дело“ (*θεῖον ἔργον*), али никако као победа Византинца извојевана оружаном борбом.¹⁸⁵

С тим у вези, може се претпоставити да Константин X Дука током прве године свог царавања још увек није отворено исказао своју неповољну војну политику по Царство која је најпре довела до губитка Анија 1065. године, а затим и до губитка великог дела источних и западних ромејских територија. Напротив, он је покушао да настави војну политику свог претходника, цара Исака I Комнина.

новембру 1059. године или децембру, в. Крсмановић 2001, 266 н. 87 (с прегледом старије литературе). Интересантан је став Шенеа који каже да је Константин X Дука дошао на ромејски трон 21. новембра, али да је своју власт осигурао тек након смрти Исака Комнина, крајем 1060. године, в. Шеупет 1990, 70–71. Хроничари сведоче да је Константин X Дука владао седам година и шест месеци (*Ἐξήσε δὲ ἐν τῇ βασιλείᾳ χρόνους ἑπτὰ καὶ μῆνας ἕξ.*), в. *Scyl. Cont.*, 118. Уп. *Atal.*, 69; *Zonaras IV*, 202.

¹⁸⁴ В. стр. 107–109.

¹⁸⁵ О сукобу Ромеја и Уза за време царавања Константина X Дуке в. на стр. 70–75.

Сагледано из овог угла, може се закључити да је Михаило Псел, у датом тренутку, сасвим оправдано похвалио војну политику Константина Дуке који је послао контингенте војске како би сачувао удаљену територију свога Царства.

На крају, остаје да се резимира оно што је анализирано на претходним страницама. Све до сада речено о могућем броју царских говора које је Михаило Псел посветио Константину X Дуки, наводи на закључак да је ретор четири енкомиона упутио овом владару.

Псел је после византијске одбране Месине од Нормана, саставио око 1060/1061. године царски говор за Константина Дуку у част овог успеха (говор број 9 у издању Ц. Дениса). Након што је опасност од Уза по Византију прошла, Михаило Псел написао је Константину Дуки још два енкомиона у којима хвали извојевану победу. Они су настали између средине 1065. и средине 1067. године. Реч је о говору који је адресиран на цара Константина Дуку (*Διηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*) и неадресираном говору број 10 у Денисовом издању. Нажалост, не може се извести сигурнији закључак који је од ова два енкомиона Михаило Псел први саставио.

Псел је у оквиру енкомиона Михаила VII Дуке састављеног поводом почетка цареве аутократије 1071/1072. године (енкомион број 8 у издању Ц. Дениса) изнео и похвалу његовим родитељима, цару Константину X Дуки и његовој жени августи Евдокији Макремволитиси. Овим енкомионом у малом Псел је настојао да истакне како је владарски пар заслужан за синовљево племенито порекло и васпитање.

О цару Константину X Дуки у Пселовим енкомиону упућеном августи Евдокији Макремволитиси (енкомион број 12 у Денисовом издању) нема помена.¹⁸⁶

¹⁸⁶ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 12, 123–126.

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ У КОМПОЗИЦИОНОЈ СХЕМИ И МОТИВСКА АНАЛИЗА ЦАРСКИХ ГОВОРА ПОСВЕЋЕНИХ КОНСТАНТИНУ ДУКИ

Паралелним разматрањем свих енкомиона Константина X покушаћу да, пратећи мотиве од антике одређене схеме, створим јасну заједничку слику о дворској реторици XI века, њен циљ и улогу у ромејској владарској идеологији. Такође, упоређивањем историјске грађе, настојаћу да утврдим у којој мери сме да се из енкомиона доносе закључке о личности Константина X Дуке и стварном стању у Византији током његове владавине.

Схема царских говора утврђена је још на граници III и IV в. н. е. у трактату Менандра ретора.¹⁸⁷ Према Менандровом шаблону царски говор треба да садржи следеће саставне елементе. На првом месту, у уводу се готово обавезно јавља мотив енкомијастове недораслости повереном му задатку, односно, састављању достојног говора који треба да представи сву величанственост царских врлина и поступака. Потом ретор описује родни крај и народ, истиче угледне претке и племенито порекло родитеља. Пошто је рођење хваљеног византијског владара било обележено изузетним околностима, аутор често наводи и индикативна предсказања којима је оно било најављено. Затим, енкомијаст сведочи о физичком изгледу цара (који је увек снажан и леп), његовом васпитању, образовању и духовним особинама. Посебно су наглашена царева дела у рату и миру изабрана из оквира од антике установљених поштованих људских врлина. Реч је о разборитости (*φρόνησις*), праведности (*δικαιοσύνη*), умерености (*σοφροσύνη*) и храбрости (*ἀνδραία*). Следи похвала владареве жене и деце. На крају енкомиона је закључак у коме ретор благослови цара и владајућу породицу, државу и све Ромеје.¹⁸⁸

Приликом писања царских говора прописана је била схема говора и у случајевима где нису сви установљени топоси били познати или вредни хвале. Тада је требало исте прескочити, али нагласити да се то чини намерно, не би ли се

¹⁸⁷ Схему царских говора преузели су црквени оци IV и V в. н. е., а затим и редом сви други писци византијског доба, в. Hunger 1978, 88.

¹⁸⁸ Радошевић 1982, 64.

остали мотиви похвале још више истакли. Ако су, пак, били сумњиве вредности, препоручује се да се прикажу тако да и они служе на част хваљеном владару.¹⁸⁹

Поменуто је да су се енкомијастии приликом састављања царских говора, углавном, управљали двома основним идејама. Или су хвалили племенит род цара (*γένος*), или су истицали његове врлине (*ἀρετή*) којима он постаје достојан права на византијски престо.¹⁹⁰ У случају да је цар имао угледно порекло, оно је обавезно било наглашавано, док се преко скромног породичног рода прелазило ћутке, а истицане су владарево заслуге и његове личне способности.

Будући да је утврђено да је Псел написао четири енкомиона цару Константину X Дуки, рачунајући и енкомион у малом уткан у говор Михаила VII Дуке, неопходно је укратко приказати њихову композициону схему и најважније мотиве.

У неадресираном царском говору који је очито настао после ромејске одбране Месине (говор број 9 у издању Ц. Дениса), уочљив је дужи увод, у коме Михаило Псел хвали себе, али се приказује по врлинама недостојним цара Константина X (2–13). У овом делу наговештава се главна тема енкомиона. То је похвала изузетне војне политике Константина Дуке (13–20). Централни део композиције посвећен је бриљантим ратним успесима Византије и на истоку и на западу (21–41). У завршном делу Михаило Псел истиче владареву храброст и постигнуте војне успехе током владавине (44–46). Затим, ретор набраја одлике владавине Константина X. Реч је о праведности, благости, интересовању за судску делатност и законодавство (46–48). Потенцира Дукин угледан род и потомство које се има поносити оваквим претком (48–51).¹⁹¹

Када се проучи царски говор адресиран на Константина X Дуку (говор број 14 у Денисовом издању), основна схема изгледа овако: увод, у коме Михаило Псел настоји да себе прикаже као недовољно образованог и недостојног у изрицању похвале Константину Дуки. У овом делу упечатљив је мотив божанског порекла цареве власти (2–13). Главни део енкомиона проткан је похвалом урођених и стечених врлина Константина X (14–45). Потом следи алегоричан опис војне победе Ромеја над варварима. Псел директно упоређује успехе

¹⁸⁹ Миловановић 1979, 83.

¹⁹⁰ Радошевић 1999/2000, 24; Крсмановић – Радошевић 2004, 71.

¹⁹¹ В. стр. 20.

Константина Дуке с успесима Мојсија и Александра Великог (46–75). Након спомињања деце и жене (76–77) долази закључак у коме ретор саветује Дукине наследнике како да управљају државом после оца. Псел истиче дипломатију као примарно средство вођења византијске врховне политике у односу на војну силу (77–90).¹⁹²

Кад је реч о неадресираном енкомиону број 10 у издању Ц. Дениса, састављеном после победе над Узима, а пре смрти Константина X, тематски распоред је следећи. У уводном делу Михаило Псел напомиње да има веома мало времена да изнесе похвалу Константину Дуки. Због тога се одлучио да забележи само најважније владареве особине (2–7). У главном делу ретор подвлачи царско племенито порекло кроз похвалу родитеља (8–11). Следе Дукине врлине које су га предодредиле за царски позив (12–20). Потом Псел, користећи соларну метафорику, описује војне успехе Константина X. Стога пореди Дукин тријумф над варварима с Мојсијевим тријумфом над Амалићанима (21–39). У завршном делу налази се опис Константинове најважније заслуге у миру. То је решавање судских спорова с настојањем да увек буде праведан и човекољубив (40–45). Након похвале потомства Псел изражава жеље за будућу срећу и добробит Константина Дуке и његових наследника (45–53).

Јасно је да композиције царских говора Константина Дуке које је написао Михаило Псел подражавају схеме енкомиона које су састављали ретори пре њега. Наравно, како је избор теме у царском говору био препуштен самом ретору (иако је, по потреби, цар могао да је усмерава), тако је Псел користио оне мотиве за које је сам проценио да одговарају тренутном политичком времену.¹⁹³ Тиме је показао да је не само добар тумач владареве воље и државне идеологије Византије, него и одличан познавалац раније написаних дела.

Коначно, требало би да кажемо још нешто о садржини похвале Константину X Дуки и августи Евдокији Макремволитиси, која заузима централни део композиције царског говора Михаила VII Дуке, њиховог сина (говор број 8 у Денисовом издању). У овом енкомиону у малом Михаило Псел наглашава да је владарски пар заслужан за синовљево угледно порекло (32–43).

¹⁹² Шаранац Стаменковић 2012, 131.

¹⁹³ Уп. Станковић 2006, 227.

Уз то, ретор слави Константина и Евдокију јер су свом сину пружили изврсно хришћанско васпитање дајући му завидан пример у духовном подвигу (49–55).¹⁹⁴

Отац-владар био је свакако најбољи пример и учитељ принчевима какви државници треба да постану. Овај, од рановизантијске епохе уобичајени мотив подразумева родитељску бригу за васпитавање своје деце. Она су била одгајана на хришћанским врлинама. Истовремено, стицала су образовање достојно снажних и добрих ратника, али и спретних и елоквентних говорника.¹⁹⁵

Увод

Обавезна тема увода царских говора била је да је енкомијаст невешт и недовољно образован да састави одговарајуће дело достојно царских врлина и заслуга. *Самохвалисање* се сматрало неучтивим још од Хермогена, античког теоретичара.¹⁹⁶

Михаило Псел у енкомииону број 9 у Денисовом издању каже да му цар Константин Дука наликује „неисцрпном извору који извире из саме утробе земље“. Псел даље вели да „као што човек који без престанка из њега (sc. извора) црпе воду, сматра да се вађењем смањује ниво воде – иако је и без мерења јасно да га оставља исто толико пуним воде – тако исто и човек који изриче похвале и панегирике царевим врлинама сматра да им тиме нешто одузима, иако их ништа не умањује, јер оне вечно стоје“. Штавише, владареве врлине „затварају коло из кога не изостављају никога ко га је похвалио“. Ипак, најзначајније је то што Константин X „вечно тече како над урођеним, тако и над стеченим добрима којима утапа свога хвалитеља, коме је немогуће да побегне од царевог потопа“.¹⁹⁷

Основна мисао увода је и у адресираном говору Константина Дуке састављена готово на истоветан начин. Тако Псел наводи:

¹⁹⁴ Шаранац Стаменковић 2014, 226, 227–229.

¹⁹⁵ Радошевић 1994, 12.

¹⁹⁶ Радошевић 1991, 164 и н. 33.

¹⁹⁷ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 112 2–13.

Εἰ καὶ πρὸ τοῦ μεγάλου τούτου τροπαίου καὶ κατορθώματος, θειότατε βασιλεῦ, ἅπας ἐγκωμίων νόμος ἡττάτό σοι, καὶ τῶν πάντων οὐδεὶς τὴν προσήκουσαν εὐφημίαν ἐπενεγκεῖν ἐπεχείρει τῷ κράτει σου, τίνας ἂν λόγους μετὰ τὴν ἄρρητον καὶ ἀπόρρητον ἐπὶ σὲ τοῦ θεοῦ πρόνοιαν προσενεγκεῖν σοι τολμήσαμεν; εἰ γὰρ τὸ γεγονός τῶν ὑπὲρ φύσιν θαυμάτων ἐστίν, ἅπας δὲ λόγος ἐγκωμιαστικὸς ἐκ τῆς κατὰ φύσιν δυνάμεως πρόεισι, πῶς ἂν τοῖς κατὰ φύσιν τὰ ὑπὲρ φύσιν ἐπαινεσώμεθας τίνας δὲ λόγους εὐρήσομεν τῶν ὑπερφυῶν θαυμασίων;

(„Ако је и пре те велике победе и успеха, о најбожанственији царе, свако правило похвалних говора, тебе било недостојно и ако нико није ни покушао да твојој сили принесе одговарајућу похвалу, које бисмо се онда речи могли усудити да ти принесемо после неизрециве и тајне божанске промисли која је на теби? Ако оно што се десило спада у ред натприродних чуда, а сваки похвални говор проистиче из природне способности, како онда природном моћи можемо похвалити оно што је натприродно? Које речи пронаћи да бисмо изразили натприродна чуда?“).¹⁹⁸

Потом Псел закључује:

ὧν γὰρ ὑπὲρ λόγον ἢ πράξις, τούτου οὐκ ἐφικνεῖται λόγος, οὔτε τεχνικὸς οὔτ' εἴ τις ἐστὶ δυνάμεως τῶν ἐν ἡμῖν κρείττονος.

(„Када дела надилазе речи, до њих реч не допире, ни ако о њима говори вешт беседник, па ни неко чије способности надилазе нашу говорничку вештину“).¹⁹⁹

Михаило Псел и у краћем уводу неадресираног енкимиона број 10 у издању Ц. Дениса истиче величину Дукиних дела и врлина, с једне стране, и немогућност да оне буду обухваћене кратким говором, с друге стране:

„Кратко је време за демегорију, најбожанственији василевсе, а панегирик о теби је дугачак и непрестано расте. Како укратко све да обухватим? Стога ћу само неке од твојих врлина поменути, и то само у

¹⁹⁸ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131₂₋₁₁.

¹⁹⁹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131₁₁₋₁₃.

главним цртама, не бих ли, као што је и логично, уштедео и време и речи“.²⁰⁰

Мотив беспомоћног ретора који се бори с натприродним заслугама владара доминантан је у целом адресираном царском говору писаном за Константина Дуку:

Таῦτα μὲν οὖν πρότερον, καὶ πάντων ἡττώμεθα καὶ πάντων ἐλάττους ἀπεδεικνύμεθα. τὰ νῦν δέ – ἀλλὰ τίς ἐξείποι τὰς τοῦ θεοῦ δυναστείας; τίς ἱκανὸς ἐξυμνῆσαι τὰ μεγαλεῖα τοῦ μεγάλου βραχίονος θαύματά τε καὶ κατορθώματα

(„Дакле, тако је било пре. Тиме смо били слабији и показали смо се мањима. А сада – ко би могао да искаже та моћна божанска дела? Ко може да прослави та величанствена чуда и успехе те моћне руке?“).²⁰¹

У опису можемо уочити (не)скривену Пселову тежњу за самоистицањем. На тај начин енкомијаст демонстрира своју стваралачку свест:

Ἐγὼ δὲ βούλομαι τι καὶ πλέον εἶρεῖν, ἀλλὰ σου δέδοικα τὸ φιλόθεον, μὴ με καὶ δίκην εἰσπράξης τῶν λόγων ὥσπερ τολμῆματος. ἀλλὰ μικρόν τί μοι φιλοσόφησον, καὶ μὴ εὐθὺς ἀπαντήσης καί μοι συγχέης τῇ εὐγλωττία τὴν ἐπιχείρησιν

(„Ја желим нешто више да ти кажем, али се плашим твоје богољубивости, да ме не казниш због мојих речи као да су дрскост. Али мало пажљивије размотри моје речи и немој одмах да противречиш и немој да мешаш мој покушај са слаткоречивошћу“).²⁰²

затим:

²⁰⁰ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 115²⁻⁷.

²⁰¹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132³²⁻³⁵.

²⁰² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132⁴⁶⁻⁴⁸.

Τοῦτο μὲν δὴ τὸ ἐμὸν τόλμημα, οὐκ ἀρκούντως ἐξεργασθὲν, ἀλλὰ μετρίως εἰσενεχθὲν, ἵνα σου τῷ συντόμῳ λάθῃ τὴν ἀκοήν. καὶ εἰ μὲν εὐπαράδεκτόν σοι, βίβλοι φερέτωσαν, εἰ δ' οὖν, αἴραι διασκιδνάτωσαν

(„То је оно на шта сам се одважио, али похвалу нисам до краја разрадио, већ само одмерено скицирао. Ако ти је то прихватљиво, нека је књиге пренесу, а ако није, нека је ветрови разнесу“).²⁰³

У цитираним Пселовим стиховима видимо мотив цареве непоколебљивости пред било каквим ласкањима и даривањима. Ромејски цар, слика Бога на Земљи, својим богоугодним врлинама које му је лично усадио Свевишњи не подлеже додворавању и сличном понашању које је својствено смртницима.

У уводу се често уочавају и елементи које умешан ретор користи кроз цео царски говор. То важи и за Михаила Псела. Извесно је да на самом почетку енкомиона број 9 у Денисовом издању Псел наговештава владареве изванредне војне тријумфе о којима ће у експозицији бити речи. Тако он каже да ако би енкомијаст „отрчао на исток и тамо испричао цареве победе, запад би га повукао на своју страну и супротставио истоку већим подвизима, које је присвојио себи“. Међутим, „ако би ка северу одвојио део, супротни крај васељене би га потчинио, и сви би победили и били би побеђени и победа не би била ничија, као ни пораз“.²⁰⁴

Посебно треба нагласити чињеницу да *тема о божанском пореклу царске власти* која се често јавља у уводу енкомиона представља основну идеју похвалних говора.²⁰⁵ Константин X је Божији изабраник, посредник између небеског и земаљског Царства. Стога ретор са страхопоштовањем на почетку насловљеног царског говора на Константина Дуку пита које речи да му упути „после неизрециве и тајне божанске промисли“ која је на њему.²⁰⁶

Дакле, несумњива је традиција ромејске владарске идеологије у поменутом енкомиону. Позивањем на римско наслеђе с чврстом вером да је владар примио

²⁰³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 133^{61–64}.

²⁰⁴ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 112^{13–18}–113^{19–20}.

²⁰⁵ Радошевић 1994, 9–10.

²⁰⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131^{5–7}.

царску власт директно из Божијих руку, одражавала је идеју о апсолутној моћи византијских царева у свету.²⁰⁷ Она је увелико доминирала у свести свих Византинаца XI века.

Спољна политика – ратни успеси – непобедивост и слава ромејског рода

Владарска идеологија Ромеја и државно-правно схватање средњовековне хијерархије држава на чијем се челу налазио византијски владар је саставни део композиција свих енкомииона Михаила Псела посвећених Константину Дуки.²⁰⁸ Тако Псел у царском говору број 9 у издању Ц. Дениса, упоређујући владара са сунцем, извором живота на земљи, истиче Божију помоћ у рату против непријатеља:

„Желим дати истоку првенство кад говорим о твојим достигнућима, али ме варвари са запада, који су потпуно потучени твојим војничким плановима и биткама, уклањају од таквог схватања и суда. И опет ка западу залазеће сунце надјачава источну страну истичући се многим подвизима и решењима стратешким. Ако су корита рекâ, корита, рецимо, варварских токова и ако они увиру у реку не мању од Тигра и Еуфрата, сада се она заледила, док су се њене притоке исушиле, тако да се њива залива само сталним токовима. Персијанци су у своју војску примили бројне народе – необичне и именом и изгледом – и као у римској дечјој игри су нас напали када им се хтело, али већ сада ништа што су урадили не памтимо као страшно, јер су се уплашили шта би их могло задесити те су се потчинили твојој снази. Заузели су нам неке тврђаве на западу јединицама састављеним од варварâ, али Бог ти је и њих вратио. И некада највећи Рим, и старији у односу на млађи, прешао је на другу страну и

²⁰⁷ Острогорски 1970г, 263–277.

²⁰⁸ О политичкој идеологији Византије в. Острогорски 1970б, 281–364; Острогорски 1970в, 238–262.

запалио је бакље, али брзо дошавши и њих си угасио и као (sc. зеницу) ока сачувао си твој град“.²⁰⁹

Соларна метафорика у царским говорима, један од паганских мотива који је постао неодвојиви део енкомииона ромејским хришћанским царевима, своје корене води из говора рановизантијске епохе.²¹⁰

У похвалама састављеним за Константина X Дуку пошто је опасност од Уза по Царство прошла, Михаило Псел користи синкрисис (*σύγκρισις*)²¹¹ – поређење цара с Мојсијем, идеалним старозаветним пророком, законодавцем и верским вођом. Полазећи од идеолошких поставки Ромеја Псел на овај начин, вешто прави паралелу између Византинца и народа Израела (односно, изабраног народа), те у говору насловљеном на Дуку вели:

θείας μὲν τὸ ἔργον προδήλως δυνάμεως, καὶ τίς ἀντερεῖ λόγος; ἀλλὰ σοὶ ὡς Μωϋσῆ πρὸς τοῦτο ἐχρήσατο ὁ θεός, καὶ σοὶ καταπολεμεῖ τὸν νέον τοῦτον Ἀμαληκίτην λαόν, οὐ χειρῶν ἐκτάσει μόνον, ἀλλὰ καὶ στρατηγικοῖς ἐνθυμήμασι καὶ γενναίοις στρατεύμασιν ἀμφοτέρωθεν | βάλλουσι, καὶ κατὰ νότων καὶ κατὰ στέρνων. ὁ γὰρ σοὶ γέγονεν ὁ θεός, τοῦτο σὺ καθίστασο τοῖς στρατεύμασι κάκεινα μὲν πρὸς σέ τὴν ἀναφορὰν εἶχε, σὺ δὲ καθαρῶς πρὸς θεόν ὡς ἀμφοτέρωθεν τὸ βάρβαρον καταπεπολέμηκε, παρὰ μὲν ἑαυτοῦ ἄνωθεν, ἐνταῦθα δὲ παρὰ τῶν σῶν χειρῶν καὶ στρατευμάτων

[„Твоје дело јасно је потиче од божанске силе, који аргумент ће то порећи? Међутим, Бог се у ту сврху послужио тобом као Мојсијем и

²⁰⁹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 9, 113²¹⁻⁴¹.

²¹⁰ У енкомииону број 19 у Денисовом издању Михаило Псел пореди цара Романа IV Диогена са сунцем, а августу Евдокију Макремволитису, његову жену с месецом: *Ποῦ ποτε ἀπαίρεις ὁ λαμπρότατος ἥλιος, ὁ μέγας τῆς ἀληθείας φωστήρ; πῶς δὲ καὶ καρτερεῖς τὴν τοῦ κόσμου σελήνην ἀπολιπών, ὑφ' ἧς ἐφωτίσθης καὶ ἦν φωτίζεις λαμπρότερον;* [„Куда одлазиш најсјајније сунце (sc. царе Романе), велико светило истине? Како издржаваш од месеца (sc. царице Евдокије) далеко, који те обасјава и кога ти осветљаваш још сјајније?“], в. Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 19, 180²⁻⁵. Поређења владара са сунцем, а владарки с месецом користили су и писци ромејских држава које су настале након 1204. године. Тако, на пример, Јован Апокавк у писму упућеном Марији Дукени, жени солунског владара Теодора Дуке (1215–1230), њу пореди с месецом, а њеног мужа са сунцем, в. Целебџић 2008, 129. О енкомиијастичком паганском топосу поређења византијског цара са сунцем, а царица с месецом в. Радошевић 1987, 81; Радошевић 1994, 8 и н. 5; Vries – van der Velden 1996, 239–256.

²¹¹ О Пселовом коришћењу поређења (синкрисиса) у другим изворима, нпр. писму упућеном цезару Јовану Дуки, брату цара Константина X и добром пријатељу, у коме најављује рођење свог унука, в. Ραφαῖοαννου 2000, 138–143.

пoразиo oве нoве Амaлићaне, и нe сaмo пpужaњeм рyкy (Exodus 17, 11–12), нeгo и вoјнoм тaктикoм и јeдиницaмa кoјe сy сe oбpушилe с oбe стpaнe, и спpeдa и с лeђa. Oнo штo јe тeби биo Бoг, тo си ти пoстaо вoјницимa и oни сy били упућeни нa тeбe, a ти oчиглeднo нa Бoгa, кoји јe с oбe стpaнe пoразиo вaрвaринa – oдoзгo сaм, a oдaвдe твoјим рyкaмa и вoјницимa“].²¹²

Пpeдoчeнe нaвoдe нaлaзимo и y нeaдpeсиpaнoм eнкoмиoнy бpoј 10 y Дeнисoвoм издaњу. Слaвeћи Кoнстaнтинoвe успeшнe вoјнe пpoтив спoљнoпoлитичкиx нeпpијaтeљa, Пceл нaвoди:

Ἐνθεν τοι τὴν οἰκουμένην διώδευσας σύμπασαν, ἵνα μὴ λέγω τὴν [γῆν] κατὰ τῶν βαρβάρων, τοὺς μὲν ἀναιρῶν, τοὺς δὲ ὄρους ἀκινήτους ἐπιτιθείς, τοῖς δ' ἄλλο τι ποιῶν, ἴν' ἡ σὴ πόλις ἐλευθέρῳ τρυφᾷ τῷ σχήματι. ἔφριξέ σε ὁ Πέρσης διὰ τῶν ἔργων ἰδὼν, ὑπεστάλη ὁ Βαβυλώνιος, ὁ Τοῦρκος ἅπαξ μανεῖς ἔστη τῆς λύττης καὶ τὴν σὴν αἰχμὴν δέδοικε τῶν τῆς Περσίδος ὀρίων προλάμπουσαν. ἀπέσβησαν καὶ οἱ ἐπὶ μέρη πυρσοὶ καὶ ἡ βροντῶσα τῶν βαρβάρων ἠχώ καὶ ὁ πολὺς ἐκείνων σεισμὸς καὶ ὁ κεραυνὸς νῦν ἀθρόον καὶ παρὰ δόξαν πέπauται καὶ σεσίγηται. καὶ βούλομαί τι καὶ πλεον ἐρεῖν, ἀλλὰ με οἶ πρὸς τῷ Ἰστροφ Σκύθαι ἀνθέλκουσιν, ὄλω μὲν ἔθνει ἐφ' ἡμᾶς συρρέοντες, ὄλω δὲ πλήθει τὴν γῆν ἐξάπινα ὑποδύντες. τινὰ τρόπον σοῦ Μωσαϊκὰς χεῖρας ὑψοῦντος καὶ τὸν σταυρὸν οὐ προτυποῦντος μὲν, δεικνύντος δὲ καὶ πόρρωθεν ἐπισειόντος ὡς ἄμαχον ἀμυντήριον – ἐρῶ τι καὶ τῶν ἀπορρήτων – γεγόνασί σοι τὰ κρύφια δάκρυα βέλη τούτοις ἀπρόοπτα, καὶ πληττόμενοι μὲν ἠσθάνοντο, τὸν δὲ τῆς πληγῆς τρόπον οὐκ ἤδεισαν

[„Превалио си целу васељену, нећу рећи земљу, у походу против варвара, од којих си неке побио, другима си напао непомичне границе, а трећима си већ неко друго зло нанео, а све да би твој град уживао у слободном поретку. Задрхтао је гледајући твоје походе Персијанац, повукао се Вавилонац, Турчин се избезумљен од лудила уплашио твог сјајног копља још од граница персијске земље. Угасиле су се и појединачне бакље, и грмећи крик варвара, и њихов велики земљотрес и муња, и на чудесан начин све је престало и стишало се. И желим још и више да кажем,

²¹² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132^{50–51}–133^{52–60}.

али ме подунавски Скити одвраћају од тога, надирући целим народом на нас, свеукупним становништвом одједанпут потопивши земљу. На који начин си подигао као Мојсије руке (Exodus 17, 11), иако ниси предобразио знак крста, показујући их и издалека машући њима као одбраном без оружја – казаћу и нешто од неизрецивог – твоје сузе у тајности су им постале непредвиђене стреле, и рањени њима с једне стране су их осетили, али нису знали како су задобили рану“.]²¹³

Упоређивање византијских владара са старозаветним јунацима био је уобичајен композициони сегмент царских говора.²¹⁴ Осим Мојсија, византијским учењацима су у величању својих патрона често вредносни параметри били Давид, Ноје и Зоровавелъ.²¹⁵

Према Пселовом сведочењу у адресираном царском говору на Константина X, извесно је да се цар супротставио бројнијем непријатељу јер је уз себе имао заштиту Свевишњег:

ὦ τῶν ἐξ οὐρανοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων βελῶν, ὦ τῶν ἀφανῶν τοξευμάτων, ὦ τῶν ἀγγελικῶν ἐν ἀέρι δυνάμεων, ὦ τῶν θείων στρατευμάτων κατὰ τῶν ἀθέων ταγμάτων. ποῦ νῦν αἱ μηδὲ ἀριθμούμεναι μυριάδες, τὰ συκαλύψαντα νέφη μικροῦ δεῖν τὴν ἐσπέραν ζύμψασαν; ποῦ τὰ χυθέντα κατὰ τῶν ἡμετέρων ὀρίων βαρβαρικά ρεύματα καὶ στρατεύματα, εἴτ' ἀθρόον συγχυθέντα καὶ κατὰ γῆς ρέυσαντα καὶ τοῖς οἰκείοις συκαλυφθέντα περιφανῶς αἵμασιν; ὦ τῶν σῶν ἀειρύτων δακρύων καὶ τῶν βυθίων καὶ ἀφανῶν στεναγμῶν, ὧν τὰ μὲν ἀντὶ ποταμίων ρευμάτων ἐκεῖνοις ἐξήρκεσαν, τὰ δὲ ἀντὶ βελῶν ἐχρημάτισεν

²¹³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 116²¹⁻³⁹

²¹⁴ О мотиву поређења ромејских царева с библијским јунацима у византијској реторици в. Радошевић 1994, 16 и н. 34.

²¹⁵ Радошевић 1987, 81. Михаило Псел у говору број 18 у издању Ц. Дениса писаном за цара Романа IV Диогена каже да је овај „срцем раван пророку Давиду“ (... τὴν δὲ καρδίαν ἀνθάμιλλον τῷ προφήτῃ Δαβίδ.), в. Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 176²²⁻²³. Такође, Псел у неадресираном енкомиону број 8 у истом издању састављеном за Михаила VII Дуку упоређује владара са старозаветним јунацима, Соломоном и Давидом: *Τοιγαροῦν οὐκέτι μόνος ἐπ' ἀχινοῖα καὶ γνώσει θαυμασθήσεται Σολομών οὐδ' ἐπὶ πραότητι Δαβὶδ δια | βοηθήσεται ἔχουσι γὰρ ἤδη σὲ τὸν ἀνθάμιλλον μηδὲ βραχὺ τοῖς ἐξαιρέτοις τούτων λειπόμενον* („Стога се неће више само Соломону дивити због интелигенције и знања, нити ће само Давид бити познат по благодати; јер већ сад имају тебе достојног такмаца који ни у чему не заостаје у врлинама за њима.“), в. Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 8, 111¹¹²⁻¹¹⁵.

(„О, небеских ли стрела по варварима! О, невидљивих ли хитаца! О, анђеоских у ваздуху сила! О, божанских ли напада на чете неверника! Где је сада то мноштво небројено, облаци који умало нису читав запад сакрили? Где су сада реке војски варварских које су се по нашим границама излиле, а затим се у једно слиле и под земљу утекле и јарко се обојиле властитом крвљу. О, твојих ли суза непресушних и дубоких и потиснутих јецаја, сузе су им биле довољне уместо токова речних, а јецаји су били место стрела“.).²¹⁶

Осим директног поређења Константина Дуке с Мојсијем, Псел пореди успехе свог јунака с тријумфима Александра Македонског, славног античког хероја:

ἀμφοτέρωθεν γὰρ στεφανίτης αὐτὸς ἀναγορευθήσῃ, ἢ τῇ ἀληθείᾳ τοῦ ἐγχειρήματος ἢ τῷ φιλοθέῳ τοῦ σκέμματος. ὅπως δ' ἂν ἔξοι τοῦτο, νενίκηκας, ὃ βασιλεῦ, νίκην καὶ τηλικούτον ἔστησας ἐπὶ γῆς τρόπαιον, ὃ τοῖς μὲν τοῦ Μακεδόνοϋ Αλεξάνδρου θρυλλουμένοιϋ καταρθώμασιν ἀπαραμίλλωϋ πᾶσιν ἀντίρροπον, ἢ τούτων μὲν ἀσυγκρίτωϋ κρεῖττον, τοῖϋ δὲ Μωσαϊκοῖϋ παραβαλλόμενον καὶ οὐκ ὀλίγω μέρει νικῶν, ἀλλ' ὁ μὲν δημαγωγὸϋ ἐκεῖνοϋ ἀνὴρ καὶ θεὸϋ προσαγορευθεῖϋ Φαραὼ πολλὰ τῶν ἐθνῶν ἀφήκεν ἀδούλωτα τῷ μετ' αὐτὸν στρηγήσαντι, σὺ δὲ τοῖϋ παισὶν οὐδ' ὄντιναοῦν βάρβαρον ἀφήκας ἀήττητον

[„У сваком случају, ознањен ћеш бити као победник – било зато што је твој подвиг стваран, или зато што га је подстакло богољубље. Како год било, извојевао си победу, царе, и толики трофеј си поставио на земљу који је као ниједан до сада раван свим легендарним победама Александра Македонског или је од њих неупоредиво већи, а ако се упореди с Мојсијевим тријумфима, од њих је по много чему био истакнутији. Онај човек, који је био вођа народа и проглашен Богом пред Фараоном (Exodus 7, 1), многе је народе оставио непоробљене онеме који га је наследио на челу, а ти деци својој ниси оставио ниједног варварина непораженог“].²¹⁷

²¹⁶ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 132³⁵⁻⁴⁵.

²¹⁷ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 133⁶⁴⁻⁷⁵.

Поређење византијских владара с античким јунацима био је устаљени мотив византијске књижевности. Поред славних историјских личности (Тит, Александар Македонски, Ксеркс), византијски писци користили су и античке богове, полубогове и хероје (Зевс, Херакле, Ахилеј и други) у величању својих јунака.²¹⁸

Михаило Псел у историографском делу пореди Константина X Дуку са старозаветним вођом Мојсијем и античким херојем Ахилом, потомком Еака и Пелеја.²¹⁹ Поређење ромејских владара с Мојсијем доведено је у везу с Константином Великим, јер је још Евсевије, епископ Цезареје у Палестини повезивао Мојсијев прелазак преко Црвеног мора и његово доношење десет Божијих заповести с Константиновим преласком у Цариград и његовом заслугом у ударању темеља хришћанској вери.²²⁰

Слављењем Дуке као *владара ратника*, од рановизантијске епохе неодвојивим структурним елементом владарских похвала, Псел га је представио идеалним ромејским царем, Христовим изабраником чија је основна дужност била да стане на чело „божанске“ војске и одбрани хришћанство.

Похвални елемент цара ратника постаје главни топос око кога се ткају похвале владара из династије Комнин. Он ће се потпуно развити у другој половини владавине цара Јована Комнина (1118–1143) захваљујући стиховима Теодора Продрома, врсног византијског песника XII века. Две деценије касније, у представи цара Манојла Комнина (1143–1180) као ненадмашног витеза и ратника, мотив цара ратника достиже свој врхунац у песмама Анонима Манганског и беседама Михаила Солунског.²²¹

О војној политици и ратној вештини Константина Дуке било је речи у претходном поглављу. Овде ћу се осврнути само на податке из историјских

²¹⁸ О античким поређењима која се јављају у византијској књижевности в. Hunger 1969/1970, 15–38; Kaldellis 2007, 1–24. Михаило Псел у *Хронографији* пореди цара Константина IX Мономаха с Александром Великим, Цезаром, Августом, епирским краљем Пиром, тебанским војсковођом и државником из IV века Епаминондом и Агесилајем Лакедемонским (*Ἀλέξανδρόν φημι τὸν Μακεδόνα καὶ τὸ διττὸν Καίσαρα, Πύρρον τε τὸν Ἠπειρώτην, καὶ Ἐπαμινώνδαν τὸν Θηβαῖον, καὶ Ἀγησίλαον τὸν Λακεδαιμόνιον.*), в. Psello, *Cronografia* II, 112.

²¹⁹ Psello, *Cronografia* II, 314, 282–284, 296; Hunger 1969/1970, 27.

²²⁰ Радошевић 1994, 16 и н. 34.

²²¹ Станковић 2006, 2015–2016. О мотиву *цара ратника* в. Станковић 2006, 209–218.

извора који говоре о конкретним војним сукобима Византије и Турака, односно, Византије и Уза за време владавине Константина X.²²²

Византија је у време владавине Василија II Македонца (976–1025) била на врхунцу своје територијалне распрострањености још од владавине цара Јустинијана (527–565).²²³ Средином XI столећа, међутим, Царство је почело да губи контролу над читавом својом азијском територијом. Поред тога, власт на Балкану и у јужној Италији била је уздрмана и пред искушењем.

Константин X Дука је дошавши на власт морао да води непрестане борбе на три фронта. Тада је Византија поново била у дефанзиви и није имала другу војску осим оне у дукатима и пограничним катепанатима. Цар је могао да се врати или регрутовању из провинција и рестаурацији дуго напуштених тврђава, или да стално повећава број војника доприносом странаца.²²⁴

Према наводима Михаила Аталијата и Скиличиног настављача Турци су нападали источни део Царства, ромејске пограничне територије, пљачкали их и одводили становништво у ропство. Упади и харања била су непрекидна, тако да је „све нестало пред нападачима“. Због тога је и „некада срећна Иберија потпуно опустела и била сравњена са земљом. Исту злу судбину делиле су и њој суседне земље, Месопотамија и Халдија, Мелитена и Колонеја и све области око Еуфрата“ (*Διὸ καὶ ἡ εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας ἠρείπωτο παντελῶς καὶ ἠδάφιστο, ἤδη προκατεργασμένη καὶ ἠσθενηκυῖα καὶ κατὰ μικρὸν ἐκλείπουσά τε καὶ φθίνουσα. Συμμετελάμβανον δὲ τοῦ δεινοῦ καὶ ὅσαι ταύτη παρέκειντο, Μεσοποταμία τε καὶ Χαλδία, πρὸς δὲ Μελιτηνὴ καὶ Κολώνεια καὶ τὰ τῷ Εὐφράτῃ συγκείμενα ποταμῶ,;*) мада, према Скиличином настављачу нису биле угрожене теме Арменијака и Васпуракан (... *ἀλλὰ μὴν τό τε Ἀρμενιακὸν καὶ τὸ Βαασπρακάν.*). Напади варвара у пар наврата били су одбијени, „али не због уједињења ромејске војске, него због гласина о њиховој присутности“. Поред тога, турске вође су се међусобно сукобиле – неки Хоросан Селариос и Самух (*Χωροσάν τις σελάριος καὶ Σαμούχ*) – и „само чистом срећом (sc. по Ромеје) доживели су пораз“. Иначе, ромејски „непријатељи стигли би до

²²² О војној политици цара Константина X Дуке в. стр. 24–28.

²²³ Кодер 2011, 103.

²²⁴ Cheynet 1991, 69–70. Византијско царство било је у дефанзиви када је било притиснуто јаким непријатељем на два фронта. Један од примера јесте политика цара Василија II. Будући да је цар био заузет покоривањем побуна у Малој Азији није могао да заустави бугарског цара Самуила да увећа број својих провинција на рачун Византије. Да би ромејска војска могла поново да покрене дуготрајну офанзиву, морао је да влада мир на другим границама.

Галатије и Хонорије, па чак и до саме Фригије“ (...*κᾶν μέχρι Γαλατίας καὶ Ὀνωριάδος καὶ αὐτῆς Φρυγίας τὸ ἀντίπαλον περιέδραμεν.*)²²⁵

Аталијат у *Историји* сведочи да је „царева похлепа лишила Ромеје Анија“. Константин X Дука споразумео се с намесником (*σατράπης*) Анија, Јерменином по имену Панкратиос (... *τις Ἀρμένιος Παγκράτιος οὕτω καλούμενος...*) да му уступи провизију од жита (*σιτηρέσιον*). За узврат, он је обећао цару да ће управљати градом без додатне накнаде и да ће чувати његову имовину што је боље могуће. Прихвативши Панкратиосово обећање владар га је именовао дуком (*δοῦξ*) и препустио му је команду над територијом. Међутим, Панкратиос је „недостойно управљао градом“, није бринуо ни о питању војске нити о питању цивила. На тај начин довео је „сјајан град у изузетно опасну ситуацију“.²²⁶

Панкратиос и царев изасланик (... *αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐπαποσταλέντος βασιλικοῦ ἀνδράποδος...*), покренути похлепом за богатством, подстакли су турски напад на Ани без икакве потребе. Док је турски султан прелазио преко ромејске територије, не харајући по њој, неки од Панкратиосових војника „зашли су иза позадине султановог табора пљачкајући и убијајући“. Због тога се султан наљутио, прекинуо је напредовање и вратио се на Ани. Бројна турска војска „спремна на освету због нанесене им увреде“ опсела је град и за неколико дана „освојила сам Ани и целу његову околину“.²²⁷

По записима Михаила Аталијата, Ани није располагао довољном војском, она је била ослабљена администрацијом и стратегијом [(*στρατιωτῶν*) односно Панкратиосовим] обећањима владару да ће без накнаде и гарнизона држати позицију, а да ће повећати приходе државне благајне. Ипак, град је у првом тренутку пружио отпор. Уместо професионалних војника, били су постављени трговци. Они су „преплашени због пукотина на зидинама града“ узмицали пред турским нападима. Недостајао им је храбри вођа. Увидели су, такође, да је власт у Анију била подељена и да није било међусобне сарадње – с једне стране, царев командант и изасланик користио је сваку прилику да оствари личну добит; с друге

²²⁵ *Scyl. Cont.*, 112–113; *Atal.*, 59–60. За разлику од Скиличиног настављача, Михаило Аталијат у својој *Историји* наводи да су се турске војсковође звале Хоросаларис (*Χωροσάλαρις*) и Замухис (*Ζαμούχης*), в. *Atal.*, 59.

²²⁶ *Atal.*, 61.

²²⁷ *Atal.*, 61; *Scyl. Cont.*, 113.

стране, Панкратиос је радио то исто. Уз то, трговци су били оштећени и „дељењем поклона као одговора на суровост противника“.²²⁸

Турци су „уз велике вапаје и огромну помпу, отворили себи пут до капије града“. Пошто су уништили један део зидина, у јуришу су заузели Ани. Сејали су смрт међу његовим становницима, „нису се сажалили нити на њихове године, ни на пол, нити на њихове намере“. Заправо, одрасли су били поубијани и „река крви окупала је овај несрећни град вредан жаљења“. Било је и оних који су пали у руке непријатеља али су „одређеном срећном околношћу избегли смрт од мача“. Они су, изгладнели, утамничени. Мали број грађана сачувао је живот мирно предајући трг Анија. Султан је у граду поставио своје трупе и предао га је на управу способним војсковођама. Тако су Ромеји изгубили Ани с околним областима. Византијска власт почела је да се крњи и слаби и у осталим областима на истоку Царства.²²⁹

Јован Зонара у свом делу о војној политици Константина X на истоку Царства сажето наводи да су тада „многе источне провинције или пљачкане и опустошене или их је једноставно непријатељ покорио“ (*πολλὰ γὰρ τότε τῶν ἐφῶων χωρῶν αἱ μὲν ἐληίζοντο καὶ εἰς ἀφανισμόν προυχώρουν, αἱ δὲ καὶ ὑπὸ τοὺς πολεμίους ἐγίνοντο.*)²³⁰

О ратним дејствима Византије на истоку државе за време Дукине владавине у Пселовом историографском делу нема помена. Вероватно је Михаило Псел дубоко свестан неповољне политичке ситуације на истоку Византије свесно избегао помињање ове деликатне теме у *Хронографији*. Објашњење би се могло налазити у томе што је Псел писао о владавини Константина X Дуке у време царевања његовог сина Михаила VII Дуке, те је на сваки начин желео да Константинову одговорност за лоше политичко стање у источним провинцијама занемари.

За разлику од *Хронографије*, у царским говорима упућеним Константину Дуки, поштујући правила наметнута енкомијастичким књижевним жанром, Псел вешто слави владарево војне успехе у свим деловима Царства, па тако и у источним провинцијама.

²²⁸ *Atal.*, 61–62. Уп. Canard 1965, 247–248, 254; Cheynet 1980, 414 и н. 11.

²²⁹ *Atal.*, 62; *Scyl. Cont.*, 113. Уп. Dédeyan 1975, 61.

²³⁰ *Zonaras IV*, 199.

Према мишљењу Михаила Псела, писац енкомииона није дужан да наводи чињенице које не иду у прилог његовој теми. Што је лоше или за осуду, енкомиијаст треба једноставно да изостави. И у случају да сви подаци иду у прилог хваљеном јунаку, он не мора да их све редом износи. Може да изабере неколико, или само једну најкарактеристичнију особину и да око ње тка читаву похвалу. Такође, и лоше особине се могу искористити у енкомииону, ако је његов стваралац довољно вешт, те могу бити представљене похвално и послужити главном циљу енкомииона.²³¹ Псел саветује и историчаре да не треба да претерују у изношењу истине, јер се могу прогласити за клеветнике. Најбољи пример за свој став Псел види у Херодоту који је „срамоту Хелена у својој *Историји* натенане причао“ (... *κακοηθέστατος ἂν εἶην, ὅσπερ δὴ ὁ τοῦ Λύζου τὰ χεῖριστα τῶν Ἑλλήνων ἐν ταῖς ἱστορίαις παραλαμβάνων*).²³²

Иако Михаило Псел недвосмислену предност даје Дукиној политици у европском делу Византије, уочљиво је да у неадресираним енкомиионима помиње царева успехе против Персијанаца, односно, Турака на истоку државе.

Текст из царских говора о рату Уза и Ромеја током Дукиног царевања готово да се потврђује у Пселовом историографском делу. У *Хронографији* стоји да је цар, чувши да су Узи [односно западни Мизи и Трибали (*Μισῶν τε καὶ Τριβαλλῶν*)]²³³ напали Царство, стао на чело „невелике војске и кренуо против непријатеља“, иако га је Михаило Псел саветовао да не напушта двор. Тада је „Бог објавио чудо не мање задивљујуће од Мојсијевог“ (... *καὶ παραδοξοποιεῖ τι θεὸς τῶν Μωσαϊκῶν τεραστῶν οὐκ ἕλαττον*). Када су варвари видели пред собом моћнију фалангу, „уплашише се, разбежаше и падоше као жртве од мача оних који су их гонили“.²³⁴

Најсадржајније податке о нападу Уза на византијску државу у време Константина X Дуке доносе у својим делима Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара.

²³¹ *Psello, Cronografia* II, 161–162.

²³² *Psello, Cronografia* I, 270.

²³³ Михаило Псел на овом месту у *Хронографији* очито употребљава име Трибали за Узе, док под Мизима подразумева Печенеге, в. *ВИИИЈ* III, 225 н. 13 (Б. Р.). О нападу Уза на Царство у време владавине Константина X Дуке в. Polemis 1968, 32; Оболенски 1991, 225.

²³⁴ *Psello, Cronografia* II, 312–314.

Трећег индикта, у време када су магистри Василије Апокап и Нићифор Вотанијат били епарси градова на Дунаву, „цео народ Уза прешао је реку са свим својим стварима, на великим деблима и чамцима справљеним од грана, корења и мехова“. Покорили су Бугаре и остале војнике који су им се нашли на путу. Заробили су команданте, Василија Апокапа и Нићифора Вотанијата и окупирани су целу регију. Бројали су око шесто хиљада људи спремних за борбу и ратника (... *εἰς ἐξήκοντα μυριάδας μαχίμων ἀνδρῶν καὶ πολεμιστῶν*).²³⁵ Једна велика група Уза, која се одвојила од ове војске, „претрчала је брзим маршом цео Илирик до Солуна и саме Хеладе“ пљачкајући и прикупљајући огроман плен (*Μοῖρα δὲ τις οὐκ ἐλαχίστη τῶν ἐκεῖ σπουδαίως ἀπάρασα, τὸ Ἰλλυρικὸν ἅπαν ἄχρι Θεσσαλονίκης καὶ αὐτῆς Ἑλλάδος κατέδραμε καὶ κατελήϊσατο καὶ λείαν ἤλασεν οὐκ ἀριθμητήν*). Међутим, задесила их је страшна зима „док су се враћали својима“ због чега су оставили „не само ствари већ и сав плен и вратили су се без успеха у војнички табор“.²³⁶

Извори даље бележе да се цар Константин X Дука узнемирио видевши многобројност Уза. Ипак, није се одлучио да окупи борбену војску и пошаље своје снаге против непријатеља. По мишљењу једног дела његових сународника, разлог за ову цареву одлуку био је тај да је желео да избегне трошак [на овом месту и Аталијат и Скиличин настављач указују на чињеницу да је Константин Дука био „веома шкрт човек“ (*φιλοχρήματος ὁ ἀνὴρ*), односно „љубитељ новца, те да је поштовао сваки динар“ (*φιλοχρήματος καὶ τὸν ὀβολὸν παντὸς προτιμῶν*)]. Према другим ромејским поданицима, Дука није имао храбрости да се супротстави моћној сили. Процењујући бројно стање јаког непријатеља византијски државни врх закључио је да је он „практично непобедив“ и да га није могуће поразити у војном сукобу, јер су Узи „били предани рату и борби, с увек спремном десницом, обучени да се бране и убију“. Ромејској влади деловало је немогуће да ће се ослободити непријатеља.²³⁷

Цар је, пославши изасланике вођама племена Уза, покушао да их „завара“, односно, да их задржи на одређено време и одложи њихов продор. Слао им је

²³⁵ *Atal.*, 63; *Scyl. Cont.*, 113–114. За разлику од Михаила Аталијата и Скиличиног настављача, Јован Зонара у својој *Хроници* наводи реалнију цифру од око шездесет хиљада војно способних мушкараца (... *ὕπὸ ἐξήκοντα χιλιάδας οἱ αἴρειν ὄπλα δυνάμενοι*), в. *Zonaras IV*, 199–200; *ВИИИИ* III, 231 н. 10 (Б. Р.).

²³⁶ *Atal.*, 63; *Scyl. Cont.*, 114.

²³⁷ *Atal.*, 63; *Scyl. Cont.*, 114; *Zonaras IV*, 200.

„многе примамљиве и скупоцене дарове“ не би ли придобило њихову вољу и захтевајући присуство неких од њих на цариградском двору „примао их је уз поклоне пријатељства“.²³⁸ Међутим, Узи су у потрази за намирницама наставили да пустоше европске провинције. Скиличин настављач наглашава да су упали у „многе области у Бугарској и да стигоше да притискају и Тракију и Македонију“ (... *ἐν πολλοῖς μέρεσι τὴν Βουλγαρίον, ἤδη δὲ τὴν τε Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν συνέθλιβε.*).²³⁹ Зато је Дука напустио Цариград, не могавши више да поднесе распрострањене протесте и ширење гласина да је „Царство постало залог његове похлепе“ и да је изгубио борбу.²⁴⁰

Дука се утаборио с пратњом „пред Атиром, у месту званом Хировакхи, где су били ромејски поседи“ (... *καὶ καταντικρὺ τοῦ Ἀθύρου περὶ τόπον οὕτω καλούμενον Χοιροβάκχους, ἐν ᾧ καὶ βασιλικαὶ παραπετήγασι κτήσεις.*). У његовом гарнизону није било више од сто педесет војника (... *τῶν ἑκατὸν πενήκοντα στρατιωτῶν...*). Аталијат забринуто саопштава да су се „многи Византинци чудили томе што је цар с мало људи кренуо да одбаци велику војну силу од Цариграда у времену када је било неопходно да се на западу окупи цела војска истока“. Скиличин настављач и Јован Зонара на овом месту истичу да је Константин Дука био „среброљубив и циција“ (*φειδωλὸς καὶ γλίσχυρος*).²⁴¹

Док је Константин Дука био закупљен припремама за борбу и разматрањима о војној тактици, неки из његове извиднице послате на Дунав вратили су се и донели су вест о „потпуном уништењу Уза“. Заправо, део ромејских вођа успео је да побегне из заробљеништва, објашњавајући да се „најборбенији део Уза попео на чамце, препловио реку и вратио на своју територију“. Други део Уза, исцрпљен и на самрти услед заразне болести и глади, сукобио се са суседним Бугарима и Печенезима. Они су били заробљени или „су помрли без изузетака: убијени ножевима или смрвљени копитима својих коња и властитим кочијама“.²⁴²

Према Скиличином настављачу, за овај догађај био је заслужан искључиво Свевишњи. По Царству се причало да је Константин X Дука „био толико очајан

²³⁸ *Atal.*, 64; *Scyl. Cont.*, 114–115; *Zonaras IV*, 200.

²³⁹ *Scyl. Cont.*, 115.

²⁴⁰ *Atal.*, 64.

²⁴¹ *Atal.*, 64; *Scyl. Cont.*, 115; *Zonaras IV*, 200.

²⁴² *Atal.*, 64–65; *Scyl. Cont.*, 115; *Zonaras IV*, 200.

да је наложио пост и војницима и себи“ (... γὰρ ὡς ἀπογνοὺς ὁ βασιλεὺς ἐκ πάντων, νηστείαν παραγγείλας τῷ τε πλήθει καὶ ἑαυτῷ,). Наредио је „велику литанију у којој је ишао пешке у сузама и сломљеног срца, онога дана када се пред табором војске у Цурулу појавила војна сила Уза, која их је жестоко напала из ваздуха непрекидно одапињући стреле на њих, тако да нико не би преживео“ (... λιτανείαν ἐκτενῆ ἐποίησατο, αὐτὸς πεζὸς συμπορευόμενος μετὰ δακρῦων καὶ συντετριμμένης καρδίας, καθ’ ἣν ἡμέραν ἐφάνη τοῖς ἐν Τζουρουλῷ ἐσκηνωμένοις τῶν Οὐζῶν πλῆθος στρατιωτικὸν ἐπιστὰν ἐναέριον καὶ διᾷπτον σὺν σπουδῇ βέλη ἀφιέναι κατ’ αὐτῶν συνεχῆ, ὥστε μηδένα ἐξ αὐτῶν ἀπομεῖναι ἄτρωτον).²⁴³ То је у очима Ромеја свакако био разлог да заслужи Божију помоћ у очевидно безизлазној ситуацији по државу.

Када је до Константина Дуке стигла вест да су Узи потпуно уништени „он је, видевши на чудесан начин спасену област и приневши захвалну молитву Богу и пречистој госпођи Богородици, одмах кренуо ка престоници“. Затекао ју је у неверици и чуду „како свечано приноси жртву захвалницу због спасења животоначелној Тројици и Мајци Богочовека Логоса“ (Ὁ δὲ βασιλεὺς παραδόξως διασωθεῖσαν τὴν ὑπ’ αὐτὸν ἰδὼν καὶ περιχαρῆς εἰκότως γενόμενος καὶ τῷ Θεῷ καὶ τῇ παναχράντῳ καὶ δεσποίνῃ Θεοτόκῳ χαριστήρια θύσας, εὐθὺς τῆς βασιλίδος ἐπεπορεύετο, εὗρε δὲ ταύτην ἐκπλήξεως καὶ θαύματος γέμουσαν καὶ σῶστρα τῇ ζωαρχικῇ Τριάδι καὶ τῇ Μητρὶ τοῦ θεανθρώπου Λόγου λαμπρῶς ἐπιθύουσαν).²⁴⁴

После такве катастрофе, један број Уза прешао је на страну ромејског цара. Добили су имања у власништву државе у Македонији, романизовани су и постали су савезници и поданици византијског цара. Били су удостојени синклитских достојанстава и славних служби.²⁴⁵ По записима Михаила Аталијата, цар је житељима европског дела Византије дао заслужено признање верујући да је ово што се десило велико „Божије дело“ (θεῖον ἔργον).²⁴⁶

Наведено потврђује Скиличин настављач: Ромеји су поменути догађај протумачили као „Божији знак (θεοσημίαν) али све приписаше царском страхопоштовању (sc. према Богу), његовој врлини, владарској иницијативи и побожности која је имала за последицу Божију наклоност“ (... καὶ τῇ τοῦ βασιλέως

²⁴³ Scyl. Cont., 115.

²⁴⁴ Atal., 65. Scyl. Cont., 115–116.

²⁴⁵ Atal., 65–66; Scyl. Cont., 116.

²⁴⁶ Atal., 65.

περὶ τὸ θεῖον εὐσεβεία τὸ πᾶν ἀνετίθεσαν, ἀρετῇ καὶ τῇ τοῦ ἄρχοντος ροπῇ καὶ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβεία τὸ θεῖον ἐπικλινόμενον.)²⁴⁷

И по сведочењу Јована Зонаре, догађај беше „план Божије силе“ (*στρατηγήματος τῆς θείας δυνάμεως*). Јер владар се „у тешким тренуцима увек обраћао Богу, молећи га уз сузе и скрушеним срцем, од Њега очекујући помоћ“ (*ἀπογνοὺς γὰρ ὁ βασιλεὺς πάντοθεν πρὸς τὸ θεῖον κατέφυγε, δάκρυσι καὶ συντριβῇ καρδίας τούτου δεόμενος καὶ τὴν ἐκεῖθεν ἐκκαλούμενος ἀρωγῆν.*)²⁴⁸

Све до сада речено о сукобу Константина Дуке и Уза наводи на закључак да је Михаило Псел састављајући разматране енкомионе полазио од релности, односно, од конкретне победе Византије над непријатељем. Упркос томе што енкомијастичкој књижевности никада није био циљ да у потпуности преслика истините догађаје, Псел у овом случају не одступа од сведочења свих релевантних историографских извора. Народ Уза, многобројнији и војно припремљенији непријатељ, напао је Византију. Ромејски василевс стао је на чело невелике војске против неверника. Пре него што је дошло до борбе, у којој су изгледи да Ромеји победе били веома мали, непријатеља је захватила заразна болест. За то време се Константин Дука, очигледно само донекле свестан тешке ситуације за државу (јер, не треба изгубити из вида чињеницу да Дука није окупио јаку војску већ само сто педесет људи!), као легитимни Божији изабраник који је владао земаљским Царством, обратио Свевишњем за помоћ свом народу. Било како било, Узи су потпуно уништени што су сви историјски извори осведочили као „Божије дело“, „Божије чудо“ или „план Божије војске“. Сигурно је да је Псел, поштујући правила реторике, прославио и преувеличао заслуге Константина X Дуке у тријумфу Ромеја над Узима.

У делима хроничара (Пселовој *Хронографији*, Аталијатовој *Историји*, *Хроникама* Скиличиног настављача и Зонаре) и Пселовим енкомионима постоји заједнички елемент у опису Константина Дуке: он је изразито побожан ромејски владар који је својим понашањем и вером у Свевишњег завредио Његову помоћ.

Да су „великих заслуга“ Константина X у анализираном догађају били свесни још његови сународници најбоље сведочи коментар Михаила Аталијата:

²⁴⁷ *Scyl. Cont.*, 116.

²⁴⁸ *Zonaras IV*, 200.

„царевима се приписује одговорност за догађаје током њихове владавине; јер како је нормално прекоравати их и сматрати их одговорним за тугу изазвану будалаштинама, исто тако је нормално сматати их одговорним за срећу због успеха; што би било исто као и приписати резултате трке возачу бојних кола, а не коњима“.²⁴⁹

Важно је имати у виду и то да је Константин Дука на реверсу владарског печата током 1065. године, након што је опасност од Уза по Византију прошла, увео представу Богородице, које није било на том месту више од два и по века.²⁵⁰ Вероватно је поменути иконографским решењем печата Константин X желео да нагласи како му је сама Богородица пружила заштиту као легитимном Божијем изабранику који је победу над очито јачим непријатељем извојевао уз помоћ Господа. Овај печат је први познати пример на којем је представа свете личности придружена царском портрету. Такође, први пут се у иконографији ромејског владарског печата појављује стојећа фигура Богородице која додирује цареву круну. На овај начин наглашавало се покровитељство Мајке Божије над Константином X Дуком.²⁵¹

Михаило Псел у анализираним енкомонионама описујући Константина Дуку употребљава мотив *владара ратника* без обзира на то што његову владавину није обележила успешна војна политика. Управо супротно, сви историографски извори (Михаило Псел у *Хронографији*, Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара) наглашавају владарево интересовање за цивилна питања и развијање административног државног апарата на штету војске.²⁵² Поменути мотивом Псел је Константина X Дуку представио као одличног државника јер је био у стању да сачува Византију. Тиме је подвучено да је Дука прави наследник Константина Великог, првог хришћанског владара и утемељитеља Царства.

²⁴⁹ *Atal.*, 65.

²⁵⁰ Zacos – Veglery 1972, 79–80 (24, бр. 88a–b); Seibt 1978, 94–96 (2, бр. 22a, b); Nesbitt 2009, 134–136 (бр. 78.1–5). Богородичина слика се на печатима византијских владара први пут појављује средином VI века, у време владавине цара Јустинијана I (527–565), в. Zacos – Veglery 1972, 8 (9, бр. 4); Nesbitt 2009, 14 (бр. 6.1); а нестаје током владавине сиријске династије (717–802). Тек се почетком IX века приказ Мајке Божије појављује на печату цара Нићифора I Логотета (802–811), в. Zacos – Veglery 1972, 40 (бр. 43); Nesbitt 2009, 68 (бр. 38.1). О улози и значају Богородичиних представа на византијским печатима в. Seibt 1987, 35–56.

²⁵¹ Шаранац Стаменковић 2013, 56–57.

²⁵² *Psello, Cronografia* II, 306–310; *Atal.*, 57–58; *Scyl. Cont.*, 112; *Zonaras* IV, 198–199.

Цариград

Мотив славне ромејске престонице био је често коришћен у царским говорима од рановизантијске епохе до краја Царства. Евсевије Цезарејски, као епископ из провинције, у панегирицима посвећеним цару Константину Великом, више пажње поклањао је Никомедији, Јерусалиму и Антиохији, него новој престоници. Међутим, Цариград ће код будућих панегиричара постати обавезни композициони сегмент похвала и главно обележје ромејских царева.²⁵³ Либаније и цезар Јулијан, представници паганске ителектуалне елите IV века у царским говорима упућеним Констанцију (337–361), сину Константина Великог, хвале његовог оца који је подигао Константинопољ. Први хришћански владар добио је и критике управо због Цариграда – престоница јесте носила његово име, али неимарски, она је припадала царевицима Констанцију (337–361), или касније Валенсу (364–378) и Теодосију (379–395).²⁵⁴

Мотив Цариграда одржао се и у панегирицима царева никејске државе. Пошто је Константинопољ пао у руке Латина 1204. године, Никита Хонијат и Георгије Акрополит, византијски писци XIII века у царским словима посвећеним Теодору I Ласкарису (1204–1222) и Јовану III Ватацу (1222–1254) виде Nikeју, град назван по победи (*νίκη*) као Нови Цариград.²⁵⁵ Такође, у време династије Палеолога (1259–1453) похвала Цариграду неодвојиви је елемент царских говора владара.²⁵⁶

Михаило Псел помиње Цариград само у једном од енкомиона Константина Дуке и то у неадресираном говору број 10 у издању Ц. Дениса. Цар је, према Пселу, превалио целу васељену у походу против варвара; „неке је побио, друге је нападао, док је трећима већ неко друго зло нанео, а све због тога да би његов град (sc. Цариград) уживао у слободном поретку“.²⁵⁷

Илустрације ради, идеја о узвишеној царствујућој престоници Ромеја присутна је у три Пселова говора посвећена Роману IV Диогену од укупно четири, колико их је написао за овог владара. Он је саставио за Романа Диогена похвале

²⁵³ Радошевић 1994, 9 и н. 8.

²⁵⁴ Радошевић 1994, 11–13.

²⁵⁵ Радошевић 1987, 72–73, 82.

²⁵⁶ Радошевић 1982, 70–72.

²⁵⁷ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 116^{21–24}.

број 18, 19, 20 и 21 у издању Цорца Дениса.²⁵⁸ Мотив Цариграда присутан је у прва три поменута царска говора.

Познато је да је родни град свих ромејских василевса, без обзира на то у ком граду Царства су били рођени, увек онај над којим владају.²⁵⁹ Стога, у царском говору *Εἰς τὸν βασιλέα τὸν Διογένην ὅτε ἐβασίλευσεν* састављеном поводом Диогеновог устоличења, (говор број 18 у Денисовом издању) Псел каже цару да му је „родни град најлеши од свих градова“ (*πατρις ἢ καλλίστη τῶν πόλεων*).²⁶⁰

У неадресираном енкомиону број 19, у коме је Денис хваљеног владара препознао као Романа IV Диогена, Михаило Псел се с дивљењем обраћа цару који је кренуо у војну против Турака:

Ποῦ ποτε ἀπαίρεις ὁ λαμπρότατος ἥλιος, ὁ μέγας τῆς ἀληθείας φωστήρ; πῶς δὲ καὶ καρτερεῖς τὴν τοῦ κόσμου σελήνην ἀπολιπὼν, ὅφ' ἧς ἐφωτίσθης καὶ ἦν φωτίζεις λαμπρότερον; ἢ πάντως ὁ ὑπὲρ ἡμῶν ἔρωσ καὶ τὸ βούλεσθαί σε ἐλευθέραν εἶναι τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων, μᾶλλον δὲ σύμψασαν τὴν ὑπήκοον, τῆς τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῆς, πείθει σε καὶ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ τῶν φιλότων καταφρονεῖν;

[„Куда одлазиш најсјајније сунце (sc. царе Романе IV), велико светило истине? Како истрајаваш од месеца (sc. царице Евдокије) далеко, који те обасјава и кога ти осветљаваш још сјајније? И свакако како те љубав према нама (sc. поданицима) и жеља да буде слободна царица међу градовима (sc. Цариград), штавише цела држава, од варварског напада, тера да презиреш и тело и душу и своје најмилије?“]²⁶¹

Михаило Псел у истом говору даље вели:

ὦ τολμήματος, ὦ φρονήματος· οὐκ ἔμεινας τοῦ καιροῦ τὴν μεταβολήν, ἀλλὰ μέσου χειμῶνος, τοῦ ἡλίου καλυπτομένου τοῖς νέφεσι, κατηφεστάτου τοῦ ἀέρος τυγχάνοντος, ὥσπερ τις ἀδάμας πᾶσαν πληγὴν φέρειν δυνάμενος καὶ

²⁵⁸ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 175–179; бр. 19, 180–182; бр. 20, 182–184; бр. 21, 185–186.

²⁵⁹ Радошевић 1982, 70 и н. 21.

²⁶⁰ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 176 ²⁶.

²⁶¹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 19, 180 ²⁻⁹.

μηδεμιᾷ διαιρούμενος, ὑπὸ χειμῶνι σφοδρῶ καὶ ὄμβρῳ πολλῶ καὶ κρύει δεινῶ, τῆς βασιλίδος ἀπαίρεις τῶν πόλεων, καὶ κατὰ τῆς τῶν ἐχθρῶν τυραννίδος χωρεῖς.

[„О храброг ли потеза, о мудрог плана; кад чекао ниси да се промени време, већ усред зиме – сунца облацима скривеног, сусрећући ветар неугодан, као какав дијамант што може да нанесе свакакву рану, а сâм ниједном (sc. раном) спуган, под јаком зимом, великом кишом и страшном хладноћом – напушташ царицу међу градовима (sc. Цариград) и напредујеш ка непријатељској тиранији“.]²⁶²

Псел у енкомиону број 20 у Денисовом издању упућеном Роману IV Диогену за време свечане вечере у царској палати (*Προσφώνησις πρὸς τὸν βασιλέα κῆρ Ρωμανὸν τὸν Διογένην παρὰ τῶν πολιτῶν ἐν κλητορίῳ*) пише:

ὦ κοινὸν ἀγαθὸν καὶ πολίταις καὶ στρατιώταις καὶ μέγα ὄφελος τῆ βασιλίδι τῶν πόλεων, ἧτις εἰς γόνυ κλιθεῖσα, νῦν παρ' ἐλπίδα ἀνώρθωται καὶ μέγα φρονεῖ ἐπὶ σοι τῶ δεσπότη καὶ αὐτοκράτορι, καὶ στεφανηφορεῖ σου ταῖς νίκαις, καὶ τοῖς κατορθώμασιν ἐπαγάλλεται καὶ τοιαῦτα πρὸς σε μονονοχη φθέγγεται.

[„О, опште добро и грађанима и војницима, и велика користи царици међу градовима (sc. Цариграду), која бачена беше на колена, али се сада ненадано усправила и јако се о теби брине, господару и владару, те због твојих победа венац победнички носи, пресрећна је због твојих подухвата и такве (sc. похвале) ти скоро кличе“.]²⁶³

Ретор завршава поменути царски говор стиховима:

Τοιαῦτα μὲν, θειότατε βασιλεῦ, ἡ πόλις σοι προσφωνεῖ, σὺ δὲ κειμένην ἀνάστησον, ἀλλοιωθεῖσαν ἐπὶ τὸ χειρὸν, ἐπὶ τὸ κρεῖττον μετάβαλε, ἀφαιρεθεῖσαν τὸ κάλλος, τοῖς σοῖς ἀγωνίσμασι καταμόρφωσον, ἀπανθήσασαν φαίδρυνον ὁ θειότατος αὐτῆς ἐραστής καὶ ἐρώμενος, ὁ τὸ κράτος (τῶν) Ρωμαίων τοῦ τῶν βαρβάρων κράτους δείξας λαμπρότερον, ὁ τὸ πρᾶγμα πάλαι τῆς βασιλείας ἀναδησάμενος, νῦν δὲ εὐμοιρήσας καὶ τοῦ ὀνόματος, βασιλεῦ βασιλέων καὶ

²⁶² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 19, 181¹⁸⁻²⁴.

²⁶³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 20, 183¹⁴⁻¹⁹.

στρατηγὲ στρατηγῶν, καὶ τῆς μεγάλης ταύτης καὶ περιφανεστάτης τῶν πόλεων θαυμασιώτατον ὄντως καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα

[„Овим (sc. речима), божанствени василевсе, престоница ти кличе, а ти њу (sc. престоницу) која лежи подигни, њено стање погоршано на боље измени, њој лепоте изгубљене твојим борбама поврати лик, свенулу обрадуј, божанствени њен љубавниче и драги, који си снагу Ромеја показао сјајнијом од снаге варварске, који си поново оживео старо стање Царства, (sc. и то што си) сада доживео срећу ради имена – о царе над царевима и над војсковођама војсковођо – и ради овог великог града и од свих (sc. градова) чувенијег, заиста је најчудеснија и ствар и појам“.]²⁶⁴

Могуће објашњење зашто Михаило Псел мотив Цариграда само узгред користи у једном енкомиону упућеном Константину Дуки, док је исти мотив у готово свим царским говорима посвећеним Роману Дигену неизоставни топос око којег су се даље развијале похвале, треба тражити у политичким тренуцима у којима су ови панегирици стварани.

Историјска спољнополитичка ситуација у време Диогеновог царевања била је много неповољнија по Византију и територијално ближа Цариграду него за време владавине Константина X Дуке.²⁶⁵ Због тога Псел, према захтевима тренутних околности, велича Ромејско царство и његову престоницу, те инсистира на ратовима и победама које је Цариград однео над непријатељима. На овај начин одржавана је традиција византијске државне идеологије која каже да византијски василевс Божији изабраник и једини легитимни владар на земљи, као и државно-правно схватање средњевековне хијерархије држава на чијем се челу налазио ромејски цар.

Познато је да је избор теме царског говора био препуштен самом ретору, иако је, по потреби, цар-патрон могао да је усмерава.²⁶⁶ Тако је Псел вешто користио оне мотиве за које је сам проценио да одговарају тренутној политичкој ситуацији. Другим речима, служећи се дворском реториком у пропагандне сврхе, Михаило Псел је искористио Диогенове „војне тријумфе“ како би учврстио

²⁶⁴ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 20, 184^{39–49}.

²⁶⁵ Angold 1984, 19 сл; Cheynet 1991, 69–73.

²⁶⁶ Станковић 2006, 235–265

пољуљану идеологију Византије пред претећом политичком ситуацијом. Тиме је наглашавано да је Роман Диоген заиста прави наследник Константина Великог, оснивача Цариграда.

С тим у вези, Михаило Псел под утицајем Исократе и Платона истиче политички значај реторике, а тиме и царских говора који су писани врским реторичким стилем. Међутим, политика као предмет реторике није била главна Пселова мисао. Он се, очито под утицајем перипатетичке традиције, највероватније преко списа Дионисија из Халикарнаса, занимао за чисто естетско деловање књижевности на публику, другим речима, за импресионирање слушалаца.²⁶⁷ По речима самог Псела, ретор треба да бира и обрађује садржаје који су на корист држави.²⁶⁸ Пошто политика захтева спој мудрости и трезвености с достојанством говора, према Пселовом мишљењу, политичари би требало да се баве, као у стара добра времена, истовремено проучавањем и филозофије и реторике.²⁶⁹

Племенити преци

О пореклу и знаменитим прецима Константина X Дуке било је речи у претходном поглављу.²⁷⁰ Михаило Псел о угледним прецима Константина X говори у неадресираним енкомонионама упућеним владару (енкомионима број 9 и 10 у издању Ц. Дениса). Дука је „божанског рода, чије потомство је чувено и познато“. Има „завидно порекло“. Због тога Псел поставља реторско питање: „ко је таквом корену близу?“²⁷¹

Константинов род је „с очеве стране чувен и божански, али ни с мајчине није мањи, већ се они такмиче“. Дука је „имавши такве примере међу сродницима још лепшим бојама насликао свој лик“.²⁷²

²⁶⁷ Миловановић 1979, 51–53.

²⁶⁸ *Psellos, Scripta minora* I, 97.

²⁶⁹ *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, 442.

²⁷⁰ В. стр. 45–48.

²⁷¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 114^{48–50}.

²⁷² *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 115^{8–11}.

Интересантно је, међутим, да Михаило Псел у царским говорима не доводи Дукино порекло у везу нити с Константином Великим (што чини цезар Нићифор Вријеније!), нити с неком другом славном личношћу раније епохе.²⁷³ Псел ни у *Хронографији* није нашао за сходно да улепша род Дука неком легендарном генеалогском, повезујући Константина Дуку једино с породицом Дука из X столећа, истичући да царев род потиче „од оних славних Дука, мислим на Андроника и Константина“.²⁷⁴

Владарске врлине – унутрашња политика – дела у миру

Михаило Псел у *Хронографији*, говорећи о врлинама Константина Дуке, каже да је пре ступања на престо (1059), „бежао од уличне дрскости и лажног сјаја“ и да је велики део времена проводио на селу, „старајући се о предачким поседима“.²⁷⁵

Података о Константину Дуки пре побуне источних стратега 1057. године готово и да нема. Зна се да је 1034. године учествовао у опозицији Константина Даласина, свог таста против владавине Михаила IV Пафлагонца (1034–1041). У време склапања цариградске завере (1057) имао је достојанство вестарха. Пред абдикацију цара Исака I Комнина, Дука се помиње као проедар.²⁷⁶

Према Пселовим стиховима у неадресираном енкомииону број 9 у Денисовом издању, Константин Дука „с храброшћу носи круну, окружио се победама, украсио се двоструком мантијом своје праведности и благодатима своје благодати, засветлео је судија међу судијама и законодавац међу законодавцима“. Поред тога, цар је био „у људским стварима праведан, у божанским свет, једноставан појавом, величанствен у ономе што је сакривено, његово величанство било је неупоредиво“.²⁷⁷

²⁷³ Крсмановић – Радошевић 2004, 89 и н. 58.

²⁷⁴ *Psello, Cronografia* II, 282. Уп. Крсмановић – Радошевић 2004, 90 н. 64; Шаранац Стаменковић 2012, 138.

²⁷⁵ *Psello, Cronografia* II, 296.

²⁷⁶ Polemis 1968, 28–30; Крсмановић 2001, 165–168 (с прегледом старије литературе).

²⁷⁷ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 113 44–45–114 46–53.

Очито је Псел, описујући Дуку као заштитника хришћанског света, кога су прожимале и божанске и људске особине, уткао у његов лик *храброст* (*ἀνδρεία*) и *праведност* (*δικαιοσύνη*), изузетно цењене владарске врлине издвојене још у приручницима првих векова нове ере.²⁷⁸

Поменуто врлине јављају се и у неадресираном царском говору број 10 у истом издању. Тако Псел обраћајући се Константину Дуки каже:

ἀνδρεία μὲν ψυχῆς ὑπερβάλλων ἐκεῖνα, μακρ[ᾶ δὲ] σωφροσύ[νῃ] τοῖς ἄλλοις ἀσύγκριτος γεγυώς, φρονήματι δὲ γενναίῳ μηδενὶ δεδωκώς ὑπερβάλλειν, δικαιοσύνης δὲ στάθμη τὴν γεωμετρικὴν νικήσας ἰσότητα. ταῦτά σε καὶ πρὸ τοῦ κράτους ὑπερφυῶς τῷ κράτει κατάλληλον ἔδειξε καὶ μετὰ τὸ κράτος ἐκόσμησε μεγαλοπρεπῶς, ὥσπερ ἐπίγειον ἥλιον διφρ[ευτήν] τῷ σύμπαντι ἐπιτάξαντα, οὐ τῷ σώματι κινούμενον καὶ μετατιθέμενον, ἀλλὰ τῇ τῆς γνώμης ὀξύτητι [καὶ] τῷ συντ[όμ]ῳ καὶ συντόνῳ φρονήματι

(„Храброшћу душе си их претекао, огромном мудрошћу осталима си постао неупоредив, узвишеним умом никоме ниси допустио да те превазиђе, надмашио си геометријску једнакост мером праведности. Све ово је и пре него што си преузео власт најјасније указало на тебе као на праву особу за владара и у владању те је величанствено украсило – као сунце у зениту које возећи се у кочијама заповеда свемиру не крећући се – не померајући тело, него твојом оштроумношћу и кратком и јасном мишљу“.).²⁷⁹

Судећи по цитираном Дука је не само храбар и праведан, него и *разборит* (*φρόνησις*) и *умерен* (*σωφροσύνη*).

Енкомијаст посебно истиче две за ромејског цара Константина X веома битне особине. Реч је о *човекољубљу* и *побожности*, такође, од антике незаобилазним мотивима владарских похвала. Ромејски владар као посредник између Бога и људи, човекољубив и побожан цар, спроводио је на земљи законе Господа:²⁸⁰

²⁷⁸ Hunger 1978, 120; Радошевић 1982, 77–79; Радошевић 1987, 77.

²⁷⁹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 115^{12–18}–116^{19–20}.

²⁸⁰ О мотивима владаревог човекољубља и побожности в. Радошевић 1982, 78–79.

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως, τὰ δὲ τῆς πολιτείας ὅποια; διαφορῶν λύσεις παράδοξοι καὶ δικῶν τρόποι παραδοξότεροι. νῦν πρώτως ἀνεφύγασι τὰ ἀνάκτορα, ὥσπερ ὁ τοῦ κυρίου νυμφῶν, πλουσίοις ἅμα καὶ πένησι, καὶ ὁ τᾶλλα δειλός σε μόνον θαρρεῖ καὶ τὸ κράτος οὐχ ὑποστέλλεται καὶ τῆς δικαιοσύνης τυχῶν ἄπεισι γεγηθώς

[„И ове ствари тако стоје. Какво је стање у држави? Невероватна су решења спорова и још невероватнији судски процеси. Прво си отворио врата дворске палате, као женик Господњи, богатима и сиромашнима, и ко се раније плашио само због тебе показује смелост и држава не уступа (sc. пред јакима) и онај ко је срео правду одлази раздраган“].²⁸¹

Из наведеног се може закључити да Константин X Дука подражава Христа – мимесис (*μίμησις*) – јер владар је пре свега *благ* и *милостив*.

Све наведене богоугодне владарске врлине Константина X Дуке налазимо и у енкомиону насловљеном на цара. Михаило Псел следећим стиховима описује Дукине врлине и заслуге:

Πρότερον μὲν οὖν, ὃ μέγιστε αὐτοκράτορ, ἀπὸ τῶν τοῦ καλοῦ πλεονεκτημάτων ἐπλέκομέν σοι τὰς εὐφημίας εἰς δύναμιν, ἀπὸ τοῦ γενναίου φρονήματος, ἀπὸ τῆς ἀκριβεστάτης συνέσεως, ἀπὸ γονιμωτάτης ψυχῆς ἀφ’ ἐκάστης τῶν ἀρετῶν τῶν τε γενικωτέρων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους, ὡς διαλάμπεις τῆ σωφροσύνη, ὡς ἀνδρίζῃ κατὰ τῶν παθῶν, ὡς τὴν τῆς δικαιοσύνης οὐ μόνον στάθμην ἐπίστασαι ἀλλὰ καὶ ταύτη στάθμη καθίστασαι. ἔθουμάζομέν σου τὸ πρᾶον | μετὰ τῆς ὀξύτητος, τὸ βεβηκὸς τοῦ φρονήματος μετὰ τῆς εἰς ἅπαντα δεξιότητος, ὑπερηγάμεθά σου τὸ πρὸς ἕκαστον τῶν τῆς βασιλείας πραγμάτων εὐάρμοστόν τε καὶ σύμφωνον, ὡς ὁμοῦ καὶ κατὰ ταῦτὸν νομοθετεῖς νομοθέταις καὶ ἐπανορθοῖς στρατηγούς καὶ συμφιλοσοφεῖς φιλοσόφοις καὶ συμπνέεις ῥήτορσι τὴν περὶ λόγους πειθῶν καὶ στρατηγοῖς ἐπιτάττεις καὶ ἐπὶ φάλαγγος ἴστασαι καὶ χάρακα βάλλεις καὶ κατασεῖεις τὸ βάρβαρον καὶ πόρρωθεν ἀπελαύνεις τοῖς ἀπὸ λόγου τοξεύμασι

²⁸¹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 10, 116 40–45.

(„И раније смо ти према сопственој моћи плели похвале, о највећи царе, од врлина твоје моралне лепоте, од твог племенитог духа, од твоје бистре памети, твоје веома плодне душе и сваке врлине, како оних општих, тако и оних појединачних: како исијаваш разборитошћу, како се мушки бориш против патњи, како не само што знаш мерило праведности, него си јој ти сам мерило. Дивили смо се твојој благици здруженој с оштрином, постојаности твога ума с умешношћу у свему. Изузетно смо се дивили хармонији и складу у сваком виду твог царевања, како заједно и у исто време доносиш законе законодавцима, постављаш војсковође, филозофираш с филозофима, заједно с реторима практикујеш вештину убеђивања, наређујеш војсковођама, стојиш на борбеној линији, нападаш логор непријатеља, вараварина разбијаш и далеко прогониш стрелама од речи“.).²⁸²

Када је реч о начину на који Михаило Псел приказује Константина Дуку у цитираним стиховима енкомииона, онда се мора уочити да посебно инсистира на мотивима *праведног владара*, односно *владара законодавца*, *владара ратника* и *владара филозофа*.

Праведност ромејског василевса, у овом случају Константина X, основни топос византијске реторике, огледао се у бризи за добре поданике Царства. Она је подстакнута царевим човекољубљем, благошћу и милосрђем.

С тим у вези, интересанто је да се за Пселове енкомиијастичке мотиве праведног владара и владара филозофа потврда може наћи у историографским изворима који пишу о Константину X Дуки.

Михаило Псел у *Хронографији* описује овог византијског владара, као човекољубивог цара, који је „успевао да савлада свој гнев, није брзоплет, него разборит“.²⁸³

Константиново човекољубље најлепше илуструје следећи пример. Прве године Дукине владавине у Цариграду дошло је до завере против цара: поједини становници престонице оптуживали су цара да се не држи великодушних ставова

²⁸² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 131¹⁴⁻²⁶-132²⁷⁻³⁰.

²⁸³ Psello, *Cronografia* II, 296.

и да није свестан њихових потреба.²⁸⁴ У време празника Светог Георгија, док се цар с породицом налазио у Манганском манастиру, део завереника организовао је побуну у граду. Устаници очекиваше да ће уплашени цар журећи да се морем врати у град. Други део побуњеника био је задужен да потопа царску лађу. Међутим, цар је путовао другим бродом и избегао је смрт. После систематског истраживања у вези с овим догађајем, многи великаши и тадашњи епарх престонице проглашени су велеиздајницима. Устаници су били заробљени и осуђени за велеиздају.²⁸⁵

Према Пселу, цар се уздржао од телесног мучења и грубих речи, задовољио претњама, оплакао је непријатеље (заверенике), казнивши их конфискацијом имовине, присилним замонашењем и прогонством.²⁸⁶

Сличан опис Константина Дуке налазимо код Михаила Аталијата. Он наводи да владар „није дозволио да ико буде кажњен најстрожом казном, него је на прекршаје против Величанства одговарао великодушно и умерено“. Био је „предусретљивог и уздржаног карактера, невољан да користи телесне казне, изузетно побожан, благонаклон према сиромашнима и монасима“.²⁸⁷ Наведено потврђује у свом делу Скиличин настављач.²⁸⁸

Зонара пише да цар није одлучио да заверенике против државног врха треба другачије казнити, него их „само третирати као купљене робове, којима су закони одузели слободу“.²⁸⁹

По доласку на цариградски трон Дукина прва дужност била је да успостави „праведност и добар закон“.²⁹⁰ Поред тога, био је велики добротинитељ: „никога

²⁸⁴ *Atal.*, 55.

²⁸⁵ *Psello, Cronografia* II, 312; *Atal.*, 54–57; *Scyl. Cont.*, 111; *Zonaras* IV, 197–198. Уп. Polemis 1968, 31.

²⁸⁶ *Psello, Cronografia* II, 310, 312. Насупрот *царевом човекољубљу* стоји његов *гнев*, веома честа тема ромејских писаца. Тако је, на пример, у писму Јована Мавропода, црквеног великодостојника и писца XI века, упућеном Константину IX Мономаху описан царев гнев због узурпације Лава Торникија 1047. године, в. Радошевић 1998а, 34 и н. 7. О гневу Теодора Дуке због противљења солунског митрополита Константина Месопотамита да га крунише за солунског цара, писао је навпактски митрополит Јован Апокавк, в. Целебџић 2008, 134–135. *Гнев византијских владара* био је радо коришћен мотив и у изрекама које су приписиване византијским царевима, в. Dželebdžić 2007, 165–166.

²⁸⁷ *Atal.*, 57–58.

²⁸⁸ *Scyl. Cont.*, 112.

²⁸⁹ *Zonaras* IV, 202.

²⁹⁰ *Psello, Cronografia* II, 294.

није пуштао празних руку, ни високе достојанственике, ни нешто ниже великодостојнике, нити ниже чиновнике и занатлије“.²⁹¹

Скиличин настављач каже да се Константин X дошавши на власт „бавио државним стварима никада не напуштајући благ и умерен тон, већ да се одликовао свим манирима“.²⁹² Цар „беше побожан, као нико други, љубитељ монаха и сиротиње“.²⁹³ „Многим грађанима лишеним угледа указао је поштовање, а оне без почасти одликовао је почастима“, сведочи исти хроничар.²⁹⁴

И Јован Зонара у својој *Хроници* говори да Дука „беше побожан, учтивог понашања и љубитељ правде“.²⁹⁵

На основу свега што је до сада речено о односу Константина Дуке према поданицима Царства, произлази да се он истински трудио да буде добар хришћански владар јер не само да је помагао сиромашне и монахе, него је и награђивао државне достојанственике. Иако није презирао богатство и друга материјална добра (напротив, хроничари сведоче да је био „шкрт“ и „среброљубљив“ цар),²⁹⁶ чини се да их није толико трошио на лична уживања колико на државну политику: куповање мира како би сачувао државну територију од спољнополитичких непријатеља и даривање својих чиновника.

Да је Константин X Дука био човекољубив и милосрдан владар, сведоче следећи наводи Михаила Псела и Скиличиног настављача:

„цар је имао обичај да каже о завереницима против њега да их он не би лишио почасти и новаца, него уместо слободним би их прогласио робовима купљеним за новац: 'нисам их ја лишио слободе, него су их закони прогласили преступницима против државног уређења'. Имајући племениту душу, неком ко је рекао да би он, ако би био рад да се бори против цара, заштитио своје тело, одговори му 'добро говориш, и ако желиш побеђеном (sc. цару) нанеси и сам повреду'“.²⁹⁷

²⁹¹ *Psello, Cronografia* II, 306.

²⁹² *Scyl. Cont.*, 111.

²⁹³ *Scyl. Cont.*, 112.

²⁹⁴ *Scyl. Cont.*, 111.

²⁹⁵ *Zonaras* IV, 198.

²⁹⁶ *Atal.*, 63; *Scyl. Cont.*, 112, 114, 115; *Zonaras* IV, 200.

²⁹⁷ *Psello, Cronografia* II, 318; *Scyl. Cont.*, 118–119.

Истакнуто је да Псел свог јунака Константина X повезује с Платоном, односно с античким идеалом владара филозофа. Платонов идеални државник-филозоф био је топос енкоммијатичке књижевности од IV века до краја Царства.²⁹⁸

Ромејски цареви не само да су били покровитељи учења и школовања у византијској држави,²⁹⁹ него су често и сами оставили значајног трага у византијској књижевности. Тако су познати цареви-филозофи на ромејском престолу били Јулијан (361–363) у IV веку, Константин VII Порфирогенит (913–959), Теодор II Ласкарис (1254–1258), Јован VI Кантакузин (1347–1354) и Манојло II Палеолог (1391–1425).³⁰⁰

Познато је да за Михаила Псела „политички спис“ представља све оно што улази у лепу књижевност, односно „домен реторике“, а не бави се дубљим стварима, тј. „филозофијом“. Другим речима, за Псела „политички“ (*πολιτικῶς*) и „реторски“ (*ῥητορικῶς*) има исто значење и оно је супротно од „филозофски“ (*φιλοσόφως*). Међутим, исократовско-платоновско учење о стварном политичком деловању реторике коју Псел подражава указује да се у његовим описима налазе алузије које се односе на Платоновог идеалног владара-филозофа.³⁰¹ Михаило Псел себе самог на првом месту сматра филозофом, док му је бављење реториком више позив, односно средство којим се одржава и напредује у јавном животу Византије. За Псела су филозофија (*φιλοσοφία*) и реторика (*ῥητορική*), две нераздвојне и неодвојиве науке, два саставна дела свеукупног људског образовања.³⁰²

У Пселовој *Хронографији* стоји да је Константин X Дука добро познавао филозофију и реторику. Он је приповедао, беседио и састављао писма „не мање вешто од филозофа и ретора“.³⁰³ И на другом месту у делу Псел истиче да је Дука био „страствени љубитељ беседништва“.³⁰⁴ Био је добро упућен у Свето писмо и увек када би цару државна дела то допустила време је проводио с књигама.³⁰⁵

²⁹⁸ Radošević 1993, 268.

²⁹⁹ Radošević 1993, 267–284; Станковић 2006, 223–269.

³⁰⁰ Радошевић 1998б, 176.

³⁰¹ Миловановић 1979, 71.

³⁰² Миловановић 1979, 23, 24, 28–29.

³⁰³ *Psello, Cronografia* II, 294.

³⁰⁴ *Psello, Cronografia* II, 298.

³⁰⁵ *Psello, Cronografia* II, 314.

Према Скиличином настављачу, Константина Дука је „био изузетно расположен према књижевности и казиваше њој дугујем све што знам о управљању државом“.³⁰⁶ Иако сам није имао књижевних покушаја, цар је „волео књижевност, поштовао је књижевнике и говорио је да ко жели може и из књига да научи како се управља државом“, сведочи Зонара.³⁰⁷ О владаревом интересовању за реторику, филозофију, књижевност или друге науке, у Аталијатовој *Историји* нема никаквих вести.

Потомство и жена

У Пселовим неадресираним енкомиионима посвећеним Константину X Дуки јавља се мотив *среће у потомству*, од антике устаљени мотив у царским говорима.

Због урођених и стечених врлина, као и успешне државне политике у рату и миру, Михаило Псел у енкомииону број 9 у Денисовом издању каже да је Константин Дука „потомцима славан“.³⁰⁸ У говору број 10 у истом издању стоји да је Бог учинио Константина X „благородним семеном, да је његова грана плодносна као ниједна друга, да му огроман и преобилан плод, да му је жетва златна и заиста краљевска и да му је лоза с доброг чокота, и сви гроздови да су лепо, чак и незрели и иструлели“. Ретор изражава жеље да Константин „има највећи могући принос и од гране и од плода и од лозе и од гроздова“.³⁰⁹

Михаило Псел и у говору насловљеном на Дуку слави његову децу. Тако у завршном делу енкомииона наводи:

*Ἀλλ', ὃ γενναῖα τοῦ γενναϊοτάτου πατρὸς σπέρματα καὶ γεννήματα –
προσθήσω δὲ καὶ τῆς ὑπερφουδοῦς μητρὸς καὶ ἢ μηδὲν τῶν ἀπάντων ἀνθάμιλλον –
μὴ πάθητε ταῦτόν ὅπερ ὁ τοῦ Φιλίππου Ἀλέξανδρος. μὴ ἐπισκυθρωπάσοιτε τοῖς
τοῦ πατρὸς κατορθώμασιν, ὡς πρὸς μηδένα τῶν πάντων βαρβάρων αὐτοῖ*

³⁰⁶ *Scyl. Cont.*, 118.

³⁰⁷ *Zonaras IV*, 202.

³⁰⁸ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 114⁵⁰⁻⁵¹.

³⁰⁹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 116^{45-117 46-53}.

πολεμήσοντες καὶ νικήσοντες τῶν ὅλων ἠττημένων καὶ ἀπωσμένων. ἀλλ' ἰλαρᾷ τῇ ψυχῇ ἐπὶ τῶν ἀναιρεθειῶν ἀσπίδων ἐμβαίητε καὶ τοὺς ἀπεσφαγμένους καταπολεμοῦντες λέοντας τε καὶ δράκοντας καὶ τὰ τῆς οἰκουμένης τμήματα ἀλλήλοις καταλλάττοιτε, σπονδαῖς εἰρηνικαῖς συνάπτοντες τὸ ὁμόφυλον. καὶ εἴ τι μὲν βάρβαρον, πόρρωθεν ἀποκρούοιτε, τὴν δὲ πολιτείαν Ῥωμαίων νικᾶν ἔλοισθε φιλοτίμοις δωρήμασι καὶ φιλανθρωπεύμασι κατὰ τὰ πατρικὰ παραδείγματα

(„О племенито семе и породе најплеменитијег оца – поменућу и изузетну мајку којој ништа није равно – немојте претрпети исто што и Александар Филипов. Желим вам да не будете суморни због очевих победа, зато што нећете ратовати ни против једног варварина и поразити га ви лично, будући да су сви поражени и прогнани. Нека се ведрога духа попнете на подигнуте штитове и докрајчите обезглављене лавове и змајеве те међусобно измирите делове света, спајајући једноплемене мировним уговорима. Ако се појаве варвари, далеко их отерајте и определите се да ромејска држава побеђује помоћу честољубивих дарова и човекољубивих поступака, следећи пример предака“.).³¹⁰

Јасно је да је Господ византијском цару Константину X подарио потомство и на тај начин омогућио легитимитет наслеђа престола у оквиру владајуће породице Дука.

Прва жена Константина Дуке била је ћерка Константина Даласина, угледног ромејског великодостојника и вође побуне против владавине Пафлагонаца (1034).³¹¹ Она је преминула, не оставивши потомство, пре него што је Дука ступио на престо. Михаило Псел у *Хронографији* за њу каже да је „потичала од славног рода и да је била необичне лепоте“.³¹² У царским говорима писаним за Константина X, међутим, Псел је не помиње ниједном речју. То је за очекивати, будући да је тада Константин Дука већ био ожењен Евдокијом из рода Макремволита, а да су говори читани јавно на двору, приликом неке прославе.

Извесно је да Михаило Псел у адресираном говору поред Константинове деце помиње и августу Евдокију Макремволитису, његову другу жену. Похвала

³¹⁰ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 14, 133₇₆₋₇₉–134₈₀₋₈₉.

³¹¹ Polemis 1968, 33–34; Крсмановић 2001, 64–82.

³¹² *Psello, Cronografia II*, 296–298.

владаревој жени не јавља се у недаресираним енкомионима писанима за Константина X Дуку.

Мотив *похвале августе* у оквиру царских говора посвећених владару среће се још у рановизантијској епохи. Познато је да је цар Јулијан (361–363), још док је био цезар, у панегирицима упућеним цару Констанцију (337–361), похвалио Фаусту, његову мајку. Такође, Јулијан је саставио један царски говор Евсевији, Констанцијевој жени.³¹³

С ученим Михаилом Пселом, моћне ромејске августе XI века постају радо коришћен предмет похвалних говора, равноправан с царем.³¹⁴ Међу њима нашла се и Евдокија Макремволитиса. Псел је овој царици посветио енкомион чији је циљ био да оправда њену одлуку да се поново уда.³¹⁵

Требало би још да се каже нешто о томе како то историографски извори описују августу Евдокију Макремволитису и однос Константина Дуке према њој и деци.

Михаило Псел у *Хронографији* за Евдокију Макремволитису сведочи да је била „аристократског порекла, племенитог духа и префињене лепоте“.³¹⁶ И Михаило Аталијат за Евдокију каже да је била лепа и у најбољем животном добу.³¹⁷

Осетивши да му се ближи крај Константин X предао је сва државна дела Евдокији јер, према Пселу „није могао да се сети никога разумнијег и за децу бољег васпитача од ње“.³¹⁸ Била је искусна и способна жена, вешта да управља државним пословима: поставља на дужности, решава грађанске проблеме, сакупља порезе. Уз то, имала је „царску речитост“: „Велики ум крио се у августу“, пише Псел.³¹⁹

Поменуте државничке способности Евдокије Макремволитисе Михаило Псел потврђује у царском говору бр. 12 у издању Ц. Дениса упућеном августу:

³¹³ Радошевић 1994, 11.

³¹⁴ Станковић 2006, 229.

³¹⁵ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 12, 123–126.

³¹⁶ *Psello, Cronografia II*, 298.

³¹⁷ *Atal.*, 59.

³¹⁸ *Psello, Cronografia II*, 316.

³¹⁹ *Psello, Cronografia II*, 320. Михаило Псел у епитафу који је написао у мајчину част, говори о врлинама које су красиле једну Византинку XI века – у конкретном случају Теодоту, његову мајку. Реч је о узвишеном уму, способности расуђивања, осећању мере, умешности у опхођењу с ближњима, примереној строгости према млађима, побожности, в. Миловановић 1984, 77.

Εἰ λόγος ἐστὶ σκέψεως, ταύτη ἂν πρὸ πάντων] τὴν καλλίστην γνώμην εἰσενέγκοις· εἰ βουλευμάτων, ὑπὲρ πάντας βουλευσαιοῖ εἰ πρά[ξεων], αὐτίκα συμφερόντως πράξειας· καί, ἵνα τᾶλλα παρ᾽ τῶν σῶν φροντίδων καὶ βουλευμάτων, ἐπὶ ὑ[.....] ὑποθέσεως τὰς διηριθμημένας σοι συνδραμούσας ἐπιδείξομαι ἀρετάς. ἔδει βα[σιλέως....] πράγμασιν ὥσπερ ἐπιστάτου τινὸς ἢ κυβερνήτου ναυαγοῦσιν ἢ [.....]. ἔδει χειρὸς τοῖς πεσοῦσι καὶ ἰσχύος τοῖς ἀναστήσεσθαι δεομένοις

[„Ако је реч о размишљању, њиме би пре свих изнела најбољу мисао; ако (sc. је реч) о саветовању, боље би од свих саветовала; ако (sc. је реч) о делима, одмах би делала на користан начин; и, да набројим остале (sc. врлине) које извиру из твојих брига и савета,.... показаћу ти све побројане врлине које су се у теби стекле. Ако је потребно било да управљаш царевим пословима као неки надзорник или кормилар бродоломницима или... Ако је потребно било пружити руку онима који су пали, или снагу повратити оним којима потребна беше“].³²⁰

По речима Скиличиног настављача, Константин X „предаде сву власт жени и царици, мудријој од сваког мушкарца, брижној у одгајању деце и способној да управља државом“ (*Ὅθεν καὶ παρὰ γυναικὶ καὶ βασιλίδι τὰ πάντα πεποίηκε, σωφρονεστάτη τε νομιζομένη τάνδρῃ καὶ παιδοτροφεῖσαι ἀκριβεστάτη καὶ πρὸς τὸ τὰ κοινὰ διοικεῖν ἱκανωτάτη*).³²¹ Готово идентичан опис налазимо и код Јована Зонаре. Дука је пренео на Евдокију „управљање Царством, јер ју је сматрао мудром и способном у васпитању деце и рођеном да води државне послове“ (*ἐπ’ αὐτῇ τὴν τῆς βασιλείας μεταχειρίσιν ποιησάμενος, δοκούση αὐτῷ σώφρονί τε καὶ πρὸς παίδων ἀγωγήν δεξιᾷ καὶ περνεκίᾳ πρὸς πραγμάτων διοίκησιν*).³²²

Константин X Дука и Евдокија Макреволитиса имали су седморо деце.³²³ Михаило Псел сведочи да се Константин X „љубазно понашао према деци, са задовољством се играо с њима, осмехивао им се, ослушкивао је њихова

³²⁰ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 12, 125¹⁹⁻²⁷.

³²¹ Scyl. *Cont.*, 118.

³²² Zonaras IV, 202.

³²³ В. стр. 16 и н. 58.

говоркања, неретко се такмичио с њима челичећи их и пружајући им на тај начин добро васпитање“.³²⁴

У поглављу *Хронографије* посвећеном владавини Михаила VII Дуке Псел наводи да је овом цару „као узор служио отац“.³²⁵ У *Историји* Михаила Аталијата и *Хроникама* Скиличиног настављача и Јована Зонаре нема оваквих вести.

Да је Константин X водио рачуна о васпитавању своје деце потврђује Пселово сведочење да је цар „разболевши се, много пре смрти, поверио своју децу цезару Јовану, рођеном брату да се о њима брине као отац“. Цезару је, у овом повереном му значајном подухвату, требало да помаже тадашњи патријарх Јован Ксифилин.³²⁶

С тим у вези, Михаило Псел у централном делу похвалног говора Михаилу VII Дуки (говор број 8 у издању Ц. Дениса) наглашава да је његово „васпитање од почетка било религиозно и заиста најдостојније василевса“. Због тога је, по Пселовим речима „анђеоским начином живота“, Михаило Дука „постао владар над владарима“.³²⁷ Могуће је да Псел под „анђеоским начином живота“ подразумева Михаилово увођење у царско достојанство и крунисање за сацара још за живота Константина Дуке што га је предодредило за византијски престо.³²⁸

Константин Дука је на самрти инсистирао да августа Евдокија написмено положи заклетву пред синклитом и синодом да се неће поново удавати и да нико осим њихових синова неће доћи на ромејски трон после његове смрти.³²⁹ У неку руку, царица мајка Евдокија се формално-правно обавезала да ће бити гарант и чувар династичких права Дука.

Извесно је да је Михаило Псел следећи хвалоспевни жанр енкомииона, похвалио потомство Константина Дуке у свим царским говорима посвећеним овом владару. Константин X је „оставио свету царске синове потпуно налик оцу,

³²⁴ Psello, *Cronografia* II, 310.

³²⁵ Psello, *Cronografia* II, 370.

³²⁶ Psello, *Cronografia* II, 316. О цезару Јовану Дуки и његовој активної улози на ромејском двору за време владавине династије Дука в. Polemis 1968, 34–41. О цариградском патријарху Јовану Ксифилину (1064–1075) в. ODB II, 1054 (А. К.).

³²⁷ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 8, 108^{49–52}. Уп. Шаранац Стаменковић 2014, 227–230.

³²⁸ Шаранац Стаменковић 2014, 229–230.

³²⁹ Atal., 70; Scyl. *Cont.*, 118; Zonaras IV, 201–202. Документ који сведочи о Евдокијиној заклетви да након смрти Константина X неће ступити у други брак објавио је и опширно коментарисао Н. Икономидис, в. Oikonomidès 1963, 101–128. В. стр. 177–187.

и телом и душом исте као он“.³³⁰ На тај начин Псел је настојао да осигура породични легитимитет Дука на византијском престолу и њихов континуитет у власти.

Закључак

Закључак Пселовог царског говора број 9 у Денисовом издању састављеног за Константина X је *резиме владарских врлина и заслуга*. Тако Михаило Псел, директно се обраћајући Дуки, каже да његово величанство нема с чим да пореди, „јаче је, али исто тако и савршене природе, као онај који је све и свима, сам и за све победио и савладао, не само варваре него и њихове планове“.³³¹

Када је реч о закључку Пселовог адресираног енкомиона написаног за Константина Дуку (енкомион број 14 у Денисовом издању), он је сразмерно кратак и садржи стереотипни мотив *добрих жеља*. Сугеришући политику дипломатије насупрот војној политици, енкомијаст се обраћа деци Константина X:

„Желим вам да не будете суморни због очевих победа, зато што нећете ратовати ни против једног варварина и поразити га ви лично, будући да су сви поражени и прогнани. Ведрога духа да се попнете на подигнуте штитове и докрајчите обезглављене лавове и змајеве те међусобно измирите делове света, спајајући једноплемене мировним уговорима. Ако се појаве варвари, да их далеко отерате и определите се да ромејска држава побеђује помоћу честољубивих дарова и човекољубивих поступака, следећи пример предака“.³³²

³³⁰ *Psello, Cronografia II*, 318.

³³¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 9, 114⁵³⁻⁵⁶.

³³² *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 14, 133⁷⁹⁻ 134⁸⁰⁻⁸⁹.

Из описа се види да Псел употребљава стереотипна поређења с митским аветима и животињама. Византијски непријатељи, у овом случају Узи, били су змајеви (*δράκουσιν*) и лавови (*λέουσιν*).³³³

Интересанто је да се Константин Дука заиста руководио Пселовим мишљењем да ромејска држава треба да купује мир, а не да води рат. Због тога у *Хронографији* стоји да је цар оружану борбу са страним народима замењивао слањем поклона и других дарова.³³⁴ Ове вести потврђују сви историографски извори: цар Константин X покушао је скупоченим даровима да приволи Узе да не пустоше византијску територију; такође, преговарајући с турским султаном око Анија ромејске власти настојале су да поклонима отклоне опасност.³³⁵

Овде треба имати у виду то да је Константин X Дука као легитимни Божији изабраник који је спроводио вољу Господа на земљи, према захтеву жанра енкомијастичке књижевности, доиста требало да се уздржава од рата када год је било могуће. Ипак, у случају да је поверено му Хришћанско царство било угрожено од спољнополитичког непријатеља („неверника“ или „безбожника“) византијски василевс је без оклевања морао да ступи у борбу. Стога је и Константин X Дука, као првобранилац хришћанске вере и Византије, „порозио и прогнао све варваре“.³³⁶

Што се закључка неадресираног говора број 10 у издању Ц. Дениса тиче у њему Псел исказује жеље за настављање династије Дука, а тиме и за будућности и добробит Ромејског народа:

„И да имаш највећи могући принос и од гране и од плода и од лозе и од гроздова, неупоредиви у односу на свакога и без такмаца василевсе“.³³⁷

³³³ О стереотипним поређењима са животињама в. Hunger 1969/1970, 23; Радошевић 1987, 81.

³³⁴ *Psello, Cronografia* II, 308.

³³⁵ *Atal.*, 61–62, 64; *Scyl. Cont.*, 114–115; *Zonaras* IV, 200.

³³⁶ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 14, 134^{80–82}.

³³⁷ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 10, 117^{50–53}.

Тематско и емоционално средиште Пселових енкомиона писаних за Константина X Дуку јесте владарева личност, а њихова основна мисао је похвала царевих урођених и стечених врлина. Тако је Константин X описан као храбар, праведан, умерен, разборит, побожан и човекољубив цар. Ако изузмемо храброст, као један од традиционалних енкомијастичких топоса, потврду за наведене владареве врлине налазимо у свим историографским изворима који пишу о царевању Константина Дуке.

Иако је владар имао изузетно „завидно“, односно, „божанско“ порекло, оно је било истакнуто само у неадресираним панегирицима. Другим речима, Псел је из одређеног разлога изоставио за енкомионе уобичајену похвалу царевог рода у адресираном говору на Константина Дуку. Питање је да ли је Михаило Псел, истакнути присталица Константина X, тенденциозно прешао преко владаревог порекла сматрајући да је род Дука сам по себи довољно угледан и познат те да је улепшавање порекла ове породице неком легендарном генеалогичком неумесно, или због тога што је био свестан чињенице да цар Константин Дука води порекло од „славних Дука X века по женској линији, а не мушкој“ (што Јован Зонара у *Хроници* посебно наглашава!).³³⁸

Будући да Псел и у *Хронографији* и у панегирицима састављеним *пре* (могуће је и *после*)³³⁹ адресираног царског говора на Дуку хвали и истиче племенитост његовог рода чини се вероватнијим да је сам ретор у насловљеном панегирику изабрао елементе око којих је развијао похвалу. Псел очито није сматрао, из искључиво себи знаних разлога, да у поменути говор треба да утка похвалу роду Дука.

Интересанто је да се Михаило Псел ни у једном царском говору посвећеном Константину X не осврће на физички изглед овог владара. Илустрације ради, ретор у панегирицима упућеним Роману IV Диогену наглашава његову физичку лепоту рекавши да је цар „божанског изгледа“ (*Διογενής τὸ φαινόμενον*),³⁴⁰ односно, да поседује „телесну лепоту“ (*ὁ κόσμος τοῦ σώματος*).³⁴¹

³³⁸ Шаранац Стаменковић 2012, 138–139.

³³⁹ Не може се поуздано рећи да ли је неадресирани енкомион број 10 у издању Ц. Дениса, у коме се прославља победа Константина X над Узима, настао пре или после Пселовог адресираног говора на Дуку, в. стр. 53.

³⁴⁰ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 18, 177^{31–32}. Михаило Псел описује физички изглед цара Романа IV Диогена користећи игру речи: презиме *Διογενής* доводи у везу с придевом *Διογενής*.

Поменути опис Романа Диогена потврђује се у делу Михаила Аталијата:

„Беше висок, широких груди и леђа која су чинила да изгледа племенито и узвишено; док му је поглед сијао, лепота његових очију била је неописива; његов тен није био ни сувише блед нити сувише таман, него је био савршена комбинација та два с додатком ружичасте“.³⁴²

На сличан опис Романа Диогена наилазимо и у *Хроници* Скиличиног настављача:

„И чим га доведоше до владарског трона, августу Евдокију обузе незадржива страст; јер Диоген беше, између осталог, и лепог изгледа, у најбољим годинама и лепо грађених груди и леђа, лепих очију, као нико други“.³⁴³

Остаје отворено питање: да ли је Псел намерно избегавао опис физичког изгледа Константина X Дуке? Другим речима, да ли Дуку толико није красила телесна лепота да Псел, велики виртуоз речи није могао ни у једном од царевих енкомиона да пренесе похвалу његовог спољашњег изгледа, од антике неодвојиви елемент панегирика?! Нажалост, о физичком изгледу Константина Дуке у историографским изворима који пишу о његовој владавини, нема никаквих вести.

**

О изгледу цара Константина X Дуке сведочи иконографија његових владарских печата и новца. На реверсу печата који је био употребљаван до 1065. године приказана је стојећа фигура цара Константина X. Представљен је као брадат човек у дивитисиону, са симболима царског ауторитета и моћи: круном с

³⁴¹ *Psellus, Orationes panagyricae*, бр. 19, 181²⁸.

³⁴² *Atal.*, 75.

³⁴³ *Scyl. Cont.*, 122.

препендулијама и лоросом чији је један крај пребачен преко леве руке. У десној руци држи лабарум, а у левој акакију.³⁴⁴

На реверсу печата из периода од 1065. до 1067. године цар Константин X представљен је с Богородицом. На левој страни, у првом плану, стоји Дука, приказан као брадат човек у дивитисиону, с круном, препендулијама и лоросом. Десна рука му је у гесту молитве, док му је у левој руци сфера. У првом плану, с десне стране, стоји Богородица у туници и мафориону. Њена је десна рука уздигнута и додирује цареву круну.³⁴⁵ Најзваничнији облик византијске иконографије с владарских печата Константина X Дуке уочљив је на царским хистаменонима.³⁴⁶

И на реверсу тетартерона Константина X Дуке приказана је царева биста као брадатог, који има лорос и круну с крстом и сијама. У десној руци цар држи сферу, а у левој акакију.³⁴⁷ Уз то, на реверсу пуног милијарисиона средишњи мотив је Голготски крст, док се испод његових попречних кракова налазе бисте цара Константина X и царице Евдокије Макремволитисе.³⁴⁸

За владавине Константина X кована су и два типа фолиса.³⁴⁹ На реверсу фолиса типа 1 представљене су две фигуре – царице Евдокије и цара Константина X. Лево је фронтално приказана Евдокија, која носи круну са крстом и

³⁴⁴ Zacos – Veglery 1972, 78–79 (23–24, бр. 87a–e); Seibt 1978, 92–94 (2, бр. 21a, b); Лихачев 1991, 256 (LXXVII, бр. 5–6); Nesbitt 2009, 130–133 (бр. 77.1–10).

³⁴⁵ Zacos – Veglery 1972, 79–80 (24, бр. 88a–b); Seibt 1978, 94–96 (2, бр. 22a, b); Nesbitt 2009, 134–136 (бр. 78.1–5).

³⁴⁶ Grierson 1982, 200 (52, бр. 920, 921); Grierson 1993², 767–770 (LXIII, бр. 1a.1, 1a.4, 1a.6, 1a.7, 1b.1, 1b.3, 1b.4; LXIV, бр. 2.1, 2.4). Током X века, за време владавине цара Нићифора II Фоке (963–969), због кварења византијског златног новца настају две његове подврсте: *хистаменон*, стандардни византијски златник (златник пуне тежине) и *тетартерон*, лакши златник (златник којем недостаје „четврт“). Осим што су се разликовали у тежини, током владавине цара Василија II (976–1025) отпочело се с ковањем хистаменона који су били већи и тањи, док су тетартерони били мањи и дебљи. О њиховој разлици в. Grierson 1982, 196; Grierson 1999, 9–10, 56, 60.

³⁴⁷ Grierson 1982, 200 (53, бр. 942); Grierson 1993², 770 (LXIV, бр. 3a.2, 3a.4, 3b).

³⁴⁸ Grierson 1982, 202–203 (54, бр. 963); Grierson 1993², 771 (LXIV, бр. 4). Почетком VIII века, за време владавине цара Лава III (717–741), у Византији се појавио *милијарисион*, сребрни новац тежак око три грама. Он је вредео дванаести део номизме, те је реч о фидуцијарном новцу, јер је вредност метала од којег је кован била двоструко мања. Милијарисион је коришћен у разменама и остао је стабилан све до седамдесетих година XI века. О милијарисиону и његовом развоју у Византијском царству детаљније в. Grierson 1999, 12–17, 57. Познате су три врсте милијарисиона Константина X Дуке: пуни милијарисион, милијарисион од две трећине и милијарисион од једне трећине. На реверсу Дукиног милијарисиона од две трећине, као и реверсу милијарисиона од једне трећине не налази се иконографски приказ Константина X, в. Шаранац Стаменковић 2013, 60–61.

³⁴⁹ У Византији је за свакодневне куповине коришћен фолис, бронзани новац. Он је у почетку тежио седам грама, а често је био и упола лакши. О фолису и његовом развоју у Византијском царству в. Grierson 1999, 17–22, 55.

препендулијима. На њој је и лорос са „торакионом“.³⁵⁰ Десно је фронтално представљена фигура Константина Дуке, који такође носи лорос, као и круну са крстом и препендулијама. Цар и царица између себе држе лабарум с крстом, док им је слободна рука испред груди, у гесту молитве.³⁵¹ На реверсу фолиса типа 2 налази се биста брадатог Константина X, који носи лорос, а на глави му је круна с крстом и препендулијама. У десној му је руци крст, а у левој акакију.³⁵²

Неколико представа Константина X Дукине сачувано је и на једном делу примењене уметности. У илуминираном париском рукопису с текстом теолошко-аскетског зборника *Sacra parallela* (Национална библиотека у Паризу, *Parisinus gr.* 922) сачувани су портрети Константина X Дуке, Евдокије Макремволитисе и њихово двоје деце, Михаила и Констанција.³⁵³ Ту Богородица спушта круне на главе Константина X Дуке, с леве стране, и Евдокије Макремволитисе, здесна. Цар је представљен с кратком брадом. Са страна владарског пара насликани су њихови синови, које крунишу анђели.³⁵⁴

Према мишљењу Ј. Спатаракиса, и чувени *Псалтир Барберини* из Ватиканске библиотеке (*Barberinianus gr.* 37²) садржи портрет цара Константина X Дуке, његове жене царице Евдокије и једног од њихових синова, Михаила или Констанција (fol. 5^r).³⁵⁵ Владарску породицу крунишу три анђела. Изнад њих, у плавој полумандароли, приказан је Христос на трону, који испруженом руком држи круну с висећим сијама. Константин Дука приказан је на левој страни,

³⁵⁰ Термином *торакион* у науци се обележава завршни део задње траке лороса византијских царица, који је везиван у висини струка или учвршћиван на десном бедру, услед чега је у иконографији с временом добио облик штита, в. Војводић 2002, 255–256.

³⁵¹ Grierson 1982, 209 (57, бр. 995); Grierson 1993², 774–776 (LXIV, бр. 8.1, 8.10, 8.19). Из горе наведеног описа очигледно је да царица Евдокија заузима место које се традиционално сматрало почасним – на левој страни у односу на посматрача – док јој се рука налази на дршци лабарума испод Константинове. Како је реч о преседану у иконографији византијског новца, може се сматрати да је поменуто решење служило за истицање царичине личности, в. Grierson 1993², 774 н. 8.

³⁵² Grierson 1982, 209 (57, бр. 996); Grierson 1993², 777–778, (LXIV, бр. 9.1, 9.8, 9.12).

³⁵³ Spatharakis 1976, 102–106 (бр. 68). Уп. Diehl 1926, 631.

³⁵⁴ В. стр. 174–175.

³⁵⁵ Spatharakis 1976, 27–34 (бр. 7). Жерфанион (Jerphanion 1930, 71–79) и Е. де Валд (Wald 1944, 78–86) препознали су на овим портретима цара Алексија I Комнина, његову жену Ирину и сина Јована, док В. Н. Лазарев (Lazarev 1967, 191) сматра да је реч о породици Јована Комнина. О полемици вођеној око времена настанка *Псалтира Барберини* и идентификацији личности на минијатури в. Spatharakis 1976, 27–34.

одевен у плав скарамангион и са златним укрштеним лоросом.³⁵⁶ На глави му је куполна круна, у десници држи скиптар, а акакију у левој руци. У средини композиције налази се млади сацар, који стоји у истом ставу и костиму као његов отац, а једина је разлика између њих то што он у левој руци држи књигу. Царица Евдокија огрнута је црвеним плаштом, носи круну другачијег облика, а левицом придржава „торакион“ украшен крстом. Све три фигуре имају ореоле око главе.

Крунисање цара Константина X Дуке и царице Евдокије представљено је и на једном од украса позлаћене сребрне кутије за реликвије, израђене у облику осмоугаоног светилишта с пирамидалним кровом, из трезора Московске патријаршије. Ту је приказан Христос како крунише цара, слева, и царицу, здесна.³⁵⁷ Константин је представљен с брадом, као стојећа фигура, фронтално окренут ка посматрачу. Носи лорос који му пада преко леве подлактице. На глави му је круна с крстом и препендулијама. У десној руци држи лабарум, а у левој сферу. Царица носи дивитисион широких рукава и лорос.³⁵⁸ Њена круна има троугласте украсе и препендулије. Десна рука јој је подигнута испред груди, у молитви, док у левој руци држи сферу.³⁵⁹

Јасно је, дакле, да је тешко само на основу иконографије царских печата и новца, као и лоше очуваних минијатура, извести основанији закључак о физичком изгледу Константина Дуке.

**

Константин X је афирмисан као *владар ратник* у свим царским говорима чиме је била заокружена идеална слика ромејског цара, првобраниоца хришћанске вере. С тим у вези, Михаило Псел у неадресираном енкомиону број 9 у Денисовом издању помиње владареve успехе у источним, балканским и западним

³⁵⁶ Током XI и XII века укрштени лорос (традиционални облик лороса) ређе се приказивао на портретима византијских царева. Наизменична појава обе врсте лороса особена је за портрете Михаила VII Дуке, в. Војводић 2002, 256 и н. 40.

³⁵⁷ Grabar 1950, 19 (бр. 19); Grabar 1971, 117–118.

³⁵⁸ Током друге четвртине X века класичан облик лороса престаје да чини део орната ромејских владарки, в. Војводић 2002, 253 и н. 26.

³⁵⁹ Шаранац Стаменковић 2013, 55–63 (с прегледом стрије литературе).

провинцијама, али видну предност даје византијским ратним тријумфима на западном фронту.

С друге стране, царски говор насловљен на Константина X (говор број 14 у издању Ц. Дениса) слави конкретну победу Ромеја над Узима. Овај за сународнике неочекиван византијски успех или „Божије дело“ хвали се и у неадресираном говору број 10 у истом издању. Међутим, енкомијаст посвећује пар стихова и Дукиним тријумфима у другим крајевима васељене.

Чињеница је да владавину Константина Дуке није карактерисала запаженија ратна политика. Управо супротно, сви релевантни историјски извори истичу његово занемаривање војних питања и интересовање само за цивилне послове. Михаило Псел описујући догађаје између Ромеја и Уза није одступио од сведочења Аталијата, Скиличиног настављача и Зонаре. Наравно, поштујући правила енкомијастичке књижевности ретор је све заслуге у тријумфу Византинаца над Узима приписао Константину X.

Ако се упореде подаци из царских говора и историографских извора може се закључити да Михаило Псел, хвалећи Константина Дуку и његову владавину у енкомионима полази од реалности, односно, од конкретних успеха. Свакако, поштујући законе реторичког жанра Псел преувеличава Дукине врлине, његове особине и заслуге у миру и у рату.

Коначно, треба констатовати да је насловљени енкомион на Константина Дуку упадљиво дужи (89) од друга два неадресирана царска говора (56; 53).

*

Царски говори посвећени Константину X Дуки само су једна од карика у ланцу епидиктичког беседништва од рановизантијске епохе до пада Цариграда. Њихова функција била је да на сваки начин потврде византијску владајућу политичку идеологију. На овај начин, Михаило Псел је пропагирајући божанско порекло царске власти у Византији и државно-правно схватање средњовековне хијерархије држава на чијем се челу налазио ромејски владар, ширио међу

сународницима традиционалну идеологију Царства пред било којом спољнополитичком претњом непријатеља.

II УСТОЛИЧЕЊЕ КОНСТАНТИНА ДУКЕ НА ВИЗАНТИЈСКИ ТРОН – ЦАР ПО МИЛОСТИ БОЖИЈОЈ

(*Пселово царско слово о именовану Константина Дуке за цара*)

Поред царских говора (*βασιλικὸς λόγος*) посвећених Константину X Дуки Михаило Псел је за овог василевса саставио и владарску објаву (*Ἐπαναγνωστικὸν ὡς ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Δούκα κῆρ Κωνσταντίνου*)³⁶⁰ којом извештава грађане Византије о Константиновом преузимању власти у држави и његовом политичком програму. Извесно је да је овај документ написан после 24. новембра 1059. године, након доласка на власт Константина X.³⁶¹

Сматра се да је термин *ἐπαναγνωστικόν* имао техничко значење. То је званично царско слово чији је циљ да обавести високе државне функционере у провинцијама о једном радосном догађају.³⁶² да је дошло до промене на ромејском престолу, односно, да је цар Исак I Комнин абдицирао те да га је наследио Константин X Дука.

Приређујући сачувано царско слово П. Готје претпоставља да је оно један од узорака послатих канцеларијама свих судија у темама.³⁶³ Чини се могућим да је овом царском објавом Михаило Псел желео да оправда и објасни византијским великодостојницима, а потом и житељима широм Царства, абдикацију Исака I Комнина у корист Константина Дуке.

*

Композиција царског слова састоји се од следећих елемената: најпре, у уводном делу Михаило Псел потенцира божанско порекло царева власти, односно, истиче легитимитет доласка на престо Константина Дуке (1–11); такође,

³⁶⁰ Gautier 1980, бр. 11, 760–764; Weiss 1972, 49–51.

³⁶¹ В. на стр. 51–52 н. 183.

³⁶² Gautier 1980, бр. 11, 758.

³⁶³ Gautier 1980, бр. 11, 758. Позната су два слична документа која Јован Скилица помиње у свом историографском делу. Ради се о прогласу августа Зоје из априла 1042. године, као и објави цара Константина IX Мономаха из јуна исте године, в. *Scyl.*, 422^{12–15}, 433^{51–54}.

писац објашњава околности у којима је Дука преузео власт: цар Исак Комнин био је смртно болестан (11–23).

У главном делу Псел се бави реакцијама породице Комнин на Исакову одлуку да абдицира с власти, замонаши се и ромејски трон уступи Константину Дуки (24–41). У наставку следи опис Исаковог замонашења (41–54). Посебно је истакнута и приврженост духовном животу августе Екатерине Бугарске, Исакове жене (55–67).

У завршном делу, као што је очекивано, Михаило Псел се у царско име обраћа провинцијским чиновницима и обзнањује политички програм Константина Дуке (68–86).

*

У уводном делу уочава се устаљени мотив енкомијастичке књижевности. Реч је о ромејској идеологији о божанском пореклу царске власти:

Ἀρρήτω οἰκονομία καὶ ἀφάχω φιλανθρωπία ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων καὶ κύριος ἐπὶ τὴν ὑψηλὴν τῶν Ῥωμαίων καὶ κραταιὰν βασιλείαν < με ἀνήγαγεν >, ὁ δὲ τρόπος τῆς ἀναγωγῆς ὡς θαυμάσιος ἐμοῦ γὰρ μηδὲν περὶ τούτου πραγματευσαμένου ποτέ, μηδ' εἰς νοῦν βαλλομένου τι ἀρχικὸν κράτος, ἀλλὰ τῇ θεῖα προνοίᾳ πάντως ἀνατιθέντος, ὁ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον οἰκονομῶν Θεὸς καὶ κηδόμενος τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀκριβέστατα τάξεώς τε καὶ καταστάσεως ἀταράχως καὶ ἀκυμάντως ὥσπερ ἐκεῖνος οἶδεν οἰκονομῶν τῷ βασιλείῳ με κατεκόσμησε στέμματι, τῶν ἄλλων προκρίνας καὶ ὑπὲρ πάντων προτιμήσας καὶ ἐκλεξάμενος

[„Неисказивим Божијим планом о спасењу човека (sc. икономијом) и неизрецивим човекољубљем вечни цар и Господ ме је уздигао над узвишеним и снажним царством Ромеја. Чудесан је начин тога уздизања. Јер мени то никада не беше циљ, нити ми је пало на памет било шта у вези с владарским положајем, него надасве бејаш постављен промишљу Бога, који уређује све на корист и стара се за савршени поредак ромејске државе,

као и за њено безбрижно и неузбуркано стање, како само Он зна и уме да управља, Он ме украси царском круном, од свих осталих препознавши ме и над свима ме сматрајући вреднијим, изабра ме“.]³⁶⁴

Описујући избор цара након побуне источних стратега 1057. године, Псел објашњава да је Исак Комнин преузео власт у држави након узурпације царске титуле.³⁶⁵ Тада је Исак Комнин иступио као кандидат за престо незадовољних, најугледнијих представника војног врха (Комнина, Дука, Вотанијата, Вријенија, Склира, Аргира и др.).³⁶⁶ Иако промена на престолу из 1057. године није била последица политичког деловања једне породице и клана који се око ње образовао, него читавог провинцијског (војног) племства,³⁶⁷ Михаило Псел искључиво у Исаку Комнину виду одметника од законите царске власти коју је оличавао Михаило VI Стратиотик. Речено се најбоље потврђује тиме што Псел у *Хронографији* наглашава Исаков нелегитимни долазак на ромејски трон, с једне стране и Дукину закониту владавину што је последица Божије воље (*ἡ θεία βουλή*), с друге.³⁶⁸

Интересантан је начин на који се Псел у *Хронографији*, као изасланик цара Михаила Стратиотика, обратио Исаку Комнину, узурпатору царске титуле:

«*Μετάλλαζαι οὖν τὸ σχῆμα, καὶ γενοῦ τῆς κρείττονος γνώμης, καὶ ὑποκόμησον τὸν πατέρα, ἵνα ἐννόμως τοῦ σκῆπτρου κληρονομῆσης*»

(„Скини царску одећу, покажи разумност, укажи уважавање свом старом оцу и прими скиптар по закону“).³⁶⁹

Насупрот томе, Константин Дука постао је господар Царства „законитим путем“, односно „последитором Божије воље, а не побуне“ (*ὅτι θεῖον ἄρα ἦν καὶ τὸ μὴ τότε γενόμενον καὶ τὸ νῦν γεγινός, ἵνα μὴ ἐκ τυραννικῶν προθύρων, ἀλλ’ ἐξ ἐννόμων*

³⁶⁴ Gautier 1980, бр. 11, 760₁₋₁₁.

³⁶⁵ Psello, *Cronografia* II, 288, 300.

³⁶⁶ Крсмановић 2001, 145–238. В. на стр. 44 н. 146.

³⁶⁷ Крсмановић 2001, 294–295.

³⁶⁸ Psello, *Cronografia* II, 288, 300.

³⁶⁹ Psello, *Cronografia* II, 214.

ἀδύτων εἰς τὴν τῆς βασιλείας ἀναχθείη περιωπῆν).³⁷⁰ И на другом месту у *Хронографији* писац истиче да је Господ одлучио да Константин на престо дође касније, „легитимним путем“ (...οὕτω τοῦ θεοῦ πόρρωθεν οἰκονομοῦντος τὰ κατ’ αὐτόν, ὡς ἂν ἐννομώτερον ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἀναβαίη...).³⁷¹

Скиличин настављач сведочи да је Исак, „како би умилостивио Бога, пригрлио покајање и добровољно се одрекао царске власти, коју је противзаконито приграбио (*παρὰ νόμῳ ἐδράξατο*)“.³⁷² Исти извор са симпатијама оцењује Исаков поступак сматрајући да се он „добровољним покајањем и умереношћу искупио за ранију славу и уживање“ (...τὴν πρὶν εὐδοξίαν καὶ τρυφήν ὑποπτώσει ἐκουσίᾳ, καὶ μετριότητι διορθούμενος...).³⁷³

После Исакове смрти, на његовом ковчегу било је доста течности, што је многе грађане Цариграда подстакло на размишљање да се „ради о казни“ и да је „цар осуђен на пакао због грађанског рата и покоља, као и због ствари учињених после преузимања власти“ (*Τελευτήσαντος δὲ τοῦ βασιλέως, ὑγρότητος μεστῆ θεαθεῖσα ἡ τοῦτον κατέχουσα σορὸς ὑπονοίαν παρέσχε πολλοῖς τιμωρίαν εἶναι τὸ γεγονός καὶ κολάσεως ἔνδειγμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τῆς σφαγῆς καὶ τῶν μετὰ τὸ βασιλεῦσαι...).*³⁷⁴ Реч је о томе да је Исак одузео синклиту претходно дате привилегије, као и „имовину Божијим храмовима и светим манастирима којима је одредио живот у скромности и умерености“ (...τῆς συγκλήτου στερήσεις τῶν ἔκπαλαι δικομένων αὐτῆ, καὶ τὴν τῶν θεῶν ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν σεμνείων ἀποστέρησιν ἦν, ὡς ἔφημεν, ἐποίησατο, τὸ ἀπέριττον μὲν καὶ τὴν ἀτάρκειαν αὐτοῖς προνοούμενος...), док је грађанској власти дао одређене повластице (...τῶ δημοσίῳ δὲ εἰσφέρων μετρίαν παράκλησιν).³⁷⁵

Познато је да су чланови синклита у XI веку били цивилни и војни функционери, носиоци једне од дванаест титула Царства (цезар, севаст, новелисим, куропалат, протопроудар, проудар, магистар, вестарх, вестис, антипат,

³⁷⁰ Psello, *Cronografia* II, 288.

³⁷¹ Psello, *Cronografia* II, 300.

³⁷² Scyl. *Cont.*, 108.

³⁷³ Scyl. *Cont.*, 108.

³⁷⁴ Scyl. *Cont.*, 109.

³⁷⁵ Scyl. *Cont.*, 109–110. Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара кажу да је цар Константин X Дука одмах по доласку на престо вратио старе почести свима којима су биле одузете од стране Исака Комнина (*καὶ ὅσους δ’ ὁ Κομνηνὸς ἀφείλετο τὰς οἰκείας τιμάς... εἰς ταύτας αὐθις αὐτὸς ἐκείνους ἀποκατέστησεν*). Они наглашавају да је таквих великодостојника било много (*πολλοὶ δ’ ἦσαν καὶ οὗτοι*), в. *Atal.*, 54; *Scyl. Cont.*, 111; *Zonaras* IV, 197.

патрикије и протоспатарије).³⁷⁶ Без обзира на то што је Исак Комнин настојао да смањи приходе како цивилним чиновницима, тако и војницима (чији је истакнути представник био), његове економске мере нису биле усмерене на смањење броја официра и војника, него је требало да умање трошкове функционисања војске.³⁷⁷

Било је мишљења да течност на Исаковом ковчегу представља знак светости, јер се Исак Комнин „искрено и одлучно покајао за све што је учинио“ (...τὸ ρεῦσαν ἀγιοσύνης ἔργον ἐτίθεντο ὡς καθαρῶς καὶ ἀδιστακτῶς μεταγνόντος αὐτοῦ ἐφ’ οἷς ἔπραξε...). Због тога Скиличин настављач наглашава да „не постоји грех који може да надјача Божије човекољубље“ (...εἶναι ἀμαρτίαν νικῶσαν τὴν φιланθρωπίαν τοῦ Θεοῦ).³⁷⁸ Цитиране податке Скиличиног настављача потврђује и Михаило Аталијат у свом историографском делу.³⁷⁹

Речено је да је Константин Дука преузео власт у држави самом Божијом вољом, односно јединим законитим путем. С тим у вези Скиличин настављач у својој *Хроници* бележи да је после Исака I Комнина „жезло Царства задобио“ (τῶν σκῆπτρων ἐπιλαβόμενος) проедар Константин Дука „без капи проливане крви“ (ἀναίμακτι) и „без проблема и немира“ (δίχα πραγμάτων καὶ ταραχῆς).³⁸⁰ Ову вест потврђује Јован Зонара казујући да је проедар Константин Дука постао цар „без напора“ (τῆς βασιλείας τυχὸν ἀπραγμόνως).³⁸¹

Ваља имати у виду закључак Б. Крсмановић: „Куриозитет, додала бих, представља чињеница да је тај исти Дука сасвим добровољно и од почетка учествовао у *тиранији* Исака Комнина: и као један од цариградских завереника који су подржавали избор Комнина за претендента на престо, и као један од најиздашнијих набављача новца за стицање царске власти – једном речју, био је саборац и пријатељ *тиранина*“.³⁸²

Да је уздизање на престо Константина Дуке био „Божији избор“ није пропустио да забележи ни Михаило Аталијат у свом историјском делу. Константин X се по крунисању за цара обратио члановима синклита рекавши да

³⁷⁶ Крсмановић 2001, 27 и н. 88.

³⁷⁷ Cheynet 1991, 69.

³⁷⁸ *Scyl. Cont.*, 110.

³⁷⁹ *Atal.*, 53.

³⁸⁰ *Scyl. Cont.*, 111.

³⁸¹ *Zonaras IV*, 197.

³⁸² Крсмановић 2001, 274.

га је „небески цар поставио за цара земаљског света“ и да му је „уручио све почести“.³⁸³

Судећи по историографским изворима, „Божија промисао“ (*θεία προνοία*) није одредила само уздизање на власт Константина Дуке, него је и његово царевање пратила „заштита Свевишњег“. Када је прве године владавине Константина X у престоници дошло до завере против цара, „Бог је осујетио заверенике у злом и безбожном подмуклом плану“ (*Θεοῦ τὸν σύλλογον καὶ τὸ πονηρὸν καὶ ἄθεον διαλυσαμένου σκαιώρημα*).³⁸⁴ Такође, средином 1065. године Византијско царство је успешно отклонило опасност која му је претила од Уза, те су житељи Царства веровали да је овај догађај „Божије дело“ (*θεῖον ἔργον*), „Божији знак“ (*θεοσημίαν*) или „план Божије војске“ (*στρατηγήματος τῆς θείας δυνάμεως*).³⁸⁵

Будући да је Константин Дука био легитимни Божији изабраник, извојевао је победу над непријатељем својом „побожношћу, која је награђена Божијом наклоношћу“ (... *τὸ θεῖον εὐλαβεῖα τὸ θεῖον ἐπικλινόμενον*).³⁸⁶ Цар се „у тешким тренуцима увек обраћао Богу, молећи га уз сузе и скрушеним срцем, очекујући помоћ“ (*ἀπογνοὺς γὰρ ὁ βασιλεὺς πάντοθεν πρὸς τὸ θεῖον κατέφυγε, δάκρυσι καὶ συντριβῇ καρδίας τούτου δεόμενος καὶ τὴν ἐκεῖθεν ἐκκαλούμενος ἀρωγῆν*).³⁸⁷

У даљем тексту царског слова Михаило Псел каже:

Ὁ γὰρ κράτιστος καὶ μέγιστος βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων κῦρ Ἰσαάκιος, νοσήματι ἀθρόον κατασχεθεὶς κίνδυνον ἀπειλοῦντι καὶ προφανῆ ὄλεθρον, ὡς τοῦτο ἔγνω, κρίσει βελτίονι καὶ τῷ ὄντι βασιλικωτάτῃ τὰ περὶ αὐτὸν ἐπέτρεψε καί, τοῦ σκέμματος ἀρχηγὸν πεποικῶς τὸν Θεόν, διεσκοπεῖτο τίни τῶν πάντων ἐγχειρίσει τὸ κράτος καί, πάντας τῷ λογισμῷ ἐξεληλυθῶς στρατιώτας τε καὶ πολίτας συγκλητικούς τε καὶ ἄρχοντας καὶ ὅσοι περιφανῆς ὄνομα ἐν στρατηγία ἐκτήσαντο, ἐμοὶ τὰ πρωτεῖα τῶν πάντων δέδωκε καὶ ῥοπαῖς ὄλαις βουλευματος ἐπὶ τὴν ἐμὴν κρίσιν καὶ πρόκρισιν νένευκε καὶ προτετίμηκεν οὐ τῶν ἕξω μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀδελφῶν καὶ ἀνεπιτῶν καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ συγγενῶν καὶ φιλάτων

³⁸³ *Atal.*, 54.

³⁸⁴ *Atal.*, 56; *Scyl. Cont.*, 111; *Zonaras IV*, 198.

³⁸⁵ *Atal.*, 65; *Scyl. Cont.*, 116; *Zonaras IV*, 200.

³⁸⁶ *Scyl. Cont.*, 116.

³⁸⁷ *Zonaras IV*, 200.

[„Јер ромејски кир Исак, снажни и величанствени василевс, смртно болестан, и у непосредној опасности пред очитим крахом, као што је познато, узвишеним и најдостојнијим расуђивањем цара, предаде власт. Поверивши Богу решење кризе, размишљаше коме од свих да повери државу и, свим разумом, поред свих војника, сенатора и архоната и свих оних који стекоше себи славно име међу војсковођама, мени (sc. Константину Дуки) даде управу над свим. Његов суд и избор превагнуо је на моју страну међу свим могућим решењима овог проблема. Изабрао ме је не само међу њему не тако блиских људи, него и међу браћом, синовцима и осталим сродницима и пријатељима“].³⁸⁸

Ако је већ реч о болести због које је Исак Комнин сишао с власти, ваља поменути да се по том питању византијски писци не слажу. Пре свега, Псел у *Хронографији* наводи да је Исака, пошто се у слободно време бавио ловом и често одлазио да „лови медведе и вепрове (...τῆ βολῆ τῆς λόγχης ἐπὶ ἄρκτους καὶ τὰς ὕς χρώμενος...), ударио у ребро хладан ваздух“ (...ψυχρῷ πνεύματι βάλλεται τὴν πλευρὰν...).³⁸⁹ Отада је цар имао страшне болове и температуру која се стално изнова појављивала. Пробадало га је ребро, тешко је дисао, те је постало неизвесно да ли ће преживети или ће умрети.³⁹⁰ Стога је Исак „размишљао о пресељењу у узвишенији живот“ (...τῆς πρὸς τὴν κρεῖττονα ζωὴν ἐμέμνητο μεταθέσεως...).³⁹¹

Скиличин настављач доноси анегдоту о томе како се Исаку Комнину у лову указао страشان приказ. „У време ручка (*Περὶ δὲ ὄραν ἀρίστου...*) изненада засја јака светлост у оним крајевима који се називају Неаполис (...φῶς ἀστραπηβόλον τοῖς τόποις ἐκεῖνοις ἐνέσκηψε, *Νεάπολις τούτοις τὸ γνῶρισμα...*). Тада се неочекивано однекуд појави свиња изазивајући цара и он је гонећи сатера до мора (...χοῖρός τέ ποθεν ἐπιφνεὶς ἐφ’ ἐαυτὸν τὸν βασιλέα ἐξεκάλεσατο, ὃν ἐπιδιώκων ὁ βασιλεὺς ἄχρι καὶ θαλάσσης ἐξήλασεν)“. Овај извор даље каже да „чим свиња зарони у море и нестала, цара одједанпут удари заслепљујућа светлост, те паде с коња на

³⁸⁸ Gautier 1980, бр. 11, 760_{11–14}–761_{15–23}.

³⁸⁹ Psello, *Cronografia* II, 272.

³⁹⁰ Psello, *Cronografia* II, 274–276.

³⁹¹ Psello, *Cronografia* II, 280–282.

земљу с пеном на устима“ (*Ὡς δὲ χοῖρος τὴν θάλασσαν εἰσδὺς ἀφανῆς ἐγένετο, ὁ βασιλεὺς ἐξαίφνης πληγείς τῷ ἀστραπηβόλῳ φωτὶ τοῦ ἵππου τε ἀπεσφαιρίσθη καὶ πρὸς τῆ γῆ ἀφρίζων ἐκλύετο*). Потом цар „беше стављен у бродић и би пребачен у царску палату“ (*Ἀκατίῳ δὲ ἐμβληθεὶς πρὸς τὰ βασιλεία διασφύζεται παρακεκομμένος...*). Осећао се веома лоше и „борећи се с болешћу неколико дана ишчекиваше смрт“ (*Νοσημαχῆσας δὲ ἐφ’ ἡμέρας τινὰς τὸν μόρον ἐκαρადόκει...*).³⁹² Цитиране наводе Скиличиног настављача налазимо и у *Историји* Михаила Аталијата.³⁹³

Међутим, у *Хроници* Скиличиног настављача наилазимо на податке који кажу да се по Царству причало да је Исака, „још док је био стратопедарх, задесила болест бубрега и да је скоро одустао од живота због потпуне одузетости и непокретности“ (*Στρατοπεδάρχη γὰρ ὄντι αὐτῷ νόσος ἐνσκῆψαι νεφριτικὴν φασίν, ὥστε καὶ ἀπογῶναι αὐτὸν τῆς ζωῆς διὰ τὸ παρέσει παντελεῖ καὶ ἀκίνησιᾳ κατασχεθῆναι*). Лекарима су га саветовали да ступи у односе са женом. Рекли су му да ће, ако то не покуша, „морати да користе каутеризацију“ (*πρὸς ἀνάγκης ἔχειν καυτῆρι χρῆσασθαι*), од чега ће остати „без деце (*ἀπαιδία*) и потомства (*ἀγονία*)“. Ипак, цар их није послушао. Одговорио је лекарима: „довољни су ми Манола и Марија, који су ми већ милошћу Божијом дарована деца. Јер без њих (sc. деце) је могуће доспети у Царство небеско, док без уздржања нико неће видети Господа“ (... *«ἀρκοῦσί μοι ὁ Μανουὴλ καὶ Μαρία, οἱ ἤδη μοι χάριτι Θεοῦ παῖδες γενόμενοι. Τοῦτων μὲν γὰρ ἄνευ ἔνεστι τυχεῖν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, σωφροσύνης δὲ χωρὶς οὐδεὶς τὸν Κύριον ὄψεται*»).³⁹⁴

Нажалост, не може се са сигурношћу рећи да ли је Исак I Комнин боловао од упале плућа (Михаило Псел), неке врсте епилепсије (Михаило Аталијат и Скиличин настављач) или болесних бубрега (Скиличин настављач). Оно што је сасвим извесно, то је да је Исак био болестан и да се повукао с власти и из световног живота не утемељивши династију. Мада је био у недоумици кога да одреди за свог наследника, „послушао је Божији савет“ и одлучио се међу многобројним кандидатима за Константина Дуку.

Познато је да је у време када је Исак Комнин боловао, поред Константина Дуке било и других претендената на византијски трон. По свему судећи, ради се о

³⁹² *Scyl. Cont.*, 108.

³⁹³ *Atal.*, 52.

³⁹⁴ *Scyl. Cont.*, 109.

припадницима породице Комнин или њиховим најближим рођацима. Реч је о куропалату Јовану Комнину, рођеном брату цара Исака I Комнина и Теодору Докијану, Исаковом нећаку.³⁹⁵ Уз то, постојала је могућност да Исаак уда своју ћерку Марију за неког ромејског достојанственика који би, као царев зет, имао право на престо.³⁹⁶ У вези с тим Псел, Аталијат и Скиличин настављач бележе у својим историјским делима да Комнин није изабрао за наследника ни свог брата Јована, ни свог сестрића Теодора Докијана, нити је удао ћерку, нити је одабрао било кога из породичног окружења, „него проедра Константина, чије је презиме Дука“ (*ἀλλὰ τὸν πρόεδρον Κωνσταντῖνον, ᾧ Δούκας τὸ πατρωνυμικὸν...*).³⁹⁷

Михаило Псел у царској објави описује реакцију Исакових најближих сродника на његову одлуку да царски скиптар преда у руке породици Дука:

... ὁ δὲ κουροπαλάτης < κῆρ Ἰωάννης καὶ > κῆρ Θεόδωρος, ὁ τούτου ἀνεψιός, ὁ τὰ πάντα Θαυμάσιος καὶ εὐγενέστατος Δοκειανὸς ἐδυοχέραναν τὴν ἐμὴν προτίμησιν καὶ πρὸς ὀλίγον ἐστύγνασαν; Μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ἀπεδέξαντο πλέον τῶν ἄλλων καὶ οἰκείαν τιμὴν τὸ ἐμὸν κράτος ἠγήσαντο καὶ εὐφημιῶν ὑπὲρ τούτου τὸν μέγαν βασιλέα ἠξίωσαν, ὃς δὴ, ἐπειδὴ τὴν περὶ ἐμὲ γνώμην εἶδεν ἐπαινεθεῖσαν παρ' αὐτῶν καὶ ἀποδεχθεῖσαν, μετακαλεσάμενος παρ' ἐλπίδα πρῶτόν με πικρὰ περιλαβὼν, κατεφίλησεν οἷα γνησιώτατον παῖδα | [...], εἶτα τὴν βασιλείαν αὐτὴν ἐχειρίζει ἐμοί, προσαναθεὶς καὶ τὴν τῶν οἰκείων φροντίδα [...] οὗτον ἠΰφρανε τὸ κράτος καὶ τὸ λαμπρὸν τῆς βασιλείας διάδημα, ὅσον [...] ἤλγυνεν [...] τα βραχὺ ἐκδαπανωμένης αὐτῷ ὑπὸ τοῦ νοσήματος τῆς δυνάμεως

[,... зар куропалат кир Јован и кир Теодор Докијан, његов синовац, најчудеснији и најблагороднији, нису ометали мој (sc. Дукин) избор и ни мало се не разочараше? Ипак прихватише избор, у чему су чак и предњачили у односу на остале, те дужно поштовање указаше мојој

³⁹⁵ Теодор Докијан, био је син Исакове и Јованове сестре непознатог имена и припадника породице Докијан. Његов успон почиње у време владавине његовог ујака (1057–1059), детаљније в. Крсмановић 2001, 160 и н. 49–52.

³⁹⁶ Марија Комнин, ћерка цара Исака I Комнина и августе Екатерине Бугарске, остала је неудата. Из описа Скиличиног настављача стиче се утисак да су се августа Екатерина и Марија, мајка и ћерка, истовремено замонашиле у манастиру Мирелеон, након Исакове абдикације, в. *Scyl. Cont.*, 109. Међутим, према Пселовом сведочењу у *Хронографији*, може се закључити да је Марија већ била замонашена у време када је Исаак одлучио да напусти власт и одреди свог наследника, в. *Psello, Cronografia II*, 278.

³⁹⁷ *Scyl. Cont.*, 108. Уп. *Psello, Cronografia II*, 288–290; *Atal.*, 52–53.

владавини. Због наведеног удостојише похвала великог василевса (sc. Исака), који пак видевши да му ови похваљују и прихватају одлуку у вези са мном, позва ме изненада, прво ме загрли, изљуби ме као најрођеније дете... затим ми предаде Царство, налажући ми бригу о његовој породици... радоваше се царској власти и светлој владарској круни, колико... је могао опхрван боловима и с оно мало снаге што му је остало због болести“ .].³⁹⁸

Уочљиво је да је у оквиру породице Комнин испрва било незадовољства и неслагања због преласка жезла Царства у руке Константина Дуке. Док историографски извори бележе да су Јован Комнин и Теодор Докијан били логично решење за наследника ромејског трона, вести из Пселовог царског слова први пут откривају њихову реакцију по сазнању да је Исак Комнин абдицирао с престола и изабрао за свог наследника Константина Дуку: били су разочарани, нису се слагали с Исаковом одлуком, те су покушали да ометају пренос власти из Исакових руку у Константинове. Ипак, схвативши да је Исак непоколебљив у својој одлуци, на крају су прихватили и похвалили његов избор наследника.

Према сведочењу цезара Нићифора Вријенија, мужа Ане Комнине и првог писца историје Комнина, након владавине Исака Комнина престо је требало да припадне куропалату Јовану Комнину. То би донело добра „не само онима који су крвно били повезани с Комнинима, него свим поданицима Ромејског царства“ (*...ὅν τοῖς καθ' αἴμα μόνον ἡμῖν προσήκουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ὑπὸ Ρωμαίους ἄλασι*).³⁹⁹ Међутим, из непознатих разлога Јован Комнин одбио је указану му част. Због тога се Исак окренуо Константину Дуки.⁴⁰⁰

Подаци у изворима показују једну противречну ситуацију: док Псел у царском слову сведочи да је Јован Комнин био разочаран што није изабран за братовог наследника, дотле Вријеније наводи да је сам Јован одбио понуђену му царску титулу.

³⁹⁸ Gautier 1980, бр. 11, 761²⁴⁻²⁸-762²⁹⁻³⁸. Готје, приређивач Пселовог царског слова, уметнуо је име Јована Комнина у текст који је на овом месту нејасан, као једног од рођака који се противио Исаковом избору наследника. Уп. Weiss 1972, 49²³⁻²⁶.

³⁹⁹ *Nicephori Bryennii*, 81.

⁴⁰⁰ *Nicephori Bryennii*, 83.

Нићифор Вријеније даље бележи да је Ана Даласина, жена куропалата Јована била веома незадовољна Исаковим избором наследника.⁴⁰¹

Οὐκ οἶσθα ὡς εἶ τις ἄλλος τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, ἐκ ποδῶν ποιῆσαι σπεύσειεν ἅπαν τὸ γένος ἡμῶν, οἰόμενος οὕτως ἐπ' ἀσφαλοῦς ἠδράσθαι αὐτῷ τὰ τῆς ἀρχῆς;

(„Зар ти не знаш, ако се неко други домогне Ромејског царства, похитаће да искорени нашу породицу верујући да ће на тај начин учврстити своју власт?“),⁴⁰²

узалуд је Ана Даласина саветовала Исака Комнина.

Τὸ πᾶσιν ἱμερτὸν ἀπωθούμεθα τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων;

(„Зашто гураш од себе Ромејско царство за којим сви чезну?“),⁴⁰³

говори Ана Даласина, тзв. „мајка Комнина“.

Ταῦτα καὶ πλείω τούτων εἶποῦσα – ἦν γὰρ δεινὴ τις καὶ λέγειν καὶ πράττειν –, ἐπειδὴ μὴ ἔπειθε, πρὸς ἰκεσίαν ἐτρέπετο καὶ τὰς διὰ δακρῶν καὶ στεναγμῶν ἐντεύξεις προσέφερεν ἵ ὡς δ' ἄτεγκτον ἑώρα καὶ πρὸς πᾶν σκληρονόμενον, ἀπογνοῦσα τοῦ πείθειν ἐσίγα, πολλὰ καθ' ἑαυτὴν ἀλοῦσα καὶ τούτου καταστυγνάζουσα.

[„Она (sc. Ана Даласина) изговорише ове речи и многе друге, јер она способна беше како да прича, тако и да се бори. Како не допираше до њега, прибегаваше молитвама и помеша те упорне молбе са сузама и оплакивањем. Када видеше да је неумољив и тврдоглав на све примедбе, губећи наду да ће га убедити, она ућуга, дубоко огорчена у себи и бесна на њега“],⁴⁰⁴

⁴⁰¹ О Ани Даласини детаљно в. Garland 1999, 186–193; Станковић 2006, 17–36.

⁴⁰² *Nicephori Bryennii*, 81.

⁴⁰³ *Nicephori Bryennii*, 83.

⁴⁰⁴ *Nicephori Bryennii*, 83.

вели Вријеније.

Очито је да је уздизање представника Дука на ромејски трон био разлог што је Ана Даласина до краја свог живота остала велики противник породице Дука. Своје непријатељство према династији Дука, Ана Даласина је више пута отворено исказивала. У време када су наследна права представника Дука била угрожена доласком на власт Романа IV Диогена (1068), Ана је стала на страну новог цара. Штавише, Ана је настојала да се ороди с породицом Диоген. Стога је најмалађу ћерку Теодору удала за Константина Догена, сина цара Романа IV.⁴⁰⁵ Пошто је Роману Диогену била наклоњена и након његовог свргавања, доласком на престо Михаила VII Дуке (1071), Ана Даласина је заједно са синовима прогонана. Такође, у време када се расправљало о браку између Алексија Комнина, Аниног и Јовановог сина и Ирине Дукене, унукезара Јована Дуке, Ана Даласина била је оштри противник орођавања ових двеју породица. Пошто је венчање ипак обављено, Ана је после доласка на власт Алексија I Комнина (1081) покушала да раскине поменути брак.⁴⁰⁶

Имајући у виду мотиве који су подстакли Нићифора Вријенија да састави свој *Материјал историје*, као и карактер и циљ његовог дела,⁴⁰⁷ произлази да је Вријеније анегдотама о Исаковом замонашењу, његовом уступању ромејског престола куропалату Јовану, Јовановом одбијању понуђене власти, Анином саветовању Исака Комнина, требало да истакне значај Јована Комнина и Ане Даласине, правих зачетника будуће династије Комнина.⁴⁰⁸

Осим Јована Комнина и Теодора Докијана (могућих Исакових наследника) и амбициозне Ане Даласине, Михаило Псел у *Хронографији* наводи да је и августа Екатерина Бугарска, жена Исака I Комнина, била веома узнемирена у време када је њен муж одлучивао о наследнику престола.⁴⁰⁹ Ипак, према подацима из *Хронографије*, чини се да је царицу највише узнемирила вест да ће Исак да абдицира с престола и да се замонаши. Екатерина се, наводно, обратила мужу речима:

⁴⁰⁵ *Nicephorī Bryennii*, 85–87.

⁴⁰⁶ Крсмановић 2001, 270–271; Станковић 2006, 17–36.

⁴⁰⁷ Нићифор Вријеније желео је да покаже да су његови преци својим делима превазишли род Комнина и њеног оснивача, Алексија, в. Станковић 2010, 142–148.

⁴⁰⁸ Крсмановић 2001, 272 и н. 106; Станковић 2006, 14 и н. 18.

⁴⁰⁹ *Psello, Cronografia* II, 280–282. О Катерини Бугарској в. Станковић 2006, 99–101.

εἶτα δὴ οὐκ οἰκτεῖρεις τῆς ἐρημίας ἡμᾶς; ποδαπὴν δὲ καὶ ψυχὴν ἔχων σαυτὸν μὲν ὑπεξάγεις τῶν βασιλείων, ἐμοὶ δὲ δυσφορωτάτην ἐγκαταλιμπάνεις χηρείαν, ὀρφανίαν τε βαρυτάτην τῇ θυγατρὶ· καὶ οὐδ' ἀρκέσει ταῦτα ἡμῖν... ἡμῖν δὲ πικροτέρα τοῦ θανάτου διαμενεῖ ἡ ζωή.

(„Зар ти није жао да нас оставиш самохране? Где ће ти душа кад сада напушташ двор, чинићи ме несрећном удовицом, а ћерку тужном сиротицом?... Будеш ли живео у свом новом обличју, наш живот постаће гори од смрти“).⁴¹⁰

Према Пселу, тек пошто се царица Екатерина помирила с чињеницом да не може да одврати мужа од жеље за монашким постригом, изразила је бојазан у вези с Исаковим наследником.

«Ἄλλ' ἡμῖν γε διάδοχον τῆς βασιλείας τὸν εὐωοϊκότατόν σοι καὶ εὐμενέστατον ποιήσον, ὅπως ἂν καὶ σοὶ τὸ ἀξίωμα συντηρήσειε ζήσαντι, κάμοι γε ὅποσα παῖς χρηματίσειε».

(„Одреди, макар, за наследника своје власти, умног и оданог човека који би теби за живота указивао дужно поштовање, а према мени се понашао као син“),

говорила је.⁴¹¹

Подстакнут њеним речима Исак Комнин окренуо се Константину Дуки.⁴¹²

Може се закључити да августа Екатерина Бугарска није била против избора мужевљевог наследника. Напротив, Исак је поверавајући Константину Дуки Царство и своје најближе, чинио то „не против њихове воље, него по њиховој жаркој жељи“ (...οὐδὲ τούτων ἀκόντων, ἀλλὰ καὶ πάνυ βεβουλημένων...)⁴¹³

⁴¹⁰ Psello, *Cronografia* II, 282. Уп. Крсмановић 2001, 267–268. Скиличин настављач даје потпуно супротну слику августине реакције на Исакову одлуку да прими монашки постриг. Он каже да се Исак Комнин замонашио, али да је посумњао у исправности свог поступка будући да се осећао боље. Ипак, повукао се у Студијски манастир јер га у томе свим срцем подржавала августа Екатерина, в. *Scyl. Cont.*, 108–109. В. стр. 121–125.

⁴¹¹ Psello, *Cronografia* II, 282.

⁴¹² Psello, *Cronografia* II, 282.

⁴¹³ Psello, *Cronografia* II, 290.

Обрати ли се пажња на начин на који Михаило Псел у *Хронографији* описује избор Константина Дуке за цара, онда се уочава да посебно инсистира на чињеници да је Исакова одлука била неочекивана. Међутим, та „необична“ одлука (... τὸ δὲ καινὸν τοῦτ' ἄγμα...) Исака Комнина, према наводима Псела, родила се у њему још током грађанског рата 1057. године, када је он био проглашен за цара. Спознао је да је Константин бољи од њега и да је „достојнији ромејског престола“ (... εἰς βασιλείαν κριθείς, αὐτόν σε καλλίονα ὑπελάμβανον καὶ προσήκοντα μᾶλλον τῷ σχήματι...).⁴¹⁴

Још тада је, наводно, Комнин давао предност у власти Дуки. Пошто је дошло до комешања међу саборцима, сам Константин одбио је царску титулу. Тако је за цара био изабран Исак Комнин. Према договору, Дука је требало да добије титулу цезара (*καίσαρος*). Нешто касније, Константин се одрекао и друге по значењу титуле – цезарске – мада је, како каже Псел, требало да претендује на прву – царску (... ὁ δὲ ἐξίσταται τούτῳ καὶ τῆς δευτέρας τιμῆς, δέον καὶ τῆς πρώτης ἀμφισβητεῖν...).⁴¹⁵

На другом месту у *Хронографији*, Михаило Псел наводи да су војници, завереници, изабрали за цара Константина Дуку. Томе се Дука успротивио, достојанствено је одступио и препустио је месту Исаку Комнину. Међутим, Комнин је по доласку на власт занемарио већину обећања датих Константину Дуки. Ипак, када је био на самртничком одру, сетио се својих договора с

⁴¹⁴ Psello, *Cronografia* II, 290.

⁴¹⁵ Psello, *Cronografia* II, 286–288. *Достојанство цезара* најпре је представљало једну од старих римских владарских титула (*imperator, augustus, ceasar*). За време владавине цара Диоклецијана (284–305) титулу *цезара* носили су августови наследници. У време царевања првог хришћанског владара Константина Великог (324–337) поменути титулу имали су његови синови, наследници Царства. Доласком цара Ираклија (610–641) на ромејски престо достојанство цезара изгубило је свој владарски карактер. Он је увео *институцију савладарства*, другим речима, онда је више људи носило титулу цара (*βασιλεύς*), али је један од њих био цар автократор (*βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ*). Ипак, титула цезара је веома ретко додељивана и била је резервисана, углавном, за представнике владарског дома. Наравно, било је и изузетака у дугој историји Византијског царства. Тако је бугарски хан Тервел од цара Јустинијана II (685–695, 705–711) био награђен достојанством цезара због помоћи коју му је пружио у борби за престо 705. године. У XI веку, пред крај владавине Македонске династије (867–1056) дошло је привременог јачања традиције титуле цезара. Реч је о томе да је августа Зоја адоптирала Михаила Пафлагонца [будући цар Михаило V Калафат (1041–1042)], доделила му титулу цезара и прогласила га својим престолонаследником. За време династије Комнин, достојанство цезара постаје, најпре, трећа титула Царства [цар Алексије I Комнин (1018–1118) додељује свом брату Исаку Комнину *достојанство севастократора*], а погом и четврта [цар Манојло I Комнин (1143–1180) оснива *титулу деспота* за угарског принца Белу, с намером да му остави византијски престо]. О развоју титуле цезар у Византији детаљно в. Острогорски 1970а, 187–188; Крсмановић 2001, 217 н. 254 (с прегледом старије литературе).

Константином, те му је, по Пселовом савету, помогао да „заплови пуним једрима“ (*ὄλοις δὲ ἰστίοις πρὸς ἐκεῖνον ἀπένευσεν*).⁴¹⁶

Не само Псел, већ и Михаило Аталијат и Скиличин настављач наводе разлоге који су подстакли Исака I Комнина да абдицира у корист Константина Дуке. Аталијат каже да је Константин дошао на власт јер је био Исаков „пријатељ и саборац у задобијању Царства“ (*συνίτωρ καὶ συναγωνιστὴς περὶ τὴν τῆς βασιλείας κατάκτησιν*).⁴¹⁷ То потврђује и Скиличин настављач образлажући да је Комнин за наследника изабрао проедра Константина Дуку јер је овај с њим „од почетка делио све планове“ (*συνίστορα*), „био му је саборац“ (*συναγωνιστὴν*) и „најиздашнији даривалац новца за стицање царске власти“ (*χρημάτων ποριστὴν ἀφθονώτατον εἰς τὴν τῆς βασιλείας κατάσχεσιν*).⁴¹⁸ Поред тога, Нићифор Вријеније описује Константина Дуку као „човека кога красе многе вредности“ (*ἄνδρα πολλοῖς κομῶντα πλεονεκτήμασιν*).⁴¹⁹

Не треба, међутим, занемарити и чињеницу да се Исак Комнин током своје владавине сукобио са цариградским патријархом Михаилом Керуларијем (1043–1059). Овај сукоб довео је до свргавања патријарха.⁴²⁰ Будући да је Константин Дука био у сродству с Михаилом Керуларијем (Евдокија Макремоволитиса, Дукина друга жена била је патријархова сестричина),⁴²¹ Станковић наглашава да је због тога Комнин „морао неминовно изгубити и подршку породице Дука, чијим је припадницима тада морало постати јасно да је савез два рода, успостављен пре

⁴¹⁶ Psello, *Cronografia* II, 300–302.

⁴¹⁷ *Atal.*, 52–53.

⁴¹⁸ *Scyl. Cont.*, 108.

⁴¹⁹ *Nicephori Bryennii*, 83.

⁴²⁰ Свађа између цара Исака I Комнина и патријарха Михаила Керуларија била је један од најзанимљивијих, но најдраматичнијих догађаја у Царству током Комнинове владавине. Царева конфискација црквене и манастирске имовине, с једне стране, и патријархово мешање у питања која су се тичала секуларне власти, с друге, довела су до раздора између световне и духовне власти. Новембра 1057. године, када је Михаило Керуларије изашао из Цариграда, Исак Комнин наредио је да се патријарх ухапси (заједно са својим нећацима Нићифором и Константином Керуларијем) и пошаље у прогонство. Будући да патријарх није желео добровољно да абдицира, цар је морао да сазове сабор који је требало да одлучи о Керуларијевом смењивању. Михаило Псел саставио је оптужбу против патријарха у којој га терети за најстрашније јереси, као и за издају и тиранију против Царства. Михаило Керуларије, међутим, није осуђен јер је за време заседања сабора преминуо. Михаило Псел у посмртној беседи написаној за Михаила Керуларија представио је патријарха као највећег браниоца православља. Детаљно в. Станковић 2003, 169–196. О амбицијама патријарха Михаила Керуларија в. Cheynet 1995, 1–16. О Пселовом односу према Михаилу Керуларију в. Любарский 1973, 89–103.

⁴²¹ *Atal.*, 43.

Исаковог зацарења, био окончан“.⁴²² Однос снага Комнина и Дука био је такав да се „Исак Комнин добровољно одрекао власти само уз обећање да ће бити заштићена његова породица“.⁴²³

Зна се да је Михаило Псел, у тренутку када је Исак Комнин преиспитивао своју одлуку о напуштању власти, „придобио на Дукину страну“ и васељенског патријарха Константина Лихуда (1059–1063), Керуларијевог наследника (... *ὡς μετήνεγκά σοι τὸν ἀρχιερέα...*).⁴²⁴ Стога се чини вероватним да је Исак Комнин сукобом с Михаилом Керуларијем изубио ослонац у византијској цркви. Овакав суд потврђује податак да је Исак за време свог царевања „одузео (*ἀποστέρησιν*) имовину божијим храмовима и светим манастирима заповедивши им живот у скромности и умерености“ (...*τῆς συγκλήτου στερήσεις τῶν ἔκπλαλαι διδομένων αὐτῆ, καὶ τὴν τῶν θεῶν ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν σεμνείων ἀποστέρησιν ἦν, ὡς ἔφημεν, ἐποιήσατο, τὸ ἀπέριττον μὲν καὶ τὴν αὐτάρκειαν αὐτοῖς προνοούμενος...*).⁴²⁵ Да је Исак Комнин био свестан тога да је остао без подршке цариградске цркве и да је покушао да „помири световну и духовну власт“, сведочи то што је после Керуларијеве смрти наредио да се његово тело унесе у престоницу, у манастир који је сам патријарх сазидао.⁴²⁶

Даље, Псел у царском слову описује Исаково замонашење:

... ἐκεῖνος, ὥσπερ ἐπαναπανσάμενος τῷ πράγματι καὶ ἀποχρῶντας ἡμᾶς ἠγησάμενος πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων διοίκησιν, ἀποδύεται μὲν τὴν χλαμύδα, ἀποτίθεται δὲ τὸ διάδημα καὶ κείρει τὴν τρίχα καὶ γίνεται μοναχός, τῆς τῶν βασιλικῶν περιβλημάτων λαμπρότητος ἀνταλλαζάμενος τὸ τριβώνιον. Ἐπεὶ δὲ τὸ θεῖον ἐτελέσθη μυστήριον, καὶ θαῦμα περὶ αὐτὸν γίνεται τῶν πρόποτε γενομένων θαυμασιώτερον· διανίσταται γὰρ βραχύ τι, καὶ τὸ πολὺ τῆς νόσου ἀνακουφίζεται, καὶ γνωρίζει τὸν πλάστην τοῦ νέου καὶ καταφιλεῖ τὰ ἄμφια καὶ προστίθησι τῷ ἀγαθῷ εὐθὺς γὰρ καταλιπὼν τὰ ἀνάκτορα, εἰς τὸν μέγαν τοῦ Προδρόμου ναόν,

⁴²² Станковић 2006, 12.

⁴²³ Крсмановић 2001, 273.

⁴²⁴ *Psello, Cronografia* II, 302. О пријатељству Константина Лихуда и Михаила Псела в. Любарский 1978, 56–59.

⁴²⁵ *Scyl. Cont.*, 109.

⁴²⁶ Станковић 2003, 195.

τὸν τοῦ Στουδίου φημί, εἰς βασιλικὴν ὀλκάδα ἐμβὰς ἀφικνεῖται, ἐμοὶ τὸ συγγενὲς αὐτοῦ πᾶν ἀναθέμενος καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ φίλτατα

[,... А он (sc. Исак Комнин), као да му цела ствар даде снаге и, упознавши довољан број нас с вођењем послова, скиде хламиду, одложи круну, изреже косу и постаде монах, заменивши сјај царских одежди за монашку расу. Пошто је света тајна свршена, догоди се чудо чудесније од свих која су се до тада десила. Потпуно се подиже из постеље за кратко и дошавши му олакшање од јаких болова препозна Бога као узрочника новонасталог стања те обасу пољупцима монашку одору и учини да добро буде још веће. Одмах је напустио владарску палату упутивши се у велики Претечин храм – мислим на Студиј – у који је стигао царским теретним бродом, поверивши ми (sc. Константину Дуки) на старање све своје сроднике и уопште све пријатеље“].⁴²⁷

Из цитираног навода царског слова може се закључити: Исак је по сазнању да је тешко болестан упознао свог наследника и двор с новонасталом политичком ситуацијом. Потом се замонашио, али је због тешког здравственог стања још увек боравио у царској палати. Затим му се здравље побољшало, што је протумачио као Божије чудо. Због тога је одмах напустио двор и отишао у Студијски манастир изразивши на тај начин захвалност Господу. Коначно, имао је пуно поверење у Константина Дуку због чега му је и поверио бригу о породици и пријатељима.

Подаци на који наилазимо у *Хронографији* о Исаковим поступцима након осећаја да је оздравио доносе потпуно другачију слику. Исак је, одлучивши се за Константина Дуку, само „на речима му предао власт“ (*βασιλέα ποιεῖται τῷ ῥήματι*), поверио му је бригу о својим најближима (жени, ћерки, брату и осталој родбини), али му није предао царске инсигније. Другим речима, Исак је Константину само дао обећање да ће га овај наследити. Пошто му се здравствено стање побољшало, Исак је посумњао у исправност своје одлуке. Будући да Константин Дука није знао како да поступа у новонасталим околностима, потражио је савет од Михаила Псела. Он му је пружио сву моралну подршку, наглашавајући да је на његовој

⁴²⁷ Gautier 1980, бр. 11, 762 41–52–763 53–54.

страни и васељенски патријарх Константин Лихуд. Међутим, Комнину се здравље опет погоршало. Ипак, „нико се није осмелио да Константину преда обележја царске власти“ (*οὐδείς δὲ τῶν πάντων ἐθάρρει τοῖς βασιλικοῖς τοῦτον κοσμηῆσαι συμβόλοις*). Тада је Псел одиграо кључну улогу: „посадио је Дуку на царски трон и обуо му је пурпурне сандале“ (*ἐπὶ τοῦ θρόνου τε καθίζω τοῦ βασιλείου καὶ τοῖς φοινικοῖς τέως ὑποδήμασι τοὺς πόδας ἀρμόζω*). Затим је уследило „окупљање великодостојника, њихово предствљање самодршцу, додељивање почести за цара, дубоко поштовање и све оно што се дешава приликом проглашења царева“ (*τὰ δ' ἄλλα τούτω συνηκολούθει, τῶν ἐν τέλει συνάθροισις, εἰσαγωγή πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, σέβας βασιλεῖ πρέπον, προσκύνησις καὶ ὅποσα εἴωθεν ἐπὶ ταῖς τῶν αὐτοκρατόρων ἀναρρήσεσι γίνεσθαι*).⁴²⁸ На крају, Исак Комнин изгубио је наду да ће оздравити и да ће моћи да влада. Стога је потврдио већ свршен чин – признао је Константина Дуку за цара истакавши да је то његова воља. Тада се замонашио.⁴²⁹

Оно што остаје непознато јесте зашто у царском слову и *Хронографији* Михаило Псел даје потпуно противречне податке о Исаковом замонашењу. Псел у царском слову истиче да се Комнину после замонашења здравље побољшало, што га је подстакло да одмах напусти царску палату и повуче се у манастир Студиј како би изразио захвалност Богу. Нема никаквих вести о томе да се Исак покајао у вези с било којом својом одлуком (абдикацијом, избором наследика или жељом да се замонаши).

Управо супротно, Псел у историографском делу наглашава да је Исак још увек био у световном животу када му је здравствено стање било боље. То је подстакло Комнина да преиспита своју одлуку у вези с престолом. Нешто касније, схвативши да му је опет лоше и видевши да су Дукине присталице, на челу с Пселом, посадиле овога на трон, ипак се повукао с престола и замонашио се.

Објашњење за Пселове контрдикторне податке у вези с Исаковим замонашењем једним делом могло би лежати у времену настанка царског слова и *Хронографије*. Михаило Псел је царско слово писао по Константиновом преузимању власти. Његов циљ био је да провинцијске чиновнике упуту у новонасталу промену у престоници и најави политички програм новог владара. Није било потребе у детаље објашњавати великодостојницима широм државе

⁴²⁸ Psello, *Cronografia* II, 302–304.

⁴²⁹ Psello, *Cronografia* II, 304.

Комниново премишљање да ли да се замонаши или не. Наравно, под претпоставком да се Исак, заиста, преиспитивао по том питању.

Зна се да је Исак I Комнин био јунак првог дела Пселове *Хронографије*.⁴³⁰ Стога је могуће да се дворски литерата трудио да учини Комнинов лик блажим и додвори се новој династији када говори о Исаковом замонашењу у другом делу свог списа, писаном за време владавине Михаила VII Дуке, Константиновог наследника.

Уколико се пође од констатације да се Исак Комнин током владавине сукобио с највишим представником цркве и да је свештенству одузео имања (и да су поједини чланови породице Комнин страховали за своју будућност!), оправдано се може довести у питање његов став према духовном животу. Другим речима, Пселов исказ из *Хронографије* о Комниновом колебању по питању замонашења може се узети као тачан.

Пселове податке из царског слова донекле потврђује Нићифор Вријеније у свом *Материјалу историје*:

Ὁ δὲ βασιλεὺς τὴν νόσον ὀρῶν ἐπιτείνουσαν, ἐπεὶ περ ἀπέγνωστο αὐτῷ τὰ κατὰ τὸν ἀδελφόν, πρὸς τὸν Δούκα Κωνσταντῖνον ἀπεῖδεν, ἄνδρα πολλοῖς κομῶντα πλεονεκτήμασιν. Εὐθὺς οὖν ἐκάλει καὶ διαλεχθεὶς αὐτῷ περὶ τῶν κοινῶν καὶ τοὺς <συγγενεῖς> αὐτῷ παραθέμενος τῷ βασιλικῷ ταινιώματι στεφανοῖ, αὐτὸς πρότερον τῆς ἀλουργίδος τὸ ἀγγελικὸν ἀνταλλαζάμενος σχῆμα. Ὁ μὲν οὖν πρὸς τὴν τοῦ Στουδίου μονὴν ὑπήγετο

[„Што се тиче цара (sc. Исака Комнина) гледајући како се погоршава његова болест и упорно одбијање његовог брата (sc. Јована Комнина), он се окрену Константину Дуки, човеку кога красе многе вредности. Он (sc. Исак) га (sc. Дуку) позваше и док је разговарао с њим о држави и саветовао га, ставио му је царску круну након што је сам заменио пурпур мантијом. Повукао се у Студијски манастир“].⁴³¹

Вријеније каже и то:

⁴³⁰ Kaldellis 1999, 11.

⁴³¹ *Nicephori Bryennii*, 83.

ἐπεὶ γὰρ μετὰ τοῦ μονήρους βίου καὶ σχήματος τὴν περιβολὴν καὶ πρὸς τὴν τοῦ Στουδίου μονὴν ἐπαγωγὴν τὰ τῆς νόσου ἐρράϊσε καὶ ὑγιῆς ὁ πρὶν θανεῖν προσδοκῆσιμος ἀποδέδεικτο, διὰ πάσης ἤγεν ὁ Δούκας τοῦτον τιμῆς κύριόν τε καὶ βασιλέα ἀποκαλῶν καὶ προεδρίας ἀξιῶν, ὀπηνίκα φοιτῶν ἦν πρὸς αὐτόν· ἐφοίτα δὲ συνεχῶς. Οὐκ αὐτὸν δὲ μόνον ἤγε διὰ τιμῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ τούτου συγγενὲς ἅπαν, γυναῖκα καὶ θυγατέρα καὶ ἀδελφὸν καὶ τοὺς ἄλλους·

[„Дука га (sc. Исака Комнина) је обасипао свим почастима, након што се посветио манастирском животу и мантији и дошао у Студијски манастир и видео да се његова бол ублажава и да оздравља након очекивања смрти; називао га је господарством и царем, и сваки пут када му је узвраћао посету, што је чинио често, давао му је првенство. И није само њега уважавао, већ и целу његову породицу, његову жену, ћерку, његовог брата и све његове“].⁴³²

Подаци из Вријенијевог *Материјала историје* показују: Исак Комнин је схвативши да је болестан предао инсигније царске власти Константину Дуки. Пошто се замонашио, повукао се у манастир Студиј. Потом се Исаку Комнину у манастиру побољшало здравље. Константин Дука обилазио је често Комнина. При томе је њему и целој породици Комнин указивао дужно поштовање као и првенство у власти. Нема података о томе да је Исак Комнин довео у питање своје пређашње мишљење: у вези с напуштањем власти, избором наследника или жељом да се замонаши.

Судећи по Скиличиним настављачу може се закључити да се Исак Комнин поколебао по питању замонашења. Тако исти хроничар каже да се Комнин „обукавши монашку одору, за кратко покајао што је то учинио (‘Ο δὲ Κομνηνὸς ῥάκια μοναχικὰ περιβαλλόμενος, ἐπ’ ὀλίγον γνωσιμαχῆσας...)⁴³²“. Ипак, Исак је, „иако још болешћу опхрван“, стигао у Студијски манастир (ἔτι τῆ νόσῳ τρυχόμενος τὴν τοῦ Στουδίου καταλαμβάνει μονήν), јер је у овоме имао свесрдну подршку августе Екатерине, „која му је за одрицање од земаљског царства обећала небеску награду (πολλὰ καὶ αὐγούστης Αἰκατερίνης συμβαλλομένης αὐτῷ πρὸς τὸ προκείμενον καὶ τῆ τῆς ἐπιγείου βασιλείας ἀποβολῆ τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀπόλαυσιν ἐπαγγελλομένης αὐτῷ)⁴³²“. Пошто

⁴³² Nicephori Bryennii, 85.

се препустио монашком животу, показао је „потпуну послушност игуману манастира, чак и као вратар или служећи и у другим послушањима, прихватајући све уз много кроткости и смирености (...*πᾶσαν ὑπακοὴν πρὸς τὸν ἐν τῇ μονῇ ἡγουμενεύοντα ἐνδεικνύμενος, ὡς καὶ θυρωρὸς γενέσθαι καὶ ταῖς ἄλλαις ὑπηρετήσαι διακονίαις διὰ πολλὴν ἐπιείκειαν καὶ μετριοφροσύνην καταδεξάμενος*)“.⁴³³ О евентуалном Исаковом преиспитивању одлуке да ли да абдицира с власти и престо остави Константину Дуку нема помена.

Михаило Аталијат доноси кратко саопштење о Комниновом замонашењу. Овај извор наводи да је Исак Комнин којег је исцрпљивала болест дошао у Студијски манастир обучен у монашку одежду. Нема вести о томе да ли се Исак покајао у вези с напуштањем ромејског престола и повлачењем из световног живота.⁴³⁴

Исаково повлачење с власти и замонашење коментарише и Јован Зонара. Позивајући се на податке из *Хронографије* Михаила Псела (*ὁ μὲν γὰρ πολλὸς τὴν γλῶτταν Ψελλὸς..*) и *Хронике* Скиличиног настављача (*ὁ δὲ γε Θρακήσιος... ἱστορήσε..*),⁴³⁵ Зонара саопштава да је Исак Комнин „после краћега боловања и очајавања био пострижен и уместо у порфиру био обучен у грубу расу“ (...*καὶ νοσήσαντά τι βραχύ, εἶτα δὴ καὶ ἀπογνωσθέντα, κείρασθαί τε τὴν τρίχα καὶ ἀντὶ τῆς πορφύρας τραχὺ τριβώνιον ἀμφιέσασθαι*...). Поставио је за цара Константина Дуку, док се он „повукао у Студијски манастир проевши у њему остатак живота после оздрављења од болести“ (...*τὸν δοῦκα Κωνσταντῖνον βασιλέα προχειρισάμενον, καὶ οὕτω τῇ τοῦ Στουδίου προσορμίσει μονῇ, κάκεῖ τὸ λοιπὸν καταβιῶναι τῆς βιοτῆς ἀναρρωσθέντα ἐκ τοῦ νοσήματος*).⁴³⁶

Извесно је да се Исаку Комнину здравствено стање побољшало. Међутим, не може се са сигурношћу рећи да ли је због тога преиспитивао одлуку да се повуче с власти и самим тим жезло Царства да преда у руке Константину Дуки.⁴³⁷

⁴³³ *Scyl. Cont.*, 108–109.

⁴³⁴ *Atal.*, 53.

⁴³⁵ *Zonaras IV*, 196. По свему судећи, Јован Зонара је под *Трачанином* мислио на Јована Скилицу, односно Скиличиног наставача, будући да је овај био родом из Мале Азије из теме Тракезијанаца, в. *ВИИИЈ* III, 51 (J. Ф.). Имајући у виду чињеницу да Михаило Аталијат у својој *Историји* за себе каже да је имао поседе у Тракији, постоји могућност да Зонара *Трачанином* ословљава Михаила Аталијата, в. *Atal.*, 176.

⁴³⁶ *Zonaras IV*, 196. На овом месту у тексту Јован Зонара као да тумачи да је Константин имао титулу *дуке*, а не да му је Дука било презиме.

⁴³⁷ *Psello, Cronografia II*, 302–304.

Можда је Комнин, помисливши да је оздравио, остао доследан свом ставу да се одрекне ромејског трона, али се приспитивао у вези с одласком из световног живота, односно, примањем монашког пострига.⁴³⁸ Постоји могућност да Исака није ништа ни поколобало у његовој одлуци да абдицира, замонаши се и преда престо Константину Дуки.⁴³⁹

Уколико се пође од констатације Готјеа да је сачувано царско слово адресирано на судије тема, онда се чини вероватним да се Псел у завршном делу слова обраћа у царево име управо њима с циљем да обнародују, сваки у својој теми, новонасталу промену власти. Тако Михаило Псел наводи:

Ἐβούλετο μὲν οὖν καὶ ἡ δέσποινα εὐθὺς ἐκεῖνον μιμήσασθαι καὶ μεταμφιάσασθαι, ἀλλ' ἐγὼ ἐπέσχον παρακαλέσας πολλά, εἰ καὶ αὕτη κρείττων ἐστὶ παντὸς ἐγχειρήματος. Ὅμως, ἐπειδὴ ἔτι τῷ κόσμῳ περίεστι, αἰδοῖ τῇ τε πρὸς αὐτὴν καὶ τῇ πρὸς τὸν βασιλέα οὐκ ἀποστεροῦμεν τῆς βασιλικῆς εὐφημίας, ἀλλὰ παρακελεύομεθα παντὶ τῷ ὑπὸ σέ θέματι φανερὰν καταστήσαι τὴν περὶ ἡμᾶς οἰκονομίαν καὶ πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ, συλλέξαι τε περὶ σεαυτὸν τοὺς εὐγενεστέρους καὶ προκρίτους ἐν τῷ θέματι καὶ οὕτω τὴν εὐφημίαν ποιήσασθαι· «Αἰκατερίνης μεγάλης βασιλίσης καὶ αὐτοκρατορίσης Ῥωμαίων πολλὰ τὰ ἔτη καὶ Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων τοῦ Δούκα πολλὰ τὰ ἔτη»

[„Размишљала је и господарица (sc. Екатерина) да му (sc. Исаку) одмах следује и да се замонаши, али ја (sc. Константин Дука) сам је одговорио упорним молбама, иако је она одлучнија од сваког убеђивања. Међутим, пошто се још увек налазила у свету, из поштовања према њој и према василевсу, нећемо јој ускратити царске похвале. Поручили смо свима у твојој теми да обзнане Божији план о спасењу човека (sc. икономију) и промисао у вези са нама, да окупе око себе властелу и одабране људе и да на тај начин узвикују похвалу: ’Екатерини великој царици и императорки Ромеја многа лета и Константину великом василевсу и императору Ромеја многа лета’“.]⁴⁴⁰

⁴³⁸ *Scyl. Cont.*, 108–109.

⁴³⁹ Gautier 1980, бр. 11, 762^{41–52}–763^{53–54}; *Nicephori Bryennii*, 83–85.

⁴⁴⁰ Gautier 1980, бр. 11, 763^{55–67}.

Из наведеног сазнајемо да августа Екатерина није само подржавала мужа у жељи за узвишенијим животом (Скиличин настављач), него да је и сама одлучила да се замонаши. Нови владар је, према Пселовим речима, исказао жељу да царица остане у двору и указао јој је све почести. Иако се из реторовог начина излагања може закључити да Константин Дука није успео да одврати августу од њене одлуке, у тренутку када је обнародована промена на византијском престолу Екатерина још увек није примила монашки постриг.

Осим Пселовог царског слова и Скиличин настављач пише у свом делу да се царица Екатерина Бугарска окренула духовном животу. Овај извор бележи да су се Екатерина и њена ћерка Марија замонашиле, да су живе у одајама Мирелеона, „пригрливши сваки монашки подвиг“ (*Ἀλλὰ καὶ ἡ βασίλισ Αἰκατερίνα καὶ ἡ ταύτης θυγάτηρ Μαρία τὴν τρίχα κειράμεναι διῆγον ἐν τοῖς παλατίοις τοῦ Μυρελαίου, πᾶσαν ἄσκησιν μοναδικὴν μετερχόμεναι.*)⁴⁴¹

У наставку *Хронике* Скиличин настављач описује Екатеринину посвећеност монашком животу:

Τῆς δὲ βασιλίσεως Αἰκατερίνης, ἐν τῷ μοναχικῷ Ξένης μετονομασθείσης, ἐπετείως τελοῦσης τὰ τοῦ βασιλέως μνημόσυνα συγκαλούσης τε ἄλλους τέ τινας μοναχοὺς καὶ τοὺς ἐν τῇ τοῦ Στουδίου μονῇ ἀσκουμένους σύμπαντας, ἐπειδὴ ἔμελλε τελευτᾶν, ἐτέλει μὲν συνήθως καὶ κατὰ τὸ ἔθος τὰ τοῦ βασιλέως ἐτήσια, διπλᾶ δὲ πάντα τούτοις τὰ ἐκ τύπου διδόμενα παραθέσθαι προσέταξε. Τοῦ δὲ καθηγουμένου διαπορήσαντος καὶ τὸν λόγον τοῦ διπλασιασμοῦ ἡσυχῆ προσελθόντος καὶ ἀπαιτήσαντος, «ὄτι τοι» ἔφη «ὦ τιμιώτατε, οὐκ οἶδα εἰ καὶ ὡς αὐτῷ βουλευτὸν οἰκονομήσαντος». Ὁ δὲ καὶ γέγονε τετελευτήκει γὰρ ἐν τῷ μέσῳ ἀζιώσασα ταφῆναι σὺν τοῖς ἀδελφοῖς ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς τοῦ Στουδίου μονῆς

(„Што се тиче царице Екатерине, у монаштву назване Ксенија, сваке године даваше задушнице цару на које позиваше и друге монахе као и све подвижнике Студијског манастира. Пошто је осетила да јој се ближи крај, даде као и обично годишње задушнице цару, али нареди да се постави све двоструко у односу на уобичајено. А када се игуман зачуди и благо јој

⁴⁴¹ Scyl. Cont., 109.

пришавши упита је за разлог удвостручавања, рече: 'Јер ти, о пречасни, не бих знала рећи да ли ћу и догодине бити с вама, пошто Бог може наш живот другачије, и како је њему драго, да устроји.' И тако и би; јер премину и би удостојена да буде сахрањена међу манастирском браћом на гробљу Студијског манастира“.).⁴⁴²

О преданости монаштву августи Екатерине сведочи и податак да је царица сама за себе говорила „да јој није ништа било страни када је заменила земаљско за небеско царство“ (*Ἐλεγε δὲ καὶ ἡ βασίλισ Αἰκατερίνα μηδὲν ζῆνον ἐπ' αὐτῇ γεγενῆσθαι βασιλείαν βασιλείας ἀλλάξαμένη*).⁴⁴³ У Аталијатовој *Историји* нема никаквих вести о замонашењу и привржености духовном животу Екатерине Бугарске.

Судећи по расположивим подацима из *Хронике* Скиличиног настављача оправдано се може довести у питање Пселов исказ из историографског дела да је августа Екатерина била против замонашења свог мужа.⁴⁴⁴ Остаје отворено питање шта је подстакло Михаила Псела да у првом делу *Хронографије* напише да је августа била против Исаковог замонашења. Можда је Псел, дубоко наклоњен Исаку Комнину, јунаку првог дела *Хронографије*,⁴⁴⁵ желео да нагласи царско просветљење и покајање: Комнин се супротставио својој световној љубави, сапутници и мајци његове деце ради љубави и наклоности Свевитшег. Оваква претпоставка би била сасвим умесна ако се има у виду да Скиличин настављач и Михаило Аталијат, пишући о Комниновом покајању, наводе да не постоји грех који се не може опростити уколико се човек одрекне лошег и изабере добро.⁴⁴⁶

На крају царског слова умешни оратор упознаје провинцијске чиновнике с политичким програмом Константина X Дуке:

Καὶ τὰ μὲν τῆς εὐφρομίας οὕτως. Γινωσκέτωσαν δὲ πάντες οἱ τῆς σῆς ἐπαρχίας ὅτι οὐ πρὸς οἰκείαν ἀνάπαυσιν οὕτε μὴν εἰς ἐμὴν ἀπόλαυσιν ἀνεδεξάμην τὸ κράτος τῆς βασιλείας, ἀλλ' εἰς ἀρίστην οἰκονομίαν τοῦ κοινοῦ καὶ ἀκριβῆ

⁴⁴² *Scyl. Cont.*, 110.

⁴⁴³ *Scyl. Cont.*, 111. Скиличин настављач описује августину посвећеност духовном животу користећи игру речи у вези са царичиним монашким именом Ксенија – име *Ξένης* доводи у везу с придевом *ζῆνον*.

⁴⁴⁴ *Psello, Cronografia* II, 280–282. В. на стр. 127.

⁴⁴⁵ Kaldellis 1999, 11

⁴⁴⁶ Уп. *Scyl. Cont.*, 110; *Atal.*, 53.

διοίκησιν τῶν πραγμάτων. Καὶ μηδεὶς οἴεσθω, μήτε τῶν ἀδικούντων, μήτε τῶν ἀδ.καυμένων, ὡς λήσονται τὴν ἐμὴν ἐπίμελειαν καὶ ἐντρεχῆ περὶ τὰ πράγματα διάσκεψιν· ἂν φωραθῆσονται, καὶ ὁ μὲν κατακριθήσεται, ὁ δὲ δικαιωθήσεται, καὶ πᾶσα ἐκ μέσου ἀνααιρεθήσεται κάκωσις, καὶ οὐδεὶς ἔσται ὁ δακρῦων, οὐδεὶς ὁ στενάζων καὶ οὐδεὶς ὁ ἐπιστυγνάζων, ἐφ' οἷς πέπονθε. Καὶ σὺ μὲν πεπληροφόρησο ὡς, εἰ μὲν καλῶς τὴν ἀρχὴν διέπεις, ἐλεγήσῃ παρὰ τῆς βασιλείας μου καὶ ἀξιωθήσῃ τῆς μείζονος, εἰ δὲ ἐπὶ φθορᾷ καὶ λύμῃ τῶν πραγμάτων διατελεῖς καὶ τῶν ὑποχειρίων καὶ παρατρέπεις τὸ δίκαιον, οὐ μόνον ἔκπτωτος ταύτης ὀφθήσῃ, ἀλλὰ καὶ μείζονας κακώσεις ὑπ[ομεν]εῖς

(„И тако се збила похвала. Нека сви у твојој епархији знају да нисам преузео царску власт ради одмора, нити ради сопственог уживања, него у циљу најбољег уређења општих послова и правилног управљања стварима државе. И нико нека не мисли, ни злочинци ни жртве, да ће бити лишени мог старања и исцрпног испитивања проблемâ. Ако преступници буду ухваћени, и један буде осуђен, а други ослобођен, свака ће се неправда уклонити и неће бити више ни онога који плаче, ни онога који уздише, ни онога који је жалостан, коју год неправду да је претрпео. Буди сигуран, ако добро будеш управљао државом, бићеш помилован од стране мога царства и достојен бићеш и још већег. Ако будеш проузроковао корупцију и пропаст у држави и међу поданицима, и ако будеш извртао правду, не само да ћеш бити свргнут с власти, него ћеш претрпети и још гора зла“).⁴⁴⁷

Ако се обрати пажња на садржај завршног дела царског слова, онда се може уочити да он подсећа на поздравни говор Константина Дуке упућен представницима синклита почетком његове владавине који је Михаило Аталијат донео у свом историјском делу:

Ἐμέ, φήσας, ὦ ἄνδρες, βασιλέα τεθεικῶς τῶν ἐπὶ γῆς ὁ βασιλεύων ἐν οὐρανοῖς, τῆς ἀπασῶν μεγίστης τιμῆς πεποίηκε μέτοχον. Ἐγὼ δὲ οὐκ ἂν ψεύσαιμι τὰς πρὸς ἐκεῖνον συνθήκας ἀλλ' εὐμενῆς καὶ φιλόανθρωπος ἔσομαι, πατὴρ τε τοῖς νέοις καὶ τοῖς ἡλιξίν ἀδελφὸς καὶ | βακτηρία τοῖς γέροισι καὶ παῖς τῇ διαθέσει καὶ

⁴⁴⁷ Gautier 1980, бр. 11, 763 68-81-764 82-83.

μιμήσει τῆς φύσεως. Εὐθνήσετε δὲ ἐν ἐμοὶ καὶ τὸ προφητικὸν πληρωθήσεται, ἀλήθεια γὰρ ἐκ τῆς ἀνατελεῖ καὶ δικαιοσύνη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διακύψει καὶ οὐδεὶς ἔσται καθάπαξ ἐπὶ τῶν ἡμῶν ἡμερῶν ὁ στεναγμῶ καὶ κλαυθμῶ καὶ στερήσει ἀδίκῳ συγχυθησόμενος

(„Моји пријатељи, онај који влада небом, чинећи ме царем свих становника на земљи, обдарио ме је највећом чашћу. Ја, нећу погазити уговоре с њим из прошлости: бићу благонаклон и добар, отац младима, брат људима мојих година, потпора старима и дете по својим осећањима. Ви ћете напредовати под мојом влашћу, и предсказање ће се остварити, јер ће се истина појавити на земљи, и правда ће сићи одозго с неба, и у наше доба нико неће бити узрујан јецанем, оплакивањем и неправедним плјачкањем“).⁴⁴⁸

Наведено потврђује и Михаило Псел у *Хронографији*. Према Пселу Дука је дошавши на власт позвао сенат и оне који су се ту задесили из редова војника. Окупио је, такође, чиновнике из управе и судова. Затим се нови цар обратио скупу „изговарајући речи о правди, милосрђу и процвату државе“ (*περὶ δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας καὶ πραγμάτων εὐθύτητος σύμμετρον τοῖς εἰσκεκλημένοις δημηγορίαν ἀπεσχεδίασεν*).⁴⁴⁹ Псел сведочи да му је цар Константин X наложио да и он каже нешто што приличи таквом тренутку (*ἔπειτα κάμει τινα τῶ καιρῶ πρόσφορα ἐπιτρέψας εἰπεῖν, λύει τὴν ἐκκλησίαν*).⁴⁵⁰

Осим Аталијата и Псела, Скиличин настављач пише да је овај цар „упућивао говоре пуне благих речи синклиту, представницима грађанске власти и уопште свима“ (... *λόγους ἐπιεικείας γέμοντας ἐδημηγόρησε πρὸς τὴν σύγκλητον καὶ πρὸς ἅπαν τὸ δημοτικὸν τε τῆς πόλεως καὶ κοινόν*).⁴⁵¹

И Нићифор Вријеније у поглављу посвећеном доласку Константина Дуке на власт, очито уметнувши Дукин поздравни говор из Аталијатовог дела, каже:

⁴⁴⁸ *Atal.*, 54. Уп. Gautier 1980, бр. 11, 758–759.

⁴⁴⁹ *Psello, Cronografia* II, 304–306.

⁴⁵⁰ *Psello, Cronografia* II, 306.

⁴⁵¹ *Scyl. Cont.*, 111.

Ὁ δὲ γε Δούκας τῶν τῆς βασιλείας οἰάκων δραζόμενος, εὐθὺς ἔσπευσε πλεονεξίαν μὲν ἀνελεῖν, μετριότητα δὲ καὶ δικαιοσύνην εἰσενευκεῖν, καὶ μέντοι καὶ / κατωρθώθη τοῦτο αὐτῷ· ὁρῶν γὰρ τοὺς πλείστους περὶ τὸ ἀδικεῖν τετραμμένους ἐπὶ τὸ δικάζειν ἐτράπετο. Μὴ λαμβάνων δ' ἐν κρίσει πρόσωπον κατὰ τὸν προφήτην, μήτε μὴν ἐκκλίνων εἰς δεξιὰ ἢ εἰς ἀριστερά, ἀλλ' ὁδῶ βασιλικῆ πορευόμενος, τοῖς μὲν ἀδικοῦσι ἐμβριθῆς τις ἐφαίνετο καὶ δεινός, τὰ τῆς ἀδικίας ἐκκόπτων ὀρμήματα, τοῖς δ' αὖ ἀδικομένοις προσφιλῆς τε καὶ χαριέστατος...

(„Дука ће, преузевши управу над царством, пожурити без одлагања да се супротстави славољубивима и да влада умерено и праведно; у томе је и успео. Гледајући општу склоност ка неправди, окренуће се судовима. Не уважавајући никога у својим суђењима, по пророку, не скрећући ни десно ни лево, него следећи царски правац, он ће се према угњетавачима показати као деспот и опасан, јер се он борио против неправде, али као накнаду за то, био је благонаклон и милостив према потлаченима“).⁴⁵²

Коначно, Псел у име цара Константина X Дуке поручује судијама тема:

Τέως δ' οὖν χαῖρε καὶ ἀγαλλία ἐπὶ τῇ ἐμῇ ἀναγορεύσει, ἣν ὁ Θεὸς λαμπρὰν καὶ περιφανεστάτην ὡς οὐδέποτε ἄλλην ἀπέδειξεν

(„До тада се радуј и весели због мог постављења, које је Бог учинио сјајним и величанственим као никада ниједно друго“).⁴⁵³

*

Чини се вероватним да је разматраном царском објавом Михаило Псел, осведочени присталица и пријатељ породице Дука, настојао да оправда и објасни абдикацију цара Исака I Комнина у корист Константина Дуке најпре ромејским достојанственицима а затим и становницима широм Византије.

Инсистирајући на ромејској владарској идеологији према којој византијски цар ступа на престо Божијим провиђењем, Псел указује да Константин Дука није

⁴⁵² *Nicephori Bryennii*, 83–85.

⁴⁵³ Gautier 1980, бр. 11, 764 ^{84–86}.

ни могао имати ривале у борби за власт. Исак Комнин је само извршио одлуку Свевишњег, као његов легитимни наследник на земљи, те је пренео царске инсигније на свог „пријатеља и саборца у задобијању власти“ (*συνίτωρ καὶ συναγωνιστὴς περὶ τὴν τῆς βασιλείας κατάκτησιν*),⁴⁵⁴ „човека кога кресе многе вредности“ (*ἄνδρα πολλοῖς κομᾶντα πλεονεκτήμασιν*).⁴⁵⁵ А како би по Пселовом мишљењу и византијској традицији схватања порекла владарске власти и могао другачије поступити?!

Абдикацију Исака I Комнина у корист Константина Дуке треба посматрати као пренос власти унутар „војне странке“ Царства, коју су чинили Дуке, Комнини, Вотанијати, Вријенији, Склири, Аргири и др.⁴⁵⁶ То није спорно. Извесно је, такође, да Исак није имао одговарајућег природног наследника (син Манојло преминуо је пре него што је постао цар).⁴⁵⁷

У вези с тим, значајно је тумачење да је у побуни источних стратега из 1057. године Исак Комнин био идеалан кандидат за царску круну у очима породице Дука: у случају да устанак није успео, за узурпацију царске титуле могао је да одговара искључиво Исак, као претендент на њу.⁴⁵⁸ Готово је сигурно да би цариградски патријарх Михаило Керуларије искористио сав свој утицај у престоници и нашао начин да своје рођаке Константина и Јована Дуку, Комнинове саборце, заштити од освете цара Михаила VI Стратиотика. У прилог овој тврдњи сведочи то што је Михаило Псел у *Хронографији* наглашавао Исаков нелегитимни долазак на трон насупрот Дукином законитом царевању.⁴⁵⁹

Јасно је и то да је византијска црква одрекла подршку Исаковој владавини. Цар је одузео имовину црквама и манастирима.⁴⁶⁰ Уз то, сукобио се са Михаилом Керуларијем (који му је крунисањем царском дијадемом обезбедио легитимитет

⁴⁵⁴ *Atal.*, 52–53; *Scyl. Cont.*, 108.

⁴⁵⁵ *Nicephori Bryennii*, 83.

⁴⁵⁶ Крсмановић 2001, 265–266.

⁴⁵⁷ *Psello, Cronografia* II, 278.

⁴⁵⁸ Станковић 2006, 12.

⁴⁵⁹ *Psello, Cronografia* II, 288, 300.

⁴⁶⁰ *Scyl. Cont.*, 109–110.

владавине) и био је одговоран за његово свргавање с трона патријарха.⁴⁶¹ Тиме је Исак Комнин свакако изгубио потпору у породици Дука, која је била орођена с Керуларијима.⁴⁶²

Будући да је Исак престоничким великодостојницима одузео достојанства и привилегије,⁴⁶³ ни они нису били срећни због Исакове владавине.

Исакове економске мере требало је да смање трошкове функционисања војске, али нису утицале на број официра и војника.⁴⁶⁴ Стога се чини да „војна странка“ Царства није имала озбиљнијих разлога да буде незадовољна његовим царевањем. Исак Комнин остао је упамћен као цар ратник што потврђује иконографија његових царских златника и печата на којима је представљен како стоји одевен у војничку униформу с ратничким инсигнијама.⁴⁶⁵

Насупрот свом претходнику, историографски извори кажу за Константина Х Дуку да је владар који је водио „антивојну политику“ државе.⁴⁶⁶ Константин Х јесте настојао да смањи средства за финансирања војске (али то је чинио и Исак Комнин!). Ромејски официри, истакнути за време владавине Дукиних претходника, међутим, нису прекинули своју службу под царем Константином Х. Поред тога, Дука је одобравао унапређења искључиво оним официрима који су се доказали, што је начело доброг управљања.⁴⁶⁷

Хроничари су описали Константина Дуку као веома побожног владара који помаже монахе.⁴⁶⁸ А да ли је свештенство заиста било задовољно Дукиним односом према њему или не?! Нажалост, не може са сигурношћу рећи.

Патријарх Константин Лихуд, Керуларијев наследник, благословио је Дукин долазак на византијски трон. Михаило Псел у *Хронографији* посебно истиче своје заслуге за патријархов благонаклон став према новом владару.⁴⁶⁹

⁴⁶¹ Станковић 2003, 193–194.

⁴⁶² Сукоб Исака Комнина и Михаила Керуларија довео је до тога да и други чланови патријархове породице буду у царевој немилости: Нићифор и Константин Керуларије, заједно с патријархом, протерани су из Цариграда и одузета су им достојанства. После Керуларијеве смрти, Комнин се покајао и, будући да патријархови нећаци без свог стрица нису представљали опасност за цара, вратио им је стара достојанства, в. Станковић 2003, 187–196.

⁴⁶³ *Scyl. Cont.*, 109–110; *Atal.*, 54; *Zonaras IV*, 197.

⁴⁶⁴ Cheynet 1991, 69.

⁴⁶⁵ Grierson 1993², 761, LXIII, бр. 1.2, 1.3; Grierson 1993², 762, LXIII, бр. 2.1, 2.4, 2.5.

⁴⁶⁶ *Psello, Cronografia II*, 308; *Atal.*, 60; *Scyl. Cont.*, 112–113; *Zonaras IV*, 199.

⁴⁶⁷ Cheynet 1991, 69.

⁴⁶⁸ *Psello, Cronografia II*, 314; *Atal.*, 57–58; *Scyl. Cont.*, 112; *Zonaras IV*, 198.

⁴⁶⁹ *Psello, Cronografia II*, 302.

Такође је Константин X пред смрт у тадашњем цариградском патријарху Јовану Ксифилину видео један од ослонаца за останак своје династије на престолу. Он је требало да помаже цезару Јовану Дуки у васпитању и образовању принчева наследника.⁴⁷⁰ Уз то, својим потписом гарантовао је да царица мајка Евдокија Макремволитиса неће браком довести на власт неког другог великодостојника.⁴⁷¹

Да је Константин X био веома побожан сведочи и то што је вратио у иконографију византијског новца владарска хришћанска обележја која његов претходник није користио – лорос, лабарум и сферу.⁴⁷²

Ниједан извор, међутим, експлицитно не каже да је Константин Дука вратио имовину црквама и манастирима, коју им је Исак Комнин одузео. Не треба изгубити из вида то што је Константин Дука окарактерисан као „веома шкрт човек“ (*φιλοχρήματος ὁ ἀνὴρ*), „љубитељ новца, који је је поштовао сваки динар“ (*φιλοχρήματος καὶ τὸν ὀβολὸν παντὸς προτιμῶν*), „среброљубив и циција“ (*φειδωλὸς καὶ γλίσχος*).⁴⁷³

Узме ли се у обзир и чињеница да је завера против Константина X Дуке била организована за време верског празника Светог Георгија, онда се с правом можемо запитати да ли су у овом догађају, поред „многих државних великодостојника“ међу којима је био и „тадашњи цариградски епарх“ (*τοῦ συμβάντος πολλῆς πολλοὶ τῶν μεγιστάνων καὶ αὐτὸς ὁ τηνικαῦτα ἑπαρχος*),⁴⁷⁴ учествовали и извесни представници цркве?! Посебно је интересантан Пселов коментар да су у завери против цара учествовали „не само незнаменити људи, непознатог рода, него и сви познати и племенити“ (*μέτοχοι δὲ τοῦ σκέμματος οὐ ἀγενῶν μόνων καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν γεγονότων καὶ περιφανεστέρων*).⁴⁷⁵

Коначно, нема сумње да је патријарх Јован Ксифилин ослободио августу Евдокију положене заклетве на верност Константину Дуки,⁴⁷⁶ и на тај начин, изневерио његова очекивања.

⁴⁷⁰ Psello, *Cronografia* II, 316.

⁴⁷¹ Oikonomidès 1963, 108^{92–102}.

⁴⁷² Шаранац Стаменковић 2013, 60.

⁴⁷³ *Atal.*, 63; *Scyl. Cont.*, 112, 114, 115; *Zonaras* IV, 200.

⁴⁷⁴ *Scyl. Cont.*, 111. Уп. *Atal.*, 54–57.

⁴⁷⁵ Psello, *Cronografia* II, 312.

⁴⁷⁶ *Atal.*, 75–76; *Scyl. Cont.*, 123–124; *Zonaras* IV, 204–205.

III ПИСМА МИХАИЛА ПСЕЛА УПУЋЕНА КОНСТАНТИНУ Х ДУКИ

Током дуге историје Византијског царства епистографија је изузетно негована у круговима ромејске интелигенције. У времену када су књижевни жанрови били строго одређени формама и обрасцима, византијско писмо имало је, донекле, свој индивидуални карактер.⁴⁷⁷ Пошто би се писмописац изборио са прописаним литерарним конвенцијама, с једне стране, и владарским апсолутизмом, с друге стране, уткао би у одређену посланицу сав свој таленат, ученост и, на крају, дао лични печат писму.

Посланице су, углавном, биле упућиване ромејској интелектуалној елити и читане су јавно, пред образованим слушаоцима.⁴⁷⁸ То је одређивало и стил писама. Он је такође био условљен како високим положајем који је заузимао адресат на византијској хијерархијској друштвеној лествици, тако и садржајем писма.⁴⁷⁹ Уз то, зависио је од карактера, образовања и способности самог писмописца.

По правилу, писма византијским владарима била су састављана у високом панегиричном тону, узвишеног, достојанственог и уздржаног стила. Као битне и јако цењене карактеристике византијског писма издвојиле су се следеће: лаконски начин изражавања, другим речима, кратко казивање (*βραχυλογία*), јасноћа писама (*σαφήνεια*) и љупкост (*χάρις*), односно, елеганција стила.⁴⁸⁰

Будући да је у Византији античко наслеђе било заступљено у свим књижевним жанровима, свакако да су и у епистографији радо коришћени антички мотиви, те цитирани класични писци. Тако су у средњовековним византијским писмима често навођени Хомер, Хесиод, Пиндар, Еурипид и други.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Миловановић 1979, 64.

⁴⁷⁸ Радошевић 1998б, 177. Маргарет Малет у својој расправи *Rhetoric, Theory and the Imperative of Performance: Byzantium and Now*, посветила је посебну пажњу ромејској публици којој су књижевна дела била намењена, в. Mullett 2002, 151–170. За рецепцију Михаила Псела в. студију С. Папајоана о ауторовом реторичком аутографу (Ραραίοανου 2013, 250–267).

⁴⁷⁹ Радошевић 1998а, 34.

⁴⁸⁰ Радошевић 1991, 158–159.

⁴⁸¹ Grünbart 2005, 78–93.

Познато је да је писмо у Византији било вишефункционалне природе. Оно је, најпре, служило комунцирању међу пријатељима, односно, неговању и учвршћивању пријатељских веза (*φιλία*).⁴⁸² Појам пријатељства био је сложен у Византијском царству током XI и XII столећа. Он је укључивао „елементе узора пријатељства из класичне литературе, али и грубу стварност политичког живота, у коме су пријатељи били колико савезници и присталице, толико и сродне душе“.⁴⁸³

Нека од византијских писама представљају искључиво стилску вежбу и испољавање епистографове учености. Па ипак, кроз алузије и метафоре, писмима су могле да се пренесу и одређене поруке.⁴⁸⁴

Подаци које ова врста извора пружа могу бити шаролики. У зависности од научног интересовања, за историчаре су драгоцене информације из политичке историје византијске државе, из односа између секуларне и црквене власти унутар Царства и из свакодневног живота. Писма могу садржати и податке значајне за правну историју Византије, или пак, записе битне за разумевање културних прилика у држави у одређеном временском периоду.⁴⁸⁵

*

У богатој књижевној заоставштини Михаила Псела сачувана је епистографска збирка сачињена од писама упућених византијским владарима који су се смењивали на престолу током његовог живота и стварања. Поред тога, у збирци се налазе писма адресирана на августе, друге чланове владарског дома, као и на црквене великодостојнике.

Тежиште истраживања у овом поглављу односи се на писма Михаила Псела упућена цару Константину X Дуки. Судаћи по расположивим подацима не

⁴⁸² Grünbart 2005, 113–123.

⁴⁸³ Kazhdan – Constable 1982, 28 сл. О појму пријатељства у Византији в. Mullett 1988, 3–24; Mullett 1999, 166–184. Михаило Псел хвалио је пријатељство као највиши облик људских односа. Његова писма садрже опширне дефиниције пријатељства, али и стварне бриге за пријатеље в. Tinnefeld 1973, 151–168. О Пселовом схватању пријатељства в. Любарский 1978, 117–124.

⁴⁸⁴ Радошевић 1991, 155.

⁴⁸⁵ Радошевић 1991, 156.

може се са сигурношћу рећи колико је писама Михаило Псел наменио Константину X.

Полемис наводи укупно шест писама која је ерудита Псел послао цару Константину X Дуки.⁴⁸⁶ Реч је о писмима број 29 и 188 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла и посланицама број 48, 52, 74 и 104 у издању К. Н. Сатаса.⁴⁸⁷

Прво поменуто писмо представља изванредан епистомион владару, док је друго Пселов одговор на Дукин захтев да му растумачи иконографију с једног камена. Посланицу број 29 Михаило Псел је у наслову посветио „цару Дуки“ [(*Τοῦ αὐτοῦ*) *πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*].⁴⁸⁸ То би могло значити да је адресат или цар Константин X, или Михаило VII Дука, прворођени син и наследник Константина Дуке. Међутим, како епистограф у извору гради лик свог јунака од оних истих мотива који су карактеристични за Константина X у *Хронографији* и царским говорима (ради се о успеху на бојном пољу, храбрости, праведности, умерености, благонаклоности, побожности, човекољубивости царевој), умесним се чини закључак да је наведено писмо Псел упутио управо цару Константину Дуки.⁴⁸⁹

Нинослава Радошевић оставља отворену могућност да је писмо 188 у поменутом издању Михаило Псел можда упутио цару Михаилу VII Дуки.⁴⁹⁰ Свакако да се оправдани разлог за ову тврдњу налази у томе што је Псел адресирао посланицу на „цара Дуку“ (*Πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*).⁴⁹¹ Поред тога, у писму се ни на једном месту експлицитно не помиње име византијског владара. Посланица је настала као Пселов одговор на владарев захтев да се анализира иконографија споменика. Познато је да су обојица царева из династије Дука били веома наклоњени ромејској учености и знању. Константин X био је, иако без неког нарочитог образовања, покровитељ наука у Царству, док се Михаило VII и сам окушао у састављању списа из разних наука.⁴⁹²

Посланице број 48, 52, 74 и 104 у издању К. Н. Сатаса пратиле су мале, симболичне дарове. Њихова улога била је да владару на метафоричан начин

⁴⁸⁶ Polemis 1968, 33 и н. 41.

⁴⁸⁷ Michael Psellos, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 48, 280; бр. 52, 283; бр. 74, 309; бр. 104, 346–347; *Psellos, Scripta minora* II, бр. 29, 41–43; бр. 188, 207–209.

⁴⁸⁸ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 29, 41 ²⁴.

⁴⁸⁹ Уп. Любарский 1978, 113.

⁴⁹⁰ Радошевић 1998а, 38 и н. 24.

⁴⁹¹ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 188, 207 ²³.

⁴⁹² Любарский 1978, 112.

сугеришу значај послатих поклона. Сам Михаило Псел адресирао је писмо број 104 у Сатасовом издању на „цара Дуку“. Но, имајући у виду да писмописац у посланици помиње и августу коју ословљава „својом нећаком“ (зна се да је Михаило Псел сматрао себе духовним стрицем царице Евдокије Макремволитисе),⁴⁹³ може се са великом тачношћу констатовати да је адресат, у овом случају, цар Константин X Дука.⁴⁹⁴ За разлику од посланице 104, остала поменута писма је приређивач приписао Константину Дуки.⁴⁹⁵

Сведочанства које сва наведена писма дају показују да је Михаило Псел послао неком византијском владару дарове погодне за симболично описивање: рибу, хлеб, вино и грожђе. Расположиви подаци из ових извора нису довољни да би се извео заснованији закључак у смислу да ли је Псел упутио наведена писма цару Константину X Дуки или неком другом ромејском владару.

Према мишљењу А. Карпозилоса и писмо број 260 у издању Курца и Дрексла једно је од Пселових посланица намењених цару Константину X Дуки.⁴⁹⁶ Оно прати јабуке и крушке које је писмописац поклатио адресату. По свему судећи, Карпозилосу се у овом случају поткрала грешка. Михаило Псел се у писму обраћа адресату са „господару мој и цезаре“ (*δέσποτά μου καίσαρ*),⁴⁹⁷ док у писмима за која се поуздано зна да их је упутио Константину X ословљава Дуку с „божанствени василевсе“ (*θειότατε βασιλεῦ*), „господару мој свети“ (*δέσποτά μου ἄγιε*) и „господару мој и василевсе“ (*δέσποτά μου καὶ βασιλεῦ*).⁴⁹⁸ С тим у вези, чини се да Курц и Дрексл сасвим оправдано сматрају да је ово Пселово писмо адресирано на цезара Јована Дуку, брата цара Константина X Дуке (*Τῷ καίσαρι τῷ Δούκῃ*).⁴⁹⁹

Карпозилос убраја још једну неадресирану посланицу Михаила Псела у писма написана за Константина Дуку. То је писмо број 137 у издању Сатаса.⁵⁰⁰ У

⁴⁹³ *Psello, Cronografia* II, 324; Gautier 1986, бр. 35, 193⁴³.

⁴⁹⁴ Јаков Љубарски скреће пажњу да је П. Јоану (Joannou 1951, 288.) изнео мишљење да је Михаило Псел писмо број 104 у издању Сатаса адресирао на цара Константина X Дуку, али да то ничим није аргументовао, Любарский 1978, 113.

⁴⁹⁵ Сатас с већом сигурношћу тврди да је писмо број 48 Псел упутио Константину Дуки од писама број 52 и 74, в. *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 48, 280; бр. 52, 283; бр. 74, 309.

⁴⁹⁶ Karpozilos 1984, 27 и н. 88, 91. Уп. *Psellos, Scripta minora* II, бр. 260, 306–307.

⁴⁹⁷ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 260, 306¹⁸.

⁴⁹⁸ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 29, 41²⁵; бр. 188, 207²⁴; *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 346.

⁴⁹⁹ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 260, 306¹⁷.

⁵⁰⁰ Karpozilos 1984, 27 и н. 88. Уп. *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 137, 380.

њему образовани Византинац описује скривена, дубља значења поклона (воћа, вина и хлеба) послатих неком византијском цару. Нажалост, тешко је рећи да ли је адресат у овом случају Константин X Дука или неки други цар који је био на престолу током Пселовог живота и рада.

Поред Пселових писама која набрајају Полемис и Карпозилос, М. Гринбарт сматра да је учени Византинац саставио за цара Константина Дуку и неадресирано писмо број 202 у издању Курца и Дрексла.⁵⁰¹ Његов садржај односи се на вестарха Анастасија Лизичког, Пселовог блиског пријатеља.⁵⁰²

Познато је да је Анастасије Лизички био проедар и судија за време царевања Михаила VI Стратиотика, те да је с тог положаја смењен средином 1057. године, односно, за време царевања Исака I Комнина. Сматра се, такође, да је умро око 1070. године.⁵⁰³ Стога се чини могућим да је Анастасије Лизички достојанство вестарха могао добити или од цара Константина X Дуке или Романа IV Диогена.⁵⁰⁴ Другим речима, врло је вероватно да је Михаило Псел писмо о којем је реч упутио Константину X.

Како не постоји критичко издање Пселових писама упућених византијским владарима, могуће је да се и међу неадресираним писмима налази још неко састављено за Константина Дуку. Због тога је веома тешко закључити колико је писама (самим тим и која) и када их је Михаило Псел послао цару Константину X.

С тим у вези, рад ће донети превод и анализу писама која је Михаило Псел адресирао на „цара Дуку“, вероватно на Константина X Дуку (посланице број 29 и 188 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла; писмо број 104 у Сатасовом издању), као и она која истраживачи с великом убеђеношћу приписују истом цару (писма број 48, 52, 74 и 137 у издању К. Н. Сатаса; писмо број 202 у издању Курца и Дрексла).

Такође је вредно истраживачке пажње: како се један учени дворски ретор XI века обраћа византијском цару; да ли су и какву поруку наведена писма садржала, односно, да ли Пселове посланице представљају збир устаљених топоса епистографије или је писмописац користио структуралне елементе писама само

⁵⁰¹ Grünbart 2005, 138 н. 10. Уп. *Psellos, Scripta minora* II, бр. 202, 230–231.

⁵⁰² О животу и раду Анастасија Лизичког, као и Пселовом пријатељском односу према њему в. Gautier 1978, бр. 2, 86–91.

⁵⁰³ Gautier 1978, бр. 2, 90.

⁵⁰⁴ Gautier 1978, бр. 2, 109 н. 9. Према сведочењу Михаила Аталијата цар Исак I Комнин је током своје владавине одузео почаст једном делу византијских достојанственика. Међутим, Константин X Дука им је дошавши на власт вратио одузете привилегије, в. *Atal.*, 54.

у формалном погледу; коју врсту информација савременим истраживачима анализирани посланице пружају и на крају, да ли се на основу ових извора може нешто ближе рећи о односу Михаила Псела и Константина X Дуке.

Иако је претходно било поменуто, посебно ваља нагласити то да се Пселова писма Константину X могу поделити према садржају у четири тематске групе. Писмо број 29 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла представља вешто укомпоновани прави енкомсион у малом. Посланица број 188 у истом издању је одговор Михаила Псела на цареву молбу да му протумачи антички рељеф с представом Одисеја, Хомеровог јунака. Епистограф је неколиким кратким писмима (број 48, 52, 74, 104 и 137 у издању К. Н. Сатаса) пропратио поклоне које је упутио цару Константину Дуки. На неки начин, писмо број 202 у издању Курца и Дрексла је писмопишчева молба. У њему се Псел залаже да цар део привилегија што их је владар наменио њему самом уступи Анастасију Лизичком.

ПСЕЛОВА ПОСЛАНИЦА КОНСТАНТИНУ ДУКИ ФОРМАЛНО ОБЛИКОВАНА КАО ЕНКОМИОН У МАЛОМ

Пселово писмо број 29 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла представља, у одређеном смислу, изван енкомсион цару Константину X Дуки. У складу са тим, његова основна тема била је похвала василевсове личности.

Композициона структура овог писма јесте следећа: у уводном делу Михаило Псел напомиње како се не плаши владареве природе, која је благонаклона и милостива. Напротив, епистограф се изражава у јавности слободно, наглашавајући да је то увек било у цареву корист.

У средишњем делу посланице писац хвали Дукине врлине. Реч је о његовом разуму, смирености и храбрости. Поред тога, Псел се позитивно изражава о царевом војној политици на три византијска фронта.

У завршном делу писмописац истиче владареву скромност, побожност и човекољубље, посебно испољено у бризи за поданике Царства. На крају, због поменутих урођених хришћанских врлина, Псел прижељкује Константину X да обедује за Божијом трпезом.

*

Псел започиње посланицу *in medias res*, без икаквог куртоазног ословљавања:

Ὅρᾳς, ὅπως κατατολμῶ σου, θειότατε βασιλεῦ, καὶ οὔτε σου τὸν ὑπερφαῖ κύκλον δέδοικα οὔτε σου τὸ μέγεθος τῆς ψυχῆς πέφρικα. ἀλλὰ πολλάκις σοι δημηγόρος ἐφέστηκα. εἰ γὰρ καὶ καταπλήττεις τῷ ἀπαραμίλλῳ κάλλει τῶν ἀρετῶν. ἀλλ' ὡς θεὸς εὐμενῆς καὶ ἴλεως ἔστηκας· καὶ σοῦ τις δειλιῶν τὸ τῆς λαμπηδόνης ὑπερφυῆς καὶ ἀτεχνῶς μύων τὰ ὄμματα θαρρῆϊ πως τὴν ἐπιείκειαν. αὕτη γοῦν κάμῃ πολλάκις δημηγόρον ποιεῖ καὶ ὑποχωροῦντα ἐφέλκεται καὶ ὑποστελλόμενον ἡρέμα ἐπάγεται

[„Познато теби је, божанствени василевсе, с каквом смелошћу испред тебе ступам. Нити сам се уплашио твог пресветлог ореола, нити сам задрхтао од твоје великодушности, већ сам и много пута јавно у твоју говорио корист. Јер иако неупоредивом лепотом врлина својих засењујеш, ипак си као Бог благонаклон и милостив. И ко би, плашећи се твог чудесног сјаја и невешто очи уклањајући, имао храбрости да твоју опише благост? Јер управо ме она много пута навела да јавно говорим у корист твоју; и када удаљио бих се (sc. од тебе), она би ме (sc. теби) привукла и када бих се повукао смирено би ме (sc. теби) вратила“].⁵⁰⁵

У наведеним речима, Псел истиче своју изванредну ученост коју је „много пута“ (*πολλάκις*) ставио у службу похвалних говора, дела свога књижевног стваралаштва, ради пропагирања лика и заслуга цара Константина Дуке. Уз то, вешто користи опште место порицања пишчеве личности пред врлинама и делима владајућег цара, обавезан мотив енкомијастичког књижевног жанра. Ипак, Псел се одважио, подстакнут лепотом царевих врлина (великодушношћу, благошћу, милошћу) да му састави говоре, мада недостојне владареve природе и владавине, и на тај начин их сачува од заборава.

⁵⁰⁵ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 29, 41 25–26–42 1–7.

Очито је, такође, да Псел у уводном делу користи два уобичајена елемента царских говора. Ради се о соларној метафорици везаној за владарски култ и поређењу Константина X с Богом. Као што Сунце обасјава Земљу, тако Дука сија лепотом својих врлина и осветљава Византинце. Поред тога, писмописац је посланицу проткао традиционалном ромејском идеологијом према којој је византијски цар слика и прилика Бога на земљи.

Обрати ли се пажња на начин на који епистолограф описује Дукине врлине у средишњем делу писма, онда се да уочити да посебно инсистира на њиховим мерама:

Δύο γούν ἐπὶ σοὶ ἀπέραντα κατανεόηκα πέρατα. ὕψος καὶ βάθος, τὸ μὲν φρονήσεως, τὸ δὲ ταπεινώσεως. ἀλλ' ὅτε μὲν εἰς τὸ ὕψος ἀνανεύσω τὴν κεφαλὴν, ἰλιγγιῶ καὶ σκοτοδινιῶ καὶ οὐκ ἔχω. πῶς ἂν ἐνατενίσω σου τῷ ἀπείρω φωτί· ὅταν δὲ εἰς τὸ βάθος τῆς σῆς μετριοφροσύνης ἐγκύψω ὥσπερ εἰς ἀχανὲς πέλαγος, μικροῦ δεῖν ἐξίσταμαι τῶν φρενῶν καὶ οὐκ ἔχω

[„Код тебе две бескрајне димензије спознао сам. Висину и дубину – прву твог разума, другу смирености твоје. И када главу подигнем да видим висину (sc. твог разума), у глави ми се врти и помрачује (sc. пред очима) те губим се. Како да се узмогнем загледати у твоју бескрајну светлост? А кад се над дубину твог здравог расуђивања нагнем као да сам над пучином, мало треба да ми се помуги разум и губим се“.]⁵⁰⁶

Имајући у виду цитирани Пселов исказ, закључује се да писмописац наставља да пореди Константина X с Исусом Христом, Сином Божијим, овог пута индиректно. У *Посланици светог апостола Павла Ефесцима*, наиме, појављују се све четири мере Христових врлина: ширина, дужина, висина и дубина (*τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ ὕψος καὶ βάθος*).⁵⁰⁷ Псел се, међутим, усресређује на последње две мере из Новог завета, те говори о „висини“ (*ὕψος*) Константиновог разума и „дубини“ (*βάθος*) његове смирености.

Писац, потом, наглашава владареву бригу за поданике изражену кроз његову дарожљивост:

⁵⁰⁶ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 42₈₋₁₄.

⁵⁰⁷ *Еф* 3,18.

πῶς ἂν ἐμαυτὸν ἐπιστηρίζω. ἵνα σου θεάσωμαι τὰ ἀθέατα. ὃ ἀρρήτου συγκάσεως. ὃ εὐμελοῦς τῶν ἐναντίων μίξεως. ἐξήτασαι μετὰ ἀγγέλων ταῖς τῶν ἀρετῶν ἀστραπαῖς καὶ τεθέασαι μετὰ ἀνθρώπων τῷ ἀλόπῳ τῶν σῶν ἡθῶν καὶ ἡμέρῳ χρήματι

[„Како ћу сам себе одржати да видим све оно што се не да видети? О, неизрецива мешавино! О, супротности складни споју! Анђели су испитали муње врлина твојих и људи су видели милосрђе твоје у опхођењу и твоју дарежљивост у (ср. људским) потрепштинама“].⁵⁰⁸

Михаило Псел користи алузију на *Књигу изласка* где се тврди да виђење Бога има смртни исход по човека.⁵⁰⁹ Такође у *Светом јеванђељу по Јовану* имамо исту тврдњу да Бога никада нико није видео и да је то виђење немогуће.⁵¹⁰ Интересантно је то што је овог пуга учени дворски ретор себе индиректно упоредио с Мојсијем, а цара Константина X с Богом. Управо зато, ваља имати у виду да Псел у *Хронографији* и царским говорима посвећеним Константину Дуки експлицитно пореди цара са строзаветним верским вођом Мојсијем.⁵¹¹

Епистолограф, затим, пише на очевидно ласкав начин о томе како је византијски владар, без напуштања царске палате, проширио границе екумене, захваљујући успеху својих армија на Дунаву и Еуфрату:

ἔσθηκας ὡσπερ ἐν κέντρῳ τοῖς ἀνακτορικοῖς σημείοις καὶ τὸν πάντα κύκλον περιδεύεις τῆς οἰκουμένης· ἴστασαι τοῖς Ἀραψιν ἀντιπρόσωπος, πρὸς τὴν Περσικὴν ἠγώνισαι δύναμιν· ἀναστέλλεις τὸ βάρβαρον θράσος, εἶτα δὴ πρὸς τὴν ἐσπέραν χωρεῖς ἢ μᾶλλον ἐν ταύτῳ καὶ περιπλεῖς τὸν Εὐφράτην καὶ παραπλεῖς ἀμεταθέτως τὸν Ἰστρον. ὃ βραχιόνων ὑψηλῶν καὶ στερέων. ὃ μεγέθους ἀπείρου φύσεως

[„У својој царској палати стојиш као у центру (ср. васељене) и пун круг описујеш око целе васељене. Супротстављен стојиш Арапима, с

⁵⁰⁸ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 42^{14–18}. Грчка реч *χρῆμα* има веома широко значење – од потрепштина, односно, ствари које се користе до новца. Чини се да контекст Пселове, скоро метафизичке, похвале Дуки захтева што шире значење појма. Дакле, потрепштине уопште за живот, а не само новац, што би овој похвали дало донекле приземан тон.

⁵⁰⁹ LXX *Изл* 33,20

⁵¹⁰ *Јн* 1,18

⁵¹¹ В. стр. 62–66.

персијском војском бориш се. Сузбијаш дрскост варвара, било да напредујеш ка западу или опловљаваш Еуфрат и без заустављања Дунав опловљаваш. О, (sc. човече), високо подигнутих руку и снажних. О, (sc. човече), чија је природа неиспитане величине“].⁵¹²

Из извора се јасно види да Михаило Псел наставља са синкрисисом, поређењем византијског владара и Свевишњег. Тако писац користи старозаветни израз „високо подигнуте руке“ (*ὁ βραχιόνων ὑψηλῶν*) Константина Дуке повезујући га тиме са Јахвеом који се бори за Јевреје у светом рату, односно, Богом-ратником: *ἐγὼ Κύριος καὶ ἐξάξω ὑμᾶς ἀπὸ τῆς δυναστείας τῶν Αἰγυπτίων καὶ ρύσομαι ὑμᾶς ἐκ τῆς δουλείας καὶ λυτρώσομαι ὑμᾶς ἐν βραχίονι ὑψηλῶ.*⁵¹³ Сагледано из тог угла, цар-ратник Константин X Дука, у вери чврст, био је њен првобранилац и доследни следбеник хришћанских начела.

Речено постаје још очигледније у даљем тексту:

ἦνωσαι τῷ θεῷ, ταῖς τοῦ νοῦ περιωπαῖς ἐφάνης ἐπὶ τῆς καθ' ἡμᾶς πόλεως. τῇ περιγραφῇ τοῦ σώματος οὐ περιγράφει σε ἢ τοῦ ἡλίου ἀνατολή. ἀλλ' ἔχει καὶ ὁ τῆς ἐσπέρας κύκλος. καὶ δέδοικε μὲν σε ἐν τοῖς ἄκροις ὁ βάρβαρος, θαρρόμεν δέ σε ἡμεῖς ἐπὶ τῆς μεσότητος. οὐ λέληθας ἡμᾶς προϊστάμενος ἡμῶν ἀπορρήτοις βουλευμάσι καὶ τὴν τῶν ὄλων προστασίαν ἀναζωννύμενος. οἶδαμέν σου τὰ κρύφια σκέμματα, ἐπιστάμεθά σου τὰς ἀπορρήτους βουλάς. εἶπω τὸ μείζον; καὶ αὐταί σου αἰ νυκτεριναὶ πρὸς θεὸν δεήσεις ὥσπερ ἀστραπαὶ τινες ἔλαμψαν. καὶ ὅσον λανθάνειν ἐπέιγῃ, τοσοῦτόν σε φρουκτωρεῖ θεὸς καὶ καταφανῆ πᾶσι καθίστησιν

[„Уједињен с Богом јеси, висинама ума свог надвио си се над градом нашим (sc. Цариградом). Изглед твога тела не може да опише излазак сунца, али може вечерњи круг. И уплашио се варварин руку твојих, док смо се ми осмелили због твојих рамена. Ниси нас заборавио иако си за нас предстојатељ у неизрецивим плановима и опасао си се заштитом свију нас. Знамо размишљања твоја тајна, познати су нам твоји неизрециви планови. Да кажем и више? И ове твоје ноћне молитве Богу засветлеле су као (sc. ноћне) муње. И колико год (sc. сматраш да) је неопходно да (sc.

⁵¹² Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 42₁₈₋₂₅. Уп. Cheynet 1991, 64.

⁵¹³ LXX Изл 6,6.

твоје молитве) непримећене остану, толико те обасјава Бог и (sc. оне) свима постају очигледне“.]⁵¹⁴

Из писма сазнајемо да је ромејски владар изузетно побожан. То се посебно јасно огледа у његовој скромности. Јер, Дука се не моли на очиглед својих поданика, него ноћу, што је много искреније.

Уочљиво је да Михаило Псел користи мотив Цариграда, незаобилазни мотив панегирика, како би показао да је Константин Дука заиста достојан ромејског трона и законити наследник Константина Великог, оснивача византијске престонице.⁵¹⁵ Дука штити хришћански, Константинов град од најезде безбожних, вараварских напада.

Међутим, остаје отворено питање шта Псел мисли под „неизрецивим плановима“ (*τὰς ἀπορρήτους βουλὰς*) и „тајним размишљањима“ (*τὰ κρύφια σκέμματα*) Константина X Дуке?! Могуће је да на овај начин Псел алудира на неке потезе Константина Дуке погрешне по Византију које му замера и један део поданика. То би могло значити да епистограф у писму брани владара, с образложењем да су то заправо тајни планови државног врха који, у тренутку када Псел пише посланицу, нису, или не смеју бити, званично обзнањени и објашњени.

С друге стране, поменуто се може тумачити искључиво као владарева скромност. Иако Константин X не жели да се зна за његова богоугодна дела, њих је немогуће сакрити. Праведно је, наиме, да у вери исправан цар ужива признање за своја добротинства.

У закључном делу Михаило Псел подвлачи владареву бригу за поданике Византије. Као легитимни изабраник Божији на земљи Дука брани ромејски народ од спољнополитичких непријатеља, с једне стране, док с друге стране, равноправно седи за исти столом са својим сународницима, показујући тиме да су пред Господом сви једнаки. Тако Псел у писму каже:

ὡ τοῦ θαύματος. οὔτε τῶν ὑψηλοτέρων ἀφέστηκας οὔτε τῶν ἐλαττόνων ἡμέληκας. ἀλλ' ἐν ταύτῳ τοῖς τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐντροφᾶς πόνοις. καὶ συντροφᾶν ἡμῖν οὐκ ἀπαξιοῖς, ἀλλὰ τὴν ἀσπίδα διὰ τῆς ἀριστερᾶς προβαλλόμενος διὰ τῆς δεξιᾶς

⁵¹⁴ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 42²⁵⁻³⁰–43¹⁻⁶.

⁵¹⁵ О мотиву Цариграда в. стр. 76–80.

*κοινωνεῖς ἡμῖν τοῦ συσσιτίου. καὶ κρατῆρα φιλοφροσύνης ἰστᾶς, ὑπὲρ οὗ
χεθήσεται σοι ἄνωθεν ὁ θεῖος κρατῆρ καὶ οὐράνιος*

(„О, чудеса! Нити си одступио од највиших, нити си занемарио од нас најмање, већ уживаш у труду за корист нашу. И трудећи се за нас ниси нас се одрекао, већ си у левици штит подигао док десницом учествујеш у заједничкој трпези с нама. И држиш чашу благодати у коју се од горе слива божански и небески путир“).⁵¹⁶

На самом крају, писмописац жели владару да буде награђен за своју истрајност у вери, као један од осведочених Христових ученика, те да једе за Божијом трпезом:

*καὶ πληρωθείης τῆς νοερᾶς εὐφροσύνης καὶ συνεστιαθείης θεῷ,
πληρούμενος τῆς τε ἀμβροσίας ὁμοῦ καὶ τοῦ νέκταρος*

(„Да будеш испуњен умном радошћу и да обедујеш за трпезом Божијом, сит како амброзије тако и нектара“).⁵¹⁷

*

Наведене чињенице допуштају закључак да је основни мотив анализираних Пселоових писама био паралела између ромејског владара Константина X Дуке који влада Царством на земљи и његовог архетипа Бога, владара неба. У прилог овој тврдњи сведоче бројни цитати из Библије. Стога се чини вероватним да је Михаило Псел саставио посланицу поводом неког верског празника.

⁵¹⁶ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 43₆₋₁₂.

⁵¹⁷ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 43₁₂₋₁₄.

ПСЕЛОВО ПИСМО-ОДГОВОР НА МОЛБУ КОНСТАНТИНА X ДУКЕ

У писму број 188 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла, највероватније упућеном Константину X Дуки,⁵¹⁸ Михаило Псел тумачи један антички рељеф с представом Одисеја, хероја истоименог Хомеровог епа.

Почетак писма је краћи, али у панегиричном тону обраћњу адресату:

*Δέσποτά μου ἄγιε, ἀνεθεώρησα τὴν τοῦ λίθου καὶ γραφὴν καὶ γλυφὴν,
ὥσπερ ἐκέλευσας*

(„Господару мој свети, размотрио сам на камену натпис и резбарију као што си заповедио“).⁵¹⁹

Јасно је да Псел у уводном делу назначавачу о чему ће бити речи у даљем тексту. Поред тога, из њега сазнајемо да је владар затражио услуге свог дворског учењака. На тај начин, Псел већ на самом почетку истиче своје образовање и значајно место које је заузимао међу ромејском интелигенцијом свог времена.⁵²⁰

У средишњем делу писма пошиљалац описује иконографију споменика. Ради се о приказу једне сцене из грчке митологије – сусрету кефалонијског краља Одисеја и врачарице Кирке. Тако Михаило Псел наводи:

Καὶ ἔστιν ἐκ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ μέρους ἄνθρωπος ζίφος ἀνατείνων τῇ δεξιᾷ χειρὶ, τῇ δὲ ἀριστερᾷ εἰδός τι δεικνύων ἀσυμφανές, ἐκ δὲ τοῦ δεξιοῦ θρόνου ἐγγεγλυμμένος, ἐν ᾧ κάθηται τι ξενοπρεπὲς εἶδωλον εἰς μίαν εὐθειᾶν συνάγον τοὺς πόδας καὶ ἐπικρύπτον. ἔστι δ' ὁ μὲν ζιφήρης ἀνὴρ ὁ Ὀδυσσεύς, τὸ δὲ ἀσαφὲς εἶδωλον ἢ Κίρκη. ἔστι δὲ μῦθος Ἑλληνικός, θεὰν μὲν λέγων τὴν Κίρκην φαρμακίδα, τοὺς μὲν ἄλλους πάντας καταφαρμακεύουσαν καὶ εἰς μορφὰς θηρίων ἀμείβουσαν, μόνου δὲ ἠττηθεῖσαν τοῦ Ὀδυσσεύος ἐξεδειμάτωσε γὰρ ταύτην ζίφος ἀνατεινόμενος ἐπ' αὐτήν. λέγει γὰρ αὐτὸς ἐν τῇ τοῦ Ὀμήρου Ὀδυσσεΐα· 'Εγὼ δ' ἄορ ὄζυ' ἐρυσάμενος παρὰ μηροῦ ἦϊζα, ὥστε κατακτάμεναι μενεαίνων'.

⁵¹⁸ О проблему у вези с адресатом наведеног Пселовог писма в. стр. 134.

⁵¹⁹ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 188, 207²⁴⁻²⁵.

⁵²⁰ О односу Михаила Псела и других интелектуалаца в. Любарский 1978, 36–124.

[„Стоји с леве стране човек који у десној руци држи испружен мач на горе, а левом показује неки нејасан облик; с десне стране је изрезбарен престо на коме седи фигура непрепознатљивог облика, скупљених ногу и крије се. Човек који држи мач подигнут навише је Одисеј, а неразговорна фигура је Кирка. То је грчки мит који назива богињу Кирку чаробницом; све остале (sc. Одисејеве другове) отровала је и у животињски облик променила, само је од Одисеја била побеђена, јер ју је уплашио исукан мач над њом, јер он (sc. Одисеј) каже у Омеровој Одисеји 'Од бедра ја потегнем мач оштри и насрнем на њу као да је убити хоћу.'“].⁵²¹

У писмопишчевим речима, препознајемо цитат из Хомеровог епа. Наведено сведочи о Пселовом великом познавању класичних дела. По свему судећи, чини се да је византијски цар с правом изабрао управо Михаила Псела да писаним речима разреши мотиве слике с камена.

Епистолограф у даљем тексту у истом стилу наставља с тумачењем античких представа:

τῆ δὲ ἐτέρᾳ χειρὶ δείκνυσιν αὐτῇ βοτάνην ὀνομαζομένην μῶλυ, ὅπερ δέδωκεν αὐτῷ εἰς βοήθειαν ὁ τῶν Ἑλληνικῶν θεῶν ἄγγελος Ἑρμῆς. λέγει γὰρ καὶ περὶ τούτου ὁ αὐτὸς Ὀδυσσεὺς ἐν τῇ ῥηθείσῃ βίβλῳ τοῦ Ὀμήρου οὕτως Ὡς ἄρα φωνήσας πόρε φάρμακον Ἀργεῖφόντης, ἐκ γαίης ἐρύσας, καὶ μοι φύσιν αὐτοῦ ἔδειξε. ρίζη μὲν μέλαν ἔσκε, γάλακτι δὲ ἴκελον ἄνθος· μῶλυ δὲ μιν καλέουσι θεοί, χαλεπὸν δὲ τ' ὀρύττειν.

[„Другом руком показује јој биљку која се зове моли, коју је њему дао на испомоћ весник грчких богова Хермес, јер говори о томе тај исти (sc. Одисеј) у наведеној Омеровој књизи овако: 'Тако брзохођа рече и траву из земље ишчупа па ми је у руке даде и нарав ми открије њену, корен јој беше црн, а цвет јој подобан млеку, моли зову је бози, а њу ископати негде људима смртним тешко је.'“].⁵²²

⁵²¹ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 208₁₋₁₃. Уп. Хомер, *Одисеја*, 257₃₂₁₋₃₂₂.

⁵²² Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 208₁₃₋₂₁. Уп. Хомер, *Одисеја*, 257₃₀₂₋₃₀₆.

Као што се види, образовани Псел је, препознавши мотив биљке моли, још једанпут проткао писмо владару дугим Хомровим цитатом о изгледу биљке и њеној природи.

Писац, потом, резимира мишљење о иконографији камена:

Τῆ μὲν οὖν δεξιᾷ, ὡς ἔφην, τὸ ζῆφος ἐπανατείνεται ἐπὶ τὴν Κίρκην ὁ Ὀδυσσεύς, τῆ δὲ ἀριστερᾷ τὸ μῶλυ δείκνυσιν. ὥσπερ ὑπέθετο αὐτῷ ὁ Ἑρμῆς. τὸ δὲ τῆς Κίρκης εἶδος οὐκ ἔστι παντελῶς ἀνδρείκελον, ἀλλὰ παρηλλαγμένον καὶ ἑτερόμορφον ἐνδεικνυμένου τοῦ τὴν λίθον τὸ ἄρρητον εἶδος τῆς δαίμονος.

[„Десном (sc. руком), као што рекох, Одисеј исукава мач над Кирком, а левом показује биљку моли, као што му је предложио Хермес. Киркина фигура није у потпуности мушког облика, него је измењена и другачијег изгледа, дајући изрезбареним каменом неисказив облик (sc. женског) божанства“].⁵²³

Коначно, Михаило Псел разоткрива смисао епиграфског записа на камену:

Τῶν δὲ ἐν τῇ λίθῳ ἐμφαινομένων γραμμάτων ἄνωθεν μὲν ἀμφοτέρων τῶν εἰδώλων τρία εἰσὶ στοιχεῖα, ο, υ καὶ ω, ἐν δὲ τῷ δεξιῷ μέρει πρὸς τῷ τέλει τοῦ λίθου, ἔνθα ἡ Κίρκη γέγραπται, ι, δ καὶ ε, ἐν δὲ τῷ ἀριστερῷ, ἔνθα ὁ Ὀδυσσεύς, μ καὶ ω, ὅπερ ἐστὶν εἰς ἐν συναγόμενα. ἴδε ὄνομα μῶλυ, ὡσανεὶ τοῦ Ὀδυσσεύος λέγοντος πρὸς τὴν Κίρκην, ἴδε τὴν βοτάνην καὶ φοβήθητι, ἥτις ἔχει ὄνομα μῶλυ. τοιαύτη μὲν μοι κατὰ τὴν πρώτην ἐπιβολὴν ἔδοξεν ἡ γραφή.

(„Од оних слова која се виде на камену изнад обе фигуре по три су елемента: **Ο Ν** и **Ο** на десној страни на крају камена – ту је записано име Кирки; **Ι Δ** и **Ε** стоји са леве стране – ту је записан Одисеј; **Μ** и **Ω**, што је скупљено у једно и то означава име моли, као да Одисеј говори Кирки: ’Погледај биљку и уплаши се, која има име моли.’ Тако ми се на први поглед чини да стоји написано“).⁵²⁴

⁵²³ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 208 22–27.

⁵²⁴ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 208 28–29– 209 1–6.

Псел, дакле, дозвољава себи да изнесе слободније тумачење натписа на споменику. Ипак, показује извесну уздржаност истичући да је то коментар „на први поглед“ (*τὴν πρώτην ἐπιβολήν*).

Наведено је било само једно од понуђених решења дворског учењака. У следећим стиховима, Псел указује на то да се мотиви с камена могу сагледати и из другог угла, оног мистичнијег. Због тога, с нескривеном дозом ироније, прекорава дворског мага што није био у стању да препозна значење елемената:

ἐρμηνεύεται δὲ καὶ μαγικώτερον, καὶ θαυμάζω, πῶς οὐκ ἔγνω τοῦτο ὁ μάγος Βασίλειος. εἰώθεσαν γὰρ οἱ πολλοί, ὅτε ἐποίουν σπονδὰς εἰρηνικάς, βωμὸν ἀνακαίειν καὶ ἐπ' αὐτῷ τιθέναι θύματα, τῷ ζίφει λαιμοτομοῦντες, εἶτα εἰς μικρὰ κατακόπτοντες. ἔστιν οὖν ὁ φαινόμενος ἐν τῷ λίθῳ θρόνος οἷον βωμός, τὸ δὲ ἐπάνω τοῦ βωμοῦ θῦμα ἀνατετμημένον τὴν κεφαλὴν ὡς φαίνεσθαι μόνον τὸν τράχηλον. ὁ δὲ ἐσπασμένος τὸ ζίφος ὁ σφαγεὺς ἐστι σπονδὴ ὁμοιοῦσας. εἰσὶ δὲ τὰ στοιχεῖα Ἑλληνικὰ καὶ οὔτε ἐθνικὰ οὔτε ἱερογλυφικά

(„Ово се може тумачити и на мистичнији начин и чудим се како ово није прозreo маг Василије. Обичај је да многи праштају када лију мирну жртву, тада упале ватру на олтару и на њему поставе жртве – или мачем пресеку врат (sc. жртви), или је (sc. жртву) на мале комаде исеку. Онај престо који се појављује на камену је жртвеник, док је на олтару жртва с одрубљеном главом, те се види само врат. Целат са сломљеним мачем симболисао би жртву слоге. Ово су елементи из грчке митологије, а не из варварске, нити из египатске“.).⁵²⁵

Не треба занемарити могућност да је ромејски владар најпре упутио захтев дворском магу Василију да му разјасни мотиве с камена. То би свакако био добар повод Михаилу Пселу да упути критику на рачун дворског мага и тиме нагласи своје широко образовање и познавање најразличитије литературе. Другим речима, узме ли се као тачна претпоставка да се цар прво обратио за помоћ дворском магу, а потом Пселу, чини се вероватним да се иза Пселових стихова налази његова увређена сујета.

⁵²⁵ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 209₆₋₁₆.

Оваква претпоставка била би сасвим умесна има ли се у виду то да су се писма у Византији читала јавно, пред образованијим читалачким аудиторijумом. У прилог овој тврдњи иде и чињеница да Михаило Псел у даљим наводима сугерише владару да је још доста скривених значења уочио у иконографији споменика:

Πολλὰ δὲ καὶ ἕτερα τούτων βαθύτερα ἐν τῷ λίθῳ διέγνωκα, τὰ μὲν θεϊότερα, τὰ δὲ Ἑλληνικώτερα. ἀλλὰ τὰ μᾶλλον ἀρέσαντά μοι ταῦτά ἐστι.

[„Још много других дубљих значења препознао сам на камену, нека су више хришћанска (sc. више божанска), нека су више грчка (sc. више паганска), али су то она која се мени највише допадају“ .].⁵²⁶

Судећи по извору, Псел је понудио два различита решења у вези с иконографијом споменика. Прво, знатно егзактније, утемељено на класичном спису Хомерове *Одисеје* и илустровано цитатима из ње, и друго, мистичније, у коме препознаје целата са сломљеним мачем који симболише жртву мира. При томе, нагласио је да је уочио још скривених значења, нека хришћанска, а нека паганска. Постоји могућност да је епистограф на овај начин желео да додатно заинтригира цара. Јер, према речима Псела, остала тумачења су она које се њему самом „највише допадају“ (*τὰ μᾶλλον ἀρέσαντά μοι ταῦτά ἐστι*).

Дода ли се томе чињеница да писмо у византијској епистографији представља разговор у одсуству, односно, замењује дијалог лицем у лице,⁵²⁷ онда се можда може закључити да Псел у овом случају оставља владару могућност да му остала значења мотива споменика (која се једном од најученијих људи тога времена највише свиђају!) саопшти усменим путем.

Према речима самог Псела, његово пријатељство с Константином Дуком започело је када цар Константин IX Мономах, схвативши да је његовом секретару Пселу неопходнији богатији дом, пружио смештај у Дукиној кући (*ἀλλὰ μοι πολλοῦ τὸν τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς ἀνταλλάττεται οἶκον*).⁵²⁸ Сходно томе, у *Хронографији* стоји да се цар Константин X ни на кога није толико ослањао као на самог Михаила Псела

⁵²⁶ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 188, 209^{17–19}.

⁵²⁷ Радошевић 1991, 161 (с прегледом старије литературе).

⁵²⁸ *Psello, Cronografia* II, 298.

(Ἐπανεπαύετο δὲ ἐπ' οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὡς ἐπ' ἐμοί).⁵²⁹ Био је „огорчен и узнемирен“ (ἐδδεινοπάθει καὶ ἡσχαλλε) ако му се овај дворски ретор и филозоф не би јавио два, или три пута на дан. Псел каже да га је цар Константин X поставио изнад других достојанственика и да је „примао његове речи као да су нектар“ (ἐσέβετό τε διαφερόντως τῶν ἄλλων, καὶ διέκειτο ἀναπιμπλάμενος ἐμοῦ ὥσπερ νέκταρος).⁵³⁰

Када би Михаило Псел протумачио Константину Дуки скривено значење неког филозофског или теолошког списа, владар је „ликовао у души, од радости је дрхтао читавим телом и лио је потоке суза“ (ἐγεγήθει τε τὴν ψυχὴν καὶ ὑπὸ χαρμονῆς τὸ σῶμα ζύμπαν συνεκεκλόνητο, καὶ δακρῶν κρουνοὺς ἤφιει). Штавише, цар је „проникао у Свето писмо до највећих дубина“, схватио је „не само оно што је очима видљиво, него и оно што је било скривено и божанско“ (ἅπαν δὲ τὸ τῆς θείας γραφῆς βάθος ἀναλεξάμενος, οὐ τὸ ἐκκείμενον μόνον ἠπίστατο, ἀλλὰ καὶ <τὸ> βαθὺ καὶ θειότερον). Кад год је имао слободног времена, „проводио га је с књигама“ (ἐπὶ τοῖς βιβλίοις ἐγίνετο).⁵³¹

Μιχαίλο Псел истиче у историографском делу своју пресудну улогу у Дукином доласку на власт,⁵³² да је заузео почасно место међу онима који су били у владаревом окружењу док је био на царском престолу, као и да је седео са царем за истим столом и уживао све привилегије.⁵³³

Велики утицај дворског филозофа и ретора на Константина X очит је и у Пselовом писму упућеном августу Евдокији Макремволитиси. Тако Михаило Псел, обраћајући се царици, каже:

Οἱ γε [πλ]είους καὶ μετρίωτεροι τοὺς λογίους πρὸ τῶν ἄλλων ἐτίμησαν καὶ πάσης εὐμενείας τούτοις μετέδωσαν καὶ χαρίτων μυρίων ἠξίωσαν καὶ φιλάτους ἀνθ' ὑπηκόων ὠνόμαζον. Καί, ἵνα τοὺς ἄλλους ἐάσω, ὁ πρὸ μικροῦ τεθνηκὼς βασιλεύς, ὁ πάντας βασιλεῖς νικήσας τῇ καλοκαγαθίᾳ καὶ τῇ πραότητι, τίνι τῶν ἄλλων ἐπίστευσε πλέον ἐμοῦ; Πρὸς τίνα δ' ἄλλων τεθάρρηκεν; Οὐχὶ πάντων με συγγενῶν καὶ φίλων ἐπίτροπον] εἶχε καὶ βασιλεύσας εὐθὺς τῆς αὐτῆς τραπέζης

⁵²⁹ Psello, *Cronografia* II, 314.

⁵³⁰ Psello, *Cronografia* II, 316.

⁵³¹ Psello, *Cronografia* II, 314.

⁵³² Psello, *Cronografia* II, 302–304.

⁵³³ Psello, *Cronografia* II, 294.

*κοινωνὸν ἐποίησατο; Οὐ μέχρι ...ε... τῆς ἀναπνοῆς ἔνδον εἶχε τῆς οἰκείας ψυχῆς;
Οὐχὶ πατέρα καὶ θεῖον ἀπανταχοῦ καὶ ἐν..... ν;*

[„Они (sc. владари пре тебе) многе су учењаке пре свих осталих чашћавали и указивали им сваку благонаклоност те удостојили их безбројним даровима и називали су их највећим пријатељима уместо поданицима. А, да изоставим остале, недавно преминули василевс (sc. Константин X Дука), који је надмашио све остале владаре савршенством и благошћу, коме другом је веровао више него мени? Пред ким је био толико отворен? Зар му нисам био епитроп и поред свих рођака и пријатеља и чим је сео на трон зар ме није одмах посадио за трпезом својом? Зар ме до (sc. последњег) даха није носио у души својој? Зар ме није имао као оца и стрица свугде... (sc. и у свим стварима)?“]⁵³⁴

У закључном делу посланице број 188 у издању Е. Курца и Ф. Дрексла, што је и очекивано, Михаило Псел пореди Константина X Дуку с Одисејем. Будући да је Хомеров јунак био изузетно мудар, оштроуман, речит, сналажљив, храбар и истрајан, класични грчки писци сматрали су га мудрим и поштованим државником. Зна се, међугим, да је у литератури Одисеј представљан и као лукав човек, сколон преварама.⁵³⁵ То је био разлог што епистограф каже за Одисеја да је човек који је победио две супротстављене природе у себи.

Подстакнут тиме, као и мистичним тумачењем елемената као симбола слоге, Михаило Псел на крају писма саветује Константина X Дуку да води мирољубиву државну политику Византијског царства:

συντείνει δὲ τῷ κράτει σου εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐξηγήσεις ἢ γλυφῆ καὶ τὰ γράμματα. ὃ τε γὰρ κρατὴρ τῆς ὁμονοίας εἰρηνικόν ἐστι σύμβολον καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς ἦρωσ ἀνὴρ τὰς ἀντικειμένους φύσεις νικῶν . σὺ δὲ μοι εἶης εἰρηνικώτερος μᾶλλον ἢ μαχιμώτερος.

[„Нека те, како резбарија, тако и слова, заједно упуте свом својом снагом на оба објашњења. Путир слоге је симбол мира, а Одисеј је човек

⁵³⁴ Gautier 1986, бр. 35, 193₅₁₋₅₉.

⁵³⁵ О лику Хомеровог Одисеја в. коментаре Милоша Н. Ђурића, *Хомер, Одисеја*, 20–26.

херој који побеђује супротстављене природе. А ти ми буди више човек мира, него ратоборан“.]⁵³⁶

О промени војне политике у корист дипломатије, Михаило Псел говори и у *Хронографији*, наводећи да је Дука оружану борбу са страним народима замењивао слањем поклона и других дарова.⁵³⁷ Псел и у царском говору адресираном на Константина Дуку, сугерише цару да решава политичке проблеме дипломатским путем, односно мирољубивом државном политиком.⁵³⁸

ПРАТЕЋЕ ПОСЛАНИЦЕ УЗ ПОКЛОНЕ УПУЋЕНЕ ЦАРУ

У Византији је негован обичај да се уз писмо као нарочити гест пажње шаљу, углавном, скромни и симболични поклони. Карпозилос тврди да даривање и примање поклона на изванредан начин представља неку врсту трансакције између дародавца и примаоца.⁵³⁹

Михаило Псел је неколиким кратким писмима пропратио поклоне које је упутио цару Константину X Дуки.

У посланици број 48 (*Τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ τῷ Δούκῃ*) у издању К. Н. Сатаса, Псел одмах прелази *in medias res*, те пише цару:

[Π]άλιν δεξιοῦμαι σε τὸν δεσπότην μου καὶ βασιλέα τρισὶ λευκοσκάροις · ὁ δὲ ἀριθμὸς μυστικός, καὶ θεῖον τὸ ὄνομα · τό τε λευκὸν τοῦ ἰχθύος, ἐκφρατικὸν τῆς σῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ σκάρος μόνος τῶν ἰχθύων λαλίστατος, καὶ ἔστιν ὡσανεὶ ἰχθὺς μουσικός, σύμβολον καὶ οὗτος τῆς σῆς εὐστρόφου γλώττης καὶ μουσικῆς. Σώζοι μὲν οὖν σε ἡ τριάς, καταναγάζοι δὲ σε ἡ λευκότης τῶν ἀρετῶν, εἷς δὲ καὶ τῇ γλώττῃ τὰ θεῖα φθεγγόμενος, χρηστότατε καὶ ἐπιεικέστατε, βασιλεῦ

⁵³⁶ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 188, 209^{19–24}.

⁵³⁷ Psello, *Cronografia* II, 308.

⁵³⁸ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 14, 133^{79–134}⁸⁹. В. стр. 93–94.

⁵³⁹ Karpozilos 1984, 21. О најразличитијим даровима који су упућивани византијском државном врху у Царству (X–XI века) и симболичном тумачењу њихових дародаваца детаљно в. Karpozilos 1984, 20–37.

(„Опет дочекујем добродошлицом тебе, господара мога и василевса, с три рибе Белице. Број је мистичан, и божанствено је име. Бела боја рибе слика је твоје чистоће, али и риба Белица је од свих риба најречитија, као да је риба музичар, тако да је и то симбол твог благоглагољивог језика и музике. Нека те спасу Света Тројица, нека те обасја белина врлинског живота, језиком изговарао божанске ствари, предобри и преблагви василевсе“.).⁵⁴⁰

Извор јасно сведочи да је учени дворски ретор саставио писмо поводом владаревог повртака у престоницу. У знак добродошлице цару Псел шаље три рибе и тумачи симболику поклона. Број послатих риба означавао је Свету Тројицу. Сасвим је вероватно да се иза Пселових речи да је „име рибе божанствено“, крије алузија на грчку реч за рибу (*ΙΧΘΥΣ*), односно, акроним хришћанског исповедања вере, и тиме симбол самог Христа. Пошто се ради о рибама Белицама, писмописац успоставља паралелу између беле боје и Дукине владавине коју је одликовала чистоћа, другим речима, праведност и умерност у царевању.

Тема поздрава на крају писма обрађена је кроз Пселове жеље да царев живот прати наклоност Свете Тројице, као и да с његових усана долазе милозвучне речи и одлуке у складу с хришћанском религијом. Повезано с тим, Псел није пропустио прилику да нагласи владареву доброту и благод, две богоугодне хришћанске врлине.

Писмо број 52 (*Πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν?*) у Сатасовом издању Михаило Псел започиње сликовитим поређењем цара с Исусом Христом, сином Божијим, називајући га „хлебом живота“:

Ὡς μὲν ἄρτω σοι ζωῆς καὶ θέσει θεῶν, τὸν ἄρτον προσάγω, τὸν δὲ οἶνον ὡς ἀληθῶς βασιλεῖ καὶ καρδίας σκυθρωπαζούσας εὐφραίνουντι · ὡς δὲ θνητῶ τὴν ὀπώραν διὰ τὸ φύσει εὐμάραντον · ἀλλὰ σύ μοι μένοις ἀείζωος, κόσμη κόσμου, καὶ κράτος κράτους, καὶ λαμπρὸν βασιλείας διάδημα

⁵⁴⁰ *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V, бр. 48, 280.*

[„Као хлебу живота и по благовољењу Бога, приносим овај хлеб, као и вино које заиста цару и његовом меланхоличном срцу радост доноси; као смртном (sc. приносим ти) воће што по природи трули брзо. Али зато ми ти остај вечно жив, о украсе света, и државна снаго, и светла дијадемо власти царске“].⁵⁴¹

Христ у *Светом јеванђељу по Јовану* каже за себе да је хлеб живота: „Ја сам хлеб живота“ (*ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς*).⁵⁴²

Подаци које извор пружа показују да је епистограф послао владару као дар хлеб, вино и воће. Као што је речено, хлеб је симболисао хлеб живота, односно, самог ромејског цара који је био Божији изасланик на земљи. Вино, које се у науци неретко тумачи као алузија на вино Тајне вечере,⁵⁴³ владаревом скрушеном срцу причинило би радост. Коначно, сезонско воће означавало је пролазност овоземаљског живота.⁵⁴⁴ Стога Михаило Псел завршава писмо жељом

⁵⁴¹ *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 52, 283.

⁵⁴² *Јн* 6,35.

⁵⁴³ Радошевић 1991, 163.

⁵⁴⁴ Михаило Псел у писму број 53 у издању К. Н. Сатаса које издавач приписује Евдокији Макремволитиси шаље августи воће, вино и хлеб: *Ὁ Χριστός σοι ταῦτα τῇ βασιλίδι, τὴν μὲν ὀπώραν, ὡς ἄνθους κάλλει καὶ χάριτι, τὸν δὲ οἶνον, ὡς νοητῇ εὐφροσύνη, τὸν δὲ ἄρτον, ὡς πολλὰς πενήτων στήριζούση ψυχὰς* („Христос нека би дао теби царици воће, као цвету лепоте и благодети; вино, као умну радост; хлеб, као помоћници многих сиромашних душа;“), в. *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 53, 284. Сатас мисли да је и писмо број 132 Псел упутио управо Евдокији. У њему епистограф уметно пореди воће, вино, хлеб и цвеће с августиним психофизичким врлинама: *Ἔδει μὲν ἐκ τοῦ παραδείσου ὀπώραν τρυγήσαντα, καὶ οἶνον ἐκθλίψαντα, καὶ ἄρτον φουράσαντα, τῷ νοητῷ σοι προσαγαγεῖν παραδείσῳ μᾶλλον δὲ ἐπρεπεν αὐτὸ τὸ ζῆλον τῆς ζωῆς ἐκεῖθεν πρὸς σὲ μετενέγκασθαι τοῦτο γὰρ καὶ μόνον κατάλληλος τροφή καὶ τρυφή τῇ σῇ τυγχάνει καλλίστη ψυχῇ. Ἐπεὶ δὲ τοῦτο τῶν ἀδυνάτων ἐστί, τὰ ὠραῖά σοι τῶν καθ’ ἡμᾶς προσφέρω ἀνθῶν, τῇ ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν γυναικεῖαν καὶ ἄρρενα ὁ εὐγνωμονέστατός σοι δοῦλος καὶ γνησιώτατος* [„Било је потребно да рајско воће узбереш, и вино да измуљаш, и хлеб да замесиш да се приближиш умном рају; још је требало сâмо дрво живота да буде пренесено ка теби, јер је само оно (sc. дрво живота) одговарајућа храна и сласт која је вредна твоје прелепе душе. Зато је једна од немогућих ствари да ти поклоним цвеће достојно твоје лепоте, теби којој сам изнад сваке мушке и женске природе најзахвалнији и најискренији роб.“], в. *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 132, 377. У посланици број 271 у издању Курца и Дрексла за коју издавачи сматрају да је Михаило Псел написао за августи Евдокији Макремволитису, писмописац симболично тумачи хлеб као хлеб живота, вино је требало да јој донесе духовну радост, док је воће означавало благодат и августину мистичну лепоту (*δέξαι οὖν τὸν μὲν ἄρτον ἀντὶ τοῦ τῆς ζωῆς ἄρτον, τὸν δὲ οἶνον ἀντ’ εὐφροσύνης πνευματικῆς, τὴν δὲ ὀπώραν ἀντὶ χάριτος καὶ ὠραιότητος μυστικῆς*), в. *Psellos, Scripta minora* II, бр. 271, 316¹³⁻¹⁶. Псел у писму број 272 у наведеном издању, по свему судећи, написаном за Евдокију Макремволитису, августи шаље хлеб, вино и воће: *καὶ δέξαιο τὸν μὲν ἄρτον ὡς καρποφόρος ἐνθέων πράξεων ἄρουρα, τὸν δὲ οἶνον ὡς ζωήρρυτος ἄμπελος, τὰς δὲ ὀπώρας ὡς ὠρῶν τρυφή, ὡς χαρίτων πηγή, ὡς ἀκόρεστος καὶ νοερά ἡδονή* [„И прими хлеб као плодносно поље божанских дела, вино као животодавну лозу, воће као уживање (sc. у плодовима) свих годишњих доба, као извор благодатних дарова, као незаситну и умну сласт.“], в. *Psellos, Scripta minora* II, бр. 272, 316²⁴⁻³¹⁷¹⁻³.

да цар, метафорично ослотивши га „украсом света“, „државном снагом“ и „светлом дијадемом власти царске“, остане вечно жив.

Пселово кратко писмо број 74 (*Τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ Δούκᾳ?*) у поменутом издању представља, у садржинском погледу, епистологографове добре жеље за оснивање благородне династије. Писмописац отпочиње посланицу сликовитим поређењем владара с чокотом, алудиравши при томе на Исуса Христа:

| Τῇ νοητῇ ἀμπέλῳ, τῷ μεγάλῳ δεσπότη μου, βότρυας ἀπέστειλα δύο, γλεύκους ἔτι μεστούς · καὶ γένοιό μοι μὴ ἄμπελος μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀναδενδρὰς εἰς ὕψος ἡρμένη, καὶ βρύων μὲν ἄνθεσι, βρύων δὲ κάλλεσι, βρύων δὲ χάρισιν

(„Умног чокоту, мом великом господару, послао сам два грозда, слатка као шира, а ипак зрела. И да ми постанеш не само лоза, него и чокот који се пење високо уз дрво, и да обилујеш цвастима, да предњачиш лепотом, да се истичеш благодетима“.).⁵⁴⁵

Познато је да Христ у *Светом јеванђељу по Јовану* говори о себи као о правом чокоту: „Ја сам истински чокот“ (*ἐγὼ εἰμι ἡ ἀμπελος ἡ ἀληθινή*).⁵⁴⁶

Извесно је да Михаило Псел, слањем грожђа владару на поклон, алудира на увећање царске породице и на њено учвршћивање на византијском престолу.

Посланицом број 104 (*Πρὸς τὸν Βασιλέα τὸν Δούκαν*) у издању Сатаса Псел је пропратио четири рибе које је упутио Константину X. Почетак писма нешто је дужи и у разрађеном обраћању адресату:

Τῷ ἀηττήτῳ καὶ ὑπερμεγέθει καὶ φοβερῷ τὴν ἡχὴν λέοντι, τῷ βασιλεῖ καὶ δεσπότη μου ἰχθύας ἀφώνους ὁ δοῦλός σου πέπομφα, τῷ μόνῳ καὶ ἐνὶ καὶ μονάρχη, τέσσαρας, ἵνα καὶ τῶν τεσσάρων ἄρξης τῆς οἰκουμένης μερῶν

[„Непобедивом и огромном и по рици страшном лаву, мом василевсу и господару, послао сам ја, твој слуга, безгласне рибе, теби

⁵⁴⁵ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 74, 309.

⁵⁴⁶ *Јн* 15,1.

самом и једном и властодршцу, четири (sc. рибе) да би владао над сва четири дела екумене“ .].⁵⁴⁷

Јасно је да је за Михаила Псела ово била прилика да нашироко пише о симболици бројева – четири рибе указују на владареву власт на четири стране света. Уз то, писац је направио паралелу између Константина Дуке, хришћанског цара и лава, краља животиња.

У писму епистологаф даље говори о Дукиној власти која се треба простирати над морима и рекама:

οἱ δὲ ἰχθύες καὶ ποτάμιοι καὶ θαλάσσιοι, ἵνα καὶ θαλάσσης συμπάσης βασιλεύσης καὶ ποταμῶν · ἀπὸ δὲ τῶν καθαρῶν τὸ δῶρον, ἵνα ἀναϊμάκτως · καὶ λευκοὶ τὴν κλῆσιν, ἵνα καὶ ὁ λόγος ἀληθῆς ᾗ. Ὁρᾷς τὰ σύμβολα; ὀρᾷς τὰ σημεῖα σαφῆ;

[„Рибе су и речне и морске да би владао како над свим морима тако и над рекама. Дар се састоји од чистих риба, без крви. И Беле (sc. рибе) зову се, да би и реч била истинита. Видиш ли симболе? Видиш ли јасна знамења?“].⁵⁴⁸

Могуће је да Михаило Псел наглашавањем чињенице да су „рибе чисте“, односно, „без крви“, сугерише начин на који би Константин Дука требало да води државну политику Царства. Као првобранилац хришћанске вере и отеловљење Бога на земљи, Дука, наиме, треба да води мирољубиву политику Византије.⁵⁴⁹

Потом, Псел у писму помиње царицу Евдокију Макремволитису и младог цара, или прворођеног Михаила Дуку или порфирородног Констанција,⁵⁵⁰ ословљавајући их лавицом и лавићем, који би требало да заједно с владарем поједу послате дарове:

⁵⁴⁷ Michael Psellos, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 346.

⁵⁴⁸ Michael Psellos, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 346.

⁵⁴⁹ В. стр. 93–94, 151.

⁵⁵⁰ О увођењу у царско достојанство синова Константина X Дуке и Евдокије Макремволитисе в. стр. 168–175.

*Καὶ φάγοι μὲν αὐτὰ λέων, συμφάγοι δὲ καὶ σκῶμνος λέοντος, καὶ πρὸς
τούτῳ ἡ λέαινα*

[„И нека то поједе лав, нека заједно с њим једе и лавић, а затим и лавица“].⁵⁵¹

Писмописац моли Константина X да и својој супрузи објасни симболику послатих поклона (риба) како владарка, евентуално, не би извукла погрешан закључак из скромних, за царску породицу, дарова. При томе, Михаило Псел наглашава да је управо он највише хвалио (вероватно, у односу на друге учене интелектуалце Царства) августу Евдокију Макремволитису. Због тога, Псел допушта себи да у писму царицу назове својом нећаком:

*ἀλλ' ἐρμηνεύσον τῇ δεσποίνῃ τὸ ὄνομα, ἵνα μὴ κακίσοι τὸν λόγον, ἦν ἀντὶ
πάντων καὶ ὑπὲρ πάντων ἐκτησάμην ἐγὼ καὶ εὐεργέτιν καὶ βασιλίδα, εἶπω καὶ τὸ
ἀπόρρητον, καὶ ἀνεψιάν*

[„Али господарици протумачи име (sc. рибе) не би ли нешто лоше рекла за (sc. симболичко) тумачење, јер сам њу пре свих и за све стекао ја и као добротинитељку и као царицу, казаћу и неизрециво, и као нећаку“].⁵⁵²

Псел завршава посланицу владару наглашавајући чињеницу да је спреман да сноси заслужену казну ако се царици не допадне његове речи:

*εἰ δὲ τολμηρὰ ἡ φωνή, τέμε τὴν γλῶτταν ἢ τῶν ἐμῶν λόγων τομή, ὁ μόνος
μοι τὸ στόμα ἐμφράξας, μᾶλλον δὲ τὸ τῆς ἐμῆς καρδίας ἐμμουσότατον θέλητρον*

(„Да ли би смела да постоји ова реч, или мојих мисли начин казивања – одсеци ми језик, да сам себи запушим уста, али не и најнадахнутији полет срца мог“).⁵⁵³

⁵⁵¹ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 346–347.

⁵⁵² Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 347.

⁵⁵³ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 347.

Остаје отворено питање зашто је Михаило Псел у поменутој посланици сматрао потребним да подвуче своје заслуге у прослављању августиних врлина и поступака и свој родбински однос са царицом.

Интересантно је, такође, то што Псел и у писму упућеном Евдокији Макремволитиси које је саставио као свој одговор поводом августине оптужбе да је незахвалан, на више места наглашава како ју је задужио похвалама и говорима у част њене владавине. Писмо је приредио Пол Готје осамдесетих година прошлога столећа.

Тако Псел пише:

Ἀγνώμων ἐγὼ περὶ σὲ ὁ πᾶν εἶδος ἐγνώμοσύνης πεποικῶς ῥητόν τε καὶ ἄρρητον; Ἀγνώμων ἐγὼ ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν, ἴν' οὕτως εἴπω, τῶν σῶν ἐπαίνων πεπληρωκός; Ἀγνώμων ἐγὼ ὁ πᾶσιν ἀνθρώποις τὰς σὰς ἐξεικονίσας ἐν τε λόγοις ἀπλῶς καὶ συγγράμμασιν ἀρετάς;... Ἀγνώμων ἐγὼ ὁ πάντα ἰ. . . ἐκθειάζων μεγάλα τε καὶ μικρὰ καὶ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἐφ' ἑκάστῳ τῶν πάντων ἐσπουδασμένον ποιούμενος σύγγραμμα; Καίτοι εἰ μὲν μόνος ἐγὼ τῶν σῶν ἀπολέλυκα εὐεργεσιῶν ἢ μειζόνων παρὰ τοὺς ἄλλους τετύχηκα, ἀρκούσας τὰς ἀντιδόσεις εἰσήνεγκα εἰ δὲ εἰσὶ τινες ἴσως οἱ πλείω ἐμοῦ παρὰ τῆς σῆς εἰληφότες ἀγίας χειρός, ἐγὼ καὶ τούτους ὑπερβαλόμην ταῖς εὐφημίαις, εἰ δὲ βούλει, καὶ ταῖς ὑπηρεσίαις

[„Јесам ли незахвалан ја који сам ти показао сваку врсту захвалности, како речима тако и поступцима? Да ли сам незахвалан ја који сам целу творевину, да тако кажем, испунио твојим похвалама? Да ли сам незахвалан ја који сам свим људима представио твоје врлине једноставно, речима, али и списима?... Да ли сам незахвалан ја што сам исхвалио сва твоја... и велика и мала и душевна и телесна (sc. дела) и за свако појединачно саставио детаљан запис? И даље, да сам ја био једини који је уживао у твојим добротинствима, или да сам их искусио више него други људи, опет сам ти довољно узвратио за све то; и ако постоје они који су можда и више од мене примили из твоје свете руке, ја и њих превазилазим у похвалама теби, и ако хоћеш, служењу теби“].⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Gautier 1986, бр. 35, 192 3-16.

И на другом месту у истом извору Михаило Псел наводи:

Εἰ καὶ νῦν ἀθρόως ἐκβέβλημαι τῆς σῆς ἀγίας ψυχῆς καὶ ἐν ἀγνώμονος μοίρᾳ λελόγισμαι, ἀγνώμων ἐγὼ περὶ τὸ κράτος τῆς βασιλείας σου, ὁ τὰ σὰ ἐπὶ πᾶσαν βροντήσας ἀκοὴν καὶ καταβροντήσας πᾶσαν ψυχὴν καὶ ἀστραπὰς ἀκοντίσας λόγων καὶ πάντα καταφλέξας ἀγνώμονα;

[„И да сада будем потпуно избачен из твог светог срца и доживим судбину незахвалника; да ли сам незахвалан за твоју царску власт ја, који сам свугде и сваком грмео о теби и гађао сам говорима као муњама и сваког сам незахвалника спалио (sc. говорима)?“].⁵⁵⁵

Надовезујући се на то, Михаило Псел истиче да је сасвим заслужено имао место блиско царичиној власти. Не само да је у говорима величао августину владавину, него је био и искрени пријатељ њене породице:

Εἰ δὲ οἰκειότατος ἐγεγενήμην τῷ κράτει σου καὶ με τῶν ἄλλων προέκρινεν ἢ βασιλεία σου, θαυμαστὸν οὐδέν οὐ γὰρ χθές που καὶ πρόην τὴν εἰς τὸ σὸν γένος ἐπεδειξάμην φιλοτιμίαν τε καὶ εὐμένειαν, ἀλλὰ σοὶ καὶ τῷ πατρὶ φίλτατος ὡς οὐκ ἄλλος τῶν πάντων γέγονα καὶ ἄ... καὶ βεβοήθηκα, ἵνα μηδέν τι πλέον ἐρῶ, καὶ κατὰ πνεῦμα γεγεν... καὶ θεῖός εἰμι, ὃ τῆς κατὰ σάρκα συγγενείας ὑψηλότερον καὶ αἰδεσιμώτερον. Καὶ σύ με πολλάκις τῷ [ὀ]νό[ματι] τούτῳ ἀσέμν[ους] καὶ ἐξάριετον εἶχες τῶν ἄλλων, οὐ τῆς ἐμῆς ἔνεκεν ἀρετῆς, ἀλλὰ τῆς σῆς καλοκαγαθίας [καὶ] ἐμφύτου χρηστότητος

(„Ако сам постао тако близак твојој власти и ако сам за то изабран међу осталима, то нимало чудно није; јер нисам само јуче као и раније указао почаст и благонаклоност твојој породици, него сам теби и твојој оцу био пријатељ као никоме другом и... притекох у помоћ, и да се не дрзнем рећи ништа више, и постадох духовни... и... стриц, још виши и поштованији од телесног сродства. И ти си ме често пута овим именом

⁵⁵⁵ Gautier 1986, бр. 35, 192₃₀₋₃₂–193₃₃.

називала и издвајала ме од осталих, не због моје врлине, него ради твог савршенства и урођене доброте“).⁵⁵⁶

И у *Хронографији* Михаило Псел за себе каже да „беше духовни брат њеном (sc. Евдокијином) оцу“ (*ἐγὼ γὰρ <ὁ> ταῦτα συγγράφων ἦν δὴ ἀδελφὸς τοῦ ἐκείνης πατρὸς ἐκ πνευματικῆς διαθέσεως*).⁵⁵⁷ Не треба заборавити и то да Псел у посланици број 132 у издању К. Н. Сатаса за коју приређивач сматра да је написана за Евдокију Макремволитису каже и то да је њен „најзахвалнији и најискренији роб“ (*ὁ ἐγνώμονέστατός σοι δοῦλος καὶ γνησιώτατος*).⁵⁵⁸

Псел завршава Евдокијино писмо, које је приредо Готје, још једанпут подсећајући царицу на заједничку прошлост:

Ἀναμνήσθητι λόγων τῶν περὶ σοῦ, ἀναμνήσθητι ὀμιλιῶν, δημηγοριῶν ἡμερινῶν τε καὶ νυκτερινῶν συγγραφῶν, ὑπὲρ ὧν ταύτην σε μόνην αἰτοῦμαι χάριν, μὴ ἀπόση με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, μηδὲ με τῆς σῆς [ἀρ]ρήτου φιλίας καὶ χάριτος, μὴ πρὸς τῆς σῆς ψυχῆς, μὴ πρὸς τῆς του βασιλέως, μὴ πρὸς τῆς Θεοτόκου αὐτῆς, μὴ πρὸς Θεοῦ.

(„Сети се говорâ у твоју корист, сети се беседа, наступа пред народом дању и писања за тебе ноћу, због којих теби лично само једну тражим услугу: не одгурни ме од лица твог, нити ме лиши твог неизрецивог пријатељства и шарма, не тако ти душе твоје, не тако ти василевсове душе, не тако ти саме Богородице, не тако ти Бога“).⁵⁵⁹

Има ли се у виду да је Михаило Псел написао поменуто писмо августи Евдокији Макремволитиси када је извесно запао у царичину немилост, за време владавине Романа IV Диогена (1068–1071),⁵⁶⁰ можда се може претпоставити да је њену наклоност полако почео да губи још током царевања Константина X Дуке. То би, евентуално, могао бити разлог што је Михаило Псел у писму број 104 у

⁵⁵⁶ Gautier 1986, бр. 35, 193^{38–47}.

⁵⁵⁷ Psello, *Cronografia* II, 324.

⁵⁵⁸ Michael Psellos, *Μεσαωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 132, 377.

⁵⁵⁹ Gautier 1986, бр. 35, 194^{82–87}.

⁵⁶⁰ Михаило Псел у горе наведеном писму августи Евдокији указује на чињеницу да је цар Константин X Дука преминуо у тренутку када га је он састављао, в. Gautier 1986, бр. 35, 193⁵⁴.

Сатасовом издању нагласио своје заслуге у прослављању Евдокијиних врлина и дела, те подвукао њихово духовно сродство.

На крају, нећу оставити по страни писмо број 137 (*Πρὸς τὸν βασιλέα...*) у издању К. Н. Сатаса којим је Михаило Псел пропратио воће, вино и хлеб упућене цару.

У дужем уводу, Псел се обраћа владару стиховима:

Εἶθε ἀμβροσίας εὐπόρουν, εἶθε νέκταρος, εἶθε τινὸς ἄλλου βρώματος ἢ πόματος ἀθάνατον, δέσποτά μου καὶ βασιλεῦ, ὡς ἂν αὐτός σοι τὸ ἀθάνατον βρῶμα παρέθηκα καὶ αὐτὴν σοι τὴν ἀθάνατον πόσιν ἐκέρασα

(„Нека у изобиљу имаш амброзије, и нектара и неког другог јела и пића бесмртности, господару мој и василевсе, као што сам ти поставио ово бесмртно јело и помешао ти ово бесмртно пиће“).⁵⁶¹

Очита је тема добрих жеља цару већ на почетку писма. Епистолограф помињући амброзију и нектар, јело и пиће бесмртних богова, слути владару живот на земљи налик животу богова на небу.

У даљем тексту, показујући своју ученост, Михаило Псел вешто парафразира стихове Старог завета који говоре о томе да земља стоји постојано насупрот сменама нараштаја:

Ἐπεὶ δὲ κέκρυπται ἀφ' ἡμῶν ἡ ἀθάνατος λεγομένη πηγὴ καὶ τὸ τῆς ζωῆς ζῶλον, καὶ γενεὰ πορεύεται, καὶ γενεὰ ἔρχεται, ὁ δ' εἰς τὸν αἰῶνα μένει, κατὰ τὸν τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ λόγον, αὐτά σοι τῶν ἐπὶ γῆς τὰ κάλλιστα καὶ ἀναγκαϊότατα πέπομφα, ἐκ λειμώνων ὀπώραν, ἐξ ἀμπέλου ἡδίστης οἴνον, ἄρτον ἐκ γενναίας αὐλάκος, οἷς τὸ πρῶτον ἡ φύσις ἡμῶν ἀπετρέφετο

[„Пошто је нама скривен такозвани извор бесмртности и дрво живота, и нараштај пролази, и нараштај долази, док он (sc. Бог?) остаје довека, како Проповедник рече, послао сам ти ове најлепше и

⁵⁶¹ *Michael Psellos, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη V, бр. 137, 380.*

најпотребније плодове земаљске: из воћњака воће, вино од лозе слатке, хлеб из бразде плодне, којима се пре свега наше тело храни“.⁵⁶²

С друге стране, у Старом завету стоји: „Нараштај један одлази и други долази, а земља стоји увек“ (*γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, καὶ ἡ γῆ εἰς τὸν αἰῶνα ἔστηκε*).⁵⁶³ Очито је да епистолограф уместо именице „земља“ (*ἡ γῆ*) користи неименовану именицу мушког рода „како заувек остаје“: (*ὁ δ' εἰς τὸν αἰῶνα μένει*).

Према Пселовим речима, послати дарови недостојни беху једног ромејског цара. Ипак, будући да су владара карактерисале хришћанске врлине (мудрост, умереност и доброта) скромни поклони одговарали су царевој скрушеној природи:

λιτὰ πάντα καὶ βραχέα, καὶ εὐτελῆ, καὶ βασιλείας μὲν ὕψει καὶ μεγέθει ἀπεικότα, τῇ δὲ σῆ φύσει κατάλληλα τῇ ὄντως φιλοσόφῳ καὶ μετρίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ δι' ἣν πάντων κεκράτηκας

(„Све је то скромно и мало и недостојно и не приличи височанству и величанству царске власти, но годи твојој природи, која мудрост воли и која је умерена и добра и због које над свим владаш“).⁵⁶⁴

У закључку Псел се обраћа цару са жељом да буде здрав и дугог живота. Поред тога, писмописац владара у својим стиховима назива „његовим богом“:

Φάγοις οὖν καὶ πίσις αὐτῶν ὁ ἐμὸς βασιλεύς, εἶπω τι καὶ τολμήσω; καὶ ἐμὸς θεός, καὶ σοι γένοιτο καὶ ἡ τροφή καὶ ἡ πόσις εἰς ἀνάδοσιν ὑγείας καὶ ζωῆς πλείονος

(„Да једеш и пијеш од свих ових добара, мој василевсе, и усудићу се да кажем и још, мој боже, и нека ти буде ова храна и пиће на процват здравља и дугог живота“).⁵⁶⁵

⁵⁶² Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 137, 380.

⁵⁶³ LXX *Проп.* 1,4.

⁵⁶⁴ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 137, 380.

⁵⁶⁵ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 137, 380.

*

Све до сада речено наводи на закључак да је Михаило Псел писмима која су пратила скромне поклоне Константину X Дуки метафорама, алегоријама, као и симболичним тумачењем, желео да похвали владареву личност, искаже своју подршку његовом царевању и, на тај начин, остане у уском кругу утицајних људи који су окруживали цара. Поред тога, сам Псел је веровао да се даривањем може на брз, лак и делотворан начин утицати на вољу византијских владара. Тако он саветује (у писму број 148. у издању К. Н. Сатаса) једно црквено лице коме је била неопходна василевсова милост да цару пошаље свету и мирисну хризму на поклон, а уз то и свој писани захтев. Према Пселовом мишљењу, тада ће му бити издата хрисовуља.⁵⁶⁶

Иако избор дарова Михаила Псела није био нарочито оригиналан. Напротив, из писама се може видети како се увек ради о риби, хлебу, грожђу, вину и сезонском воћу. Овај велики виртуоз речи домишљатим стиховима увећавао је значај поклона, те ефектно наглашавао њихову духовну вредност.

Без обзира на то што је Псел био повезан с породицом Дука, послате дарове никако „не треба тумачити гестом неког посебног интимизирања и претеране фамилијарности с владарима“.⁵⁶⁷ У прилог овој тврдњи иде и чињеница да су ромејски достојанственици кроз дугу историју Византијског царства, често упућивали симболичне поклоне државном врху. Тако, на пример, скренута је пажња на преписку цара Константина VII Порфирогенита и епископа кизичког у којој владар с приметним усхићењем пише о неколико главица салате које је добио на дар из владичанске баште.⁵⁶⁸

Међутим, никако не треба изгубити из вида и то да су тзв. пропратне посланице упућене владарима могле пратити и поклоне знатно веће вредности. Познато је да је Јован Апокавк, навпактски митрополит прве половине XIII века послао епирском владару Теодору Дуки две изузетно скупоцене свилене хаљине

⁵⁶⁶ *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 148, 397. Уп. Karpozilos 1984, 21.

⁵⁶⁷ Радошевић 1998а, 39.

⁵⁶⁸ Радошевић 1998а, 39 и н. 26.

жуте и црвене боје. Прва боја означавала је време поста и телесну слабост, док је друга била симбол Ускршњег празника.⁵⁶⁹

Ваља поменути, иако је очито, мада није довољно често наглашавано, да се не може поуздано рећи када је и у којим приликама Михаило Псел даривао Константина Дуку, те слао кратке посланице. Како би се и могло рећи када се не зна ни тачан број Пселових писама упућених Константину X, нити се са сигурношћу зна која писма је овај учени дворски ретор адресирао на цара?!

ПСЕЛОВО МОЛБЕНО ПИСМО ВЛАДАРУ ЗА ПОМОЋ ПРИЈАТЕЉУ

Кратко писмо број 202 (*Τῷ βασιλεῖ*) у издању Е. Курца и Ф. Дрексла представља извесно залагање Михаила Псела код византијског цара, врло вероватно Константина X Дуке. Овде ће се узети као тачна претпоставка да је Псел посланицу упутио управо њему.

Интересантан је начин којим епистолограф започиње писмо. Он, наиме, без икаквог куртуазног ословљавања адресата пише:

*Οὐ φέρω σου τὸν πλοῦτον τῆς ἀγαθότητος οὐδὲ τὸ μέτρον τῶν σῶν
εὐεργεσιῶν ἀχθοφορῆσαι δεδύνημαι· πλήρης ὁ κρατήρ, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπερχειλής*

(„Нисам у стању поднети богатство твоје доброте, нити сам могао да издржим терет твојих добротина; пуна је чаша, чак се и прелива“).⁵⁷⁰

Извесно је да Михаило Псел вешто користећи оксиморон, посебну врсту антитезе, указује на чињеницу да му је ромејски цар био наклоњен и да је због тога био богато награђен. Надовезујући се на то, писмописац приказује себе изузетно скромним и немоћним да се избори с владаревом издашном руком.

Уколико се пође од констатације да је у историографском делу Псел наглашавао своју пресудну улогу у доласку Константина Дуке на византијски престо (он лично „обуо је Дуки црвене сандале“ када нико од дворана то није

⁵⁶⁹ Радошевић 1991, 163; Целебџић 2008, 131.

⁵⁷⁰ *Psellos, Scripta minora* II, бр. 202, 230²¹⁻²³.

смео; такође, придобио је цариградског патријарха Константина Лихуда на његову страну),⁵⁷¹ можемо бити готово сигурни да је очекивао захвалност и награду владарског дома Дука.

С тим у вези, у *Хронографији* стоји да је Константин X обећао Михаилу Пселу „милости које тешко да је могао да оствари, мада је већину обећања испунио“ (*ἐποίησεν, ὅσαις οὐκ ἂν μὲν ἐζήρκεσε, τὰς δὲ πλείους εἰς ἔργον ἠγάγετο*).⁵⁷²

Потом Псел у писму даље каже:

ἐπελάφρυνον οὖν μοι τὰ τῶν σῶν χαρίτων φορτία καὶ μετένεγκέ τι τοῦ βάρους τῶν εὐεργετημάτων πρὸς τὸν βεστάρχην Ἀναστάσιον τὸν Λίζικα, ὃν ἴσα υἱῷ καὶ στέργω καὶ περιέπω

(„Олакшај ми товар милости твојих и пренеси нешто од масе добротина твојих вестарху Анастасију Лизичком, кога као сина и волим и бринем се о њему“).⁵⁷³

Очито је да Михаило Псел тражи од владара да један део поклона што их је цар наменио њему самом уступи Анастасију Лизичком, његовом пријатељу и ученику.

На крају, писмописац у истом стилу завршава посланицу:

καὶ ἡ τοῦ Μηδικίου δωρεὰ ἀπὸ τοῦ ἐμοῦ προσώπου εἰς τὸν ἐκεῖνον μεταπλασθήτω, ὡς ἂν γνῶ καὶ οὗτος, οἷα τὰ παρὰ τῆς σῆς δεσποτικῆς χειρὸς ἐπιφορτιζόμενα ἡμῖν ἄχθη, ὡς εὐπετῆ καὶ κοῦφα καὶ ἐπιρρώωννόντα μᾶλλον ἢ δαπανῶντα τοῦ ἀχθοφοροῦντος τὴν δύναμιν

(„И Медикијев дар нека се са мене пренесе на њега – што му је и познато – као и твојом владарском руком нама натоварен терет, који је и лепршав и лак и оснажује пре него што троши снагу онога који га носи“).⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Psello, *Cronografia* II, 302–304.

⁵⁷² Psello, *Cronografia* II, 304.

⁵⁷³ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 202, 230^{23–25}–231¹.

⁵⁷⁴ Psellos, *Scripta minora* II, бр. 202, 231^{1–6}.

Из наведеног се закључује да је Анастасије Лизички био упознат с Пселовим предлогом упућеним цару.

Пошто не знамо о каквом владаревом добротинству намењеном Михаилу Пселу се тачно ради, остављам отворену могућност да се иза писмопишчевих антонима [„товар милости“ (*τὰ τῶν σῶν χαρίτων φορτία*); „лепршав и лак терет“ (*τὰ... ἄχθη, ὡς εὐπετῆ καὶ κοῦφα*)] евентуално налази његов прекор Константину X.

Завршавајући разматрање писама Михаила Псела упућених цару Константину X Дуки, настојим дати одоворе на постављене истраживачке проблеме с почетка поглавља.

На првом месту, упечатљиво је да Псел у високом панегиричном стилу пише све анализиране посланице намењене Константину Дуки. Разлог за то свакако се налази у чињеници што је адресат, византијски цар, заузимао највиши положај у друштвеној хијерархији Византије, као и да је био на самом врху пирамиде целе тадашње хришћанске васељене.

У складу с тим, писмописац ословљава владара с „божанствени василевсе“ (*θειότατε βασιλεῦ*), „господару мој свети“ (*δέσποτά μου ἄγιε*), „господару мој и василевсе“ (*δέσποτά μου καὶ βασιλεῦ*) или „мој велики господару“ (*τῷ μεγάλῳ δεσπότῃ μου*).⁵⁷⁵ Осим тога, Псел се у писмима неретко обраћа Константину X апстраховано и метафорично: „као хлебу живота и по благовољењу Богу“ (*Ὡς μὲν ἄρτω σοι ζωῆς καὶ θέσει θεῶ*), „украсе света, и државна снага, и светла дијадемо власти царске“ (*κόσμε κόσμου, καὶ κράτος κράτους, καὶ λαμπρὸν βασιλείας διάδημα*), „умни чокоту“ (*Τῆ νοητῆ ἀμπέλῳ*), „непобедиви и огромни и по рици страшни лаве“ (*Τῷ ἀηττήτῳ καὶ ὑπερμεγέθει καὶ φοβερῷ τὴν ἠχὴν λέοντι*), „неизрецива мешавино“ (*ἀρρήτου συγκάσεως*), или „супротности складни споју“ (*ἐνμελοῦς τῶν ἐναντίων μίξεως*).⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 48, 280; бр. 74, 309; бр. 104, 346; Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 41²⁵; бр. 188, 207²⁴. Уп. Grünbart 2005, 241, 249.

⁵⁷⁶ Michael Psellos, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* V, бр. 52, 283; бр. 74, 309; бр. 104, 346; Psellos, *Scripta minora* II, бр. 29, 42¹⁵⁻¹⁶. Уп. Grünbart 2005, 257.

Очито је, такође, да Михаило Псел много чешће започиње Дукина писма кратко и директно, него ли што је њихов почетак био дуг и у куртоазном обраћању цару. То је, највероватније, зависило од тренутне инспирације овог врсног литерате те се не би смело тумачити као нарочити показатељ блискости Псела и Константина X.

Кад је реч о томе да ли су и какву поруку наведена писма у себи носила, треба посебно подвући да је то зависило искључиво од њихове намене, односно, од тога којој је тематској групи посланица припадала. Установљено је да се Пселова писма упућена Константину Дуки могу поделити према садржају у четири тематске групе: посланица формално обликована као енкомион у малом, писмо-одговор на владареву молбу, пратеће посланице уз поклоне упућене цару и молбено писмо владару за помоћ пријатељу.

Посланица у виду енкомиона у малом писана је са циљем да похвали василевсову личност, нагласивши при томе чврсту везу и потпуну узајамност ромејског цара Константина X Дуке и Бога.

Из писма у коме Псел тумачи иконографију с камена и његовог епиграфског натписа јасно је дубоко поверење Константина X у широко образовање овог дворског ретора и филозофа.

Епистограф је посланицама које су пратиле скромне поклоне Константину Дуки настојао да искаже своју подршку његовом царевању користећи разне стилске фигуре и цитате из дела класичних писаца и Библије. Врло је вероватно да је Псел даривањем овог цара покушавао на брз, лак и користан начин да утиче на његову вољу, те усмери неку конкретну Дукину одлуку.

Коначно, из Пселовог молбеног писма владару за помоћ његовом пријатељу, јасна је епистографова емпатија и искрена брига о другом људском бићу, у конкретном случају, вестарху Анастасију Лизичком.

Никако се не сме превидети могућност да се иза Пселових речи протканих двосмисленим алузијама у појединим писмима налази извештај, макар и прикривен, прекор цару Константину Дуки и његовом владарском дому.

Оно што се сасвим извесним чини је то да сва анализирана писма Михаила Псела потврђују његово широко образовање, изузетну речитост и ванредну

домишљатост. Уз то, очито је да писмописац у посланицама Константину Дуки на исти начин као у свом историографском делу и царским говорима описује владара. Према Пселу, цар је био храбар, благонаклон, милостив, умерен, побожан, дарежљив, брижан и сл.

Нажалост, на основу података које ови извори пружају, не може се – а свакако и не сме – доносити поузданији закључак о односу Михаила Псела, једног од најученијег првака престоничке интелигенције XI века и ромејског цара Константина X Дуке.

IV ПОСЛЕДЊА ЖЕЉА КОНСТАНТИНА X ДУКЕ – ОСНИВАЊЕ ДИНАСТИЈЕ

Цар Василије II Бугароубица (976–1025) није водио рачуна о томе да на време уда братанице, Зоју и Теодору и тако осигура континуитет своје династије. Када је његов брат цар Константин VIII (1025–1028) на самрти одлучио да Романа Аргири ожени својом ћерком Зојом, за њу је било касно да размишља о породу. Било је извесно да се македонска династија гасила.⁵⁷⁷

У „времену несталности и промењивих вредности, времену тражења нових ослонаца и стварања нових савеза унутар византијске елите“,⁵⁷⁸ породице из највиших кругова племства (Диогени, Мелисини, Вурциси, Даласини, Вријенији, Керуларији, Макремволити, Дуке, Комнини, итд.) отпочеле су трку за ромејски престо.

Царевање Константина X Дуке извесно је било време очите тежње за формирањем једне нове династије у Византији. Дука је свим силама настојао да ромејски трон остане у рукама његове породице – како васпитањем и образовањем својих синова, односно, припремањем за владарски положај, тако и инсистирањем на поштовању легитимитета њихове владавине.

Михаило Псел у *Хронографији* саопштава да је Константин X Дука најпре свог порфирородног сина Констанција увео у царско достојанство.⁵⁷⁹ Владару се по доласку на престо, „док сунце још није успело да обиђе свој годишњи круг, родио син и одмах је био уведен у царско достојанство“ (*Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν, οὐπω ἤλιον τὸν ἐνιαύσιον κύκλον περιδεύσαντος ὁμοῦ τε τίκεται παῖδιον τῷ βασιλεῖ,*

⁵⁷⁷ У периоду од 1028. до 1057. године ромејски цареви ступали су на власт преко Зоје и Теодоре, легитимних носиоца царских права. Цареви Роман III Аргир (1028–1034), Михаило IV Пафлагонац (1034–1041) и Константин IX Мономах (1042–1055) преузели су власт у држави тако што су се оженили Зојом. Она је посинила Михаила Калафата, нећака цара Михаила IV и доделила му је достојанство цезара. На тај начин је Калафат био одерђен за наследника ромејског трона, којим је владао од 1041. до 1042. године. Царица Теодора, последња представница македонског владарског дома одредила је за свог наследника патрикија Михаила Стратиотика. Детаљно в. Крسمановић 2001, 52–144.

⁵⁷⁸ Станковић 2006, 16.

⁵⁷⁹ Именовање сацара у Византији служило је регулисању наслеђа. Цареви из македонске династије (867–1056), која је до доласка династије Палеолога најдуже владала Византијом, постављали су више синова са сацареве. Тиме се показивало страхопоштовање које су чланови владарског дома испољавали према античким узорима. Поред тога, крунисање за сацареве било је делотворно средство да се трон обезбеди потомцима и предупреду случајности судбине, в. Острогорски 1970а, 181–182.

καὶ τοῦ βασιλείου εὐθὺς καταξιοῦται ὀνόματος). Псел даље каже да су Михаило и Андроник, „друга двојица царевих синова, рођени пре него што је Константин постао василевс, остали приватна лица“ (τὸ δὲ ἄλλω ὡς πρὸ τῆς βασιλείας γεγενημένω, ὃ τε θαυμάσιος Μιχαὴλ καὶ ὁ μετὰ τοῦτον Ἀνδρόνικος ἰδιότα ἦσθη).⁵⁸⁰

Константин X је, нешто касније, „царским венцем украсио и свог најстаријег сина, најплеменитијег и најбожанственијег Михаила“ (ἀλλ’ οὐ πολὺς χρόνος καὶ τὸν πρῶτον αὐτῶ τῶν υἱέων καὶ κάλλιστον, τοῦτον δὴ φημι τὸν θεϊότατον Μιχαὴλ, τῷ βασιλικῷ κοσμεῖ διαδήματι). Пре него што га је уздигао на престо Константин је „на племенит начин“ испитао свог првенца да ли је он достојан царске власти (μέλλοντα δὲ ἤδη ἐπὶ τοῦ θρόνου καθίζειν, δοκιμάζει γενναίως εἰ προστήκων τῇ βασιλείᾳ γένοιτο). Упитао га је из чега се састоји темељ државног поретка (καὶ ἐρωτᾷ τοῦτον τομὴν πολιτικῆς ὑποθέσεως). Тек пошто је Михаило дао „задовољавајући одговор свом оцу, који беше у пуној сагласности са законом“ (ὁ δὲ καὶ διαγινώσκει τὸ ζήτημα καὶ ἔννομον ποιεῖται ἀπόφασιν), Константин Дука „приредио је Михаилу царску свечаност“ (αὐτίκα τούτῳ τὴν βασιλείον πανήγυριν ἐκτελεῖ.).⁵⁸¹ Другим речима, крунисао га је за сацара.

Из Пселовог исказа сазнајемо да је Константин X крунисао за цареве-савладаре двојицу својих синова: порфирородног Констанција и прворођеног Михаила.

Према речима Јована Зонаре, цар се „разболе, болест га је дуго исцрпљивала и мучила, беше на умору и пошто је схватио да је дошао неизбежни крај, остави царску власт својој тројници синова које му је изродила супруга

⁵⁸⁰ Psello, *Cronografia* II, 310–312. У науци је посебна пажња посвећена проучавању имена порфирородног сина Константина Дуке и Евдокије Макремволитисе. У рукописима је његово име Констанције (*Κωνσταντία*), што може бити скраћено име од имена Константин (*Κωνσταντίνου*), в. Oikonomidēs 1963, 116. Међутим, византијски хроничари сведоче о два облика овог имена. Скиличин настављач и Ниһифор Вријеније у својим делима наводе име Константин, в. *Scyl. Cont.*, 118, 185; *Nicephori Bryennii*, 249; док Михаило Аталијат и Ана Комнина познају само име Констанције, в. *Atal.*, 218, 219; *Alexias*, 153 (IV, 5, 3), 157 (IV, 6, 7); Михаило Псел у *Хронографији* и Јован Зонара у *Хроници* бележе оба облика имена, в. *Psello, Cronografia* II, 320, 322, 380; *Zonaras* IV, 201. У хрисовуљи из августа 1074. године порфирородни син Константина Дуке потписан је: *Κωνσταντία ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας*, в. *Psellus, Orationes forenses et acta*, 181^{151–152} (Ц. Денис, приређивач поменуте хрисовуље, преправио је име Констанције у Константин). Будући да ниједан оригинални документ није сачувао име порфирородног сина цара Константина X Дуке, немогуће је разрешити питање без дилеме. Првенство је, ипак, дато имену Констанције, јер је међу Ромејима овај скраћени облик био много ређи од имена Константин. У Византији се, такође, ретко давало синовима очево име, док је он још био жив, в. Oikonomidēs 1963, 117. Уп. Stanković 2007, 169–170 н. 2 (с прегледом старије литературе).

⁵⁸¹ *Psello, Cronografia* II, 312. Михаило Псел не наводи шта је то што је Михаило Дука узвратио свом оцу, него каже само да је његов одговор био у „складу са законом“.

Евдокија, коју прогласи за августу, двојицу, Михаила и Андроника пре преузимања престола, а Константина (sc. Констанција) за време царевања“ (*ὁ δὲ γε βασιλεὺς νόσφ ληφθεὶς καὶ ταύτη κάμων ἐπὶ μακρὸν καὶ ταλαιπωρούμενος καὶ ἤδη κατεργασθεὶς, καὶ ἀπαραίτητον αὐτῷ γνούς ἐπιέναι τὴν τελευτήν, τὴν μὲν βασιλείαν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ καταλέλοιπε τρισὶν οὖσιν, οὗς αὐτῷ ἢ σύνοικος Εὐδοκία ἐγείνατο, τοὺς μὲν δύο τὸν Μιχαὴλ τε καὶ τὸν Ἀνδρόνικον ἰδιωτεύοντι ἔτι, τὸν δὲ Κωνσταντῖνον βασιλεύσαντι, καὶ αὐτὴ Ἀγούστα ἀναρρηθεῖσα.*)⁵⁸²

Исти извор наводи да је Константин Дука порфирородног сина „одмах, и пре осталих синова, украсио царским одличјем, али да је касније и остале прогласио василевсима“ (*ὅθεν οὗτος καὶ πορφυρογεννήτης ἦν, ὃν αὐτίκα καὶ πρὸ τῶν ἄλλων τοῖς βασιλικοῖς παρασήμοις ἐκόσμησεν, εἶτα καὶ τοὺς λοιποὺς ἀνηγόρευσε.*). „Синове је званично поставио на власт, али им је, уопштено говорећи, одредио мајку за царицу, хранитељку и господарицу“ (*τούτους μὲν οὖν ἐπέστησε τῇ ἀρχῇ, αὐτοῖς δὲ τὴν μητέρα βασιλίδα τε καὶ τροφὸν καὶ κυρίαν, τὸ ζύμπαν εἰπεῖν, καταλέλοιπε...*), бележи Зонара.⁵⁸³

Упечатљиво је да Јован Зонара у својој *Хроници* посебно наглашава чињеницу да је Константин Дука порфирородног Констанција „окитио“ (*κοσμέω*) царским инсигнијама, а да је касније другу двојицу синова „прогласио“ (*ἀνηγορεύω*) царевица. Оно што чуди јесте то што исти извор наводи да је Дука свој тројици синова „оставио“ (*καταλιμπάνω*) царску власт.

Скиличин настављач у свом историјском делу каже да је Константин Дука сву тројицу синова „прогласио“ (*ἀνηγορεύω*) василевсима. Тако овај извор пише да је Константин X из брака са царицом Евдокијом, „којом се оженио пре него што је постао цар, имао три сина, Михаила, Андроника и Констанција“ (*Ἦσαν δὲ αὐτῷ παῖδες ἐξ Εὐδοκίας, τῆς βασιλίδος, ἦν ἔτι ἰδιωτεύων ἠγάγετο, ἄρρενες μὲν τρεῖς, Μιχαὴλ, Ἀνδρόνικος καὶ Κωνσταντίος...*). Иако је само Констанције био рођен у порфири, цар је „сву тројицу прогласио василевсима“ (*...τούτων πορφυρογέννητος ἦν ὁ Κωνσταντίος, πάντας δὲ βασιλεῖς ἀνηγόρευσε...*).⁵⁸⁴

Михаило Аталијат започињући поглавље посвећено намесништву Евдокије Макремволитисе саопштава да су после смрти Константина X Дуке „скиптар

⁵⁸² Zonaras IV, 201.

⁵⁸³ Zonaras IV, 201–202.

⁵⁸⁴ Scyl. Cont., 118.

власти задржали његова супруга Евдокија и њихови синови“ (*Καὶ κατέσχον τὰ σκήπτρα τῆς βασιλείας ἢ τε σύμβιος αὐτοῦ Εὐδοκία καὶ οἱ παῖδες...*).⁵⁸⁵ При томе, Аталијат одређено не говори о којим синовима је реч.

На основу свега што је до сада речено о увођењу у царско достојанство синова Константина X Дуке и Евдокије Макремволитисе, јасно је да релевантни хроничари износе међусобно контрадикторне и прилично нејасне податке о овој теми.

Будући да је у Евдокијиној заклетви на верност Константину X Дуки из 1067. године, као и у јужноиталијанским повељама из времена Евдокијиног намесништва (мај–децембар 1067. године), Михаило Дука навођен пре брата Констанција,⁵⁸⁶ јасно је да је примогенитура наспрам порфирородства имала предност у наслеђивању престола међу Ромејима, иако у византијском законодавству сукцесија на престолу никада није била регулисана нити је икад принцип династичког легитимитета био формално утврђен.⁵⁸⁷ Поред тога, печати и новци из периода августиног регенства сведоче да је Михаило заузимао важније место од Констанција.⁵⁸⁸

Михаило Псел у одељку *Хронографије* посвећеном Евдокијином регенству истиче да је Михаило Дука био на царском трону с Констанцијем и да, „као човек који је бескрајно великодушан, није сâм свиме располагао, већ да је неретко делио царске бриге с братом“ (*Ἐκάθητο δὲ ἐπὶ τοῦ βασιλείου βήματος ἅμα τῷ ἀδελφῷ Κωνσταντίνῳ χρηστότατος δὲ ὢν εἴπερ τις ἄλλος, οὐ πάντα ἐφ’ ἑαυτοῦ ἔπραττεν, ἀλλὰ καὶ τῷ ἀδελφῷ πολλάκις τῶν βασιλικῶν ἐκοινώνησε πράξεων.*).⁵⁸⁹

Кад је реч о украшавању царским обележјима Андроника Дуке, треба једну појединост посебно нагласити. Описујући период царевања Романа IV Диогена, Скиличин настављач и Михаило Аталијат кажу да је овај цар по доласку на престо поставио за сацара и Андроника Дуку (*μετὰ τοῦ συνόντος αὐτῷ προγόνου τοῦ*

⁵⁸⁵ *Atal.*, 70.

⁵⁸⁶ Grierson 1993², 782 и н. 22.

⁵⁸⁷ О моделима сукцесије на ромејском престолу в. Радошевић 1999/2000, 17–26 (с прегледом старије литературе).

⁵⁸⁸ В. сл. стр.

⁵⁸⁹ *Psello, Cronografia* II, 322.

Ανδρονίκου, ὃν αὐτὸς βασιλέα χειροτονήσας...), учинивши га тиме једнаким с браћом.⁵⁹⁰

По свему судећи, Константин X Дука заиста није крунисао Андроника Дуку за савладара. То потврђују печати и златни новац из времена намесништва августе Евдокије Макремволитисе (мај–децембар 1067. године) на којима се Андроник не појављује, као и печати и хистаменони из периода Диогенове владавине на којима је он приказиван.

На реверсу августиних печата и хистаменона за које се поуздано може рећи да потичу из времена њеног првог намесништва,⁵⁹¹ издвојене су три фигуре: Евдокија, Михаило и Констанције. Царица мајка заузима средишње место и њена је фигура највиша. С њене леве стране приказан је Михаило, нижи од мајке. С десне стране стоји Констанције, чија је фигура најнижа. На реверсу је исписан епиграф: + *ΕΥΔΟΚ*, – *MIX*, – *SKWN* – *CT*. *T* – *R*’ *P*’ *Εὐδοκ(ία), Μιχ(αῆλ)(καὶ) Κωνστ(άν)τ(ιος) βασιλεῖς Ρ(ωμαίων)*.⁵⁹²

Јасно је да Евдокија заузима важније место у односу на двојицу синова, Михаила и Констанција. Ваља имати у виду да је према регуларном царском протоколу, када троје савладара стоје заједно, при чему је онај у средини женског пола, од преостале две личности првенство припадало оној која стоји с посматрачеве леве стране.⁵⁹³ У овом случају то је Михаило Дука, првенац Константина Дуке и Евдокије Макремвилитисе.

Пишући о времену августиног намесништва, Михаило Псел сведочи у *Хронографији* да је „царица Евдокија постала, по вољи свог мужа и цара, управитељ пословима (*Ἡ βασιλὶς Εὐδοκία, κατὰ τὰς τοῦ ἀνδρὸς καὶ βασιλέως διατάξεις τῶν ὄλων ἐγκρατῆς γενομένη*), она неће предати Царство у друге руке (*οὐκ ἐφ’ ἑτέροις τὴν βασιλείαν πεποιήται*), ... али... постала је лично господрица целокупне власти (*ἀλλ’ αὐτὴ περιζωσαμένη τὴν δυναστείαν τῆς ὅλης ἡγεμονίας γίνεται*),.... прилагођавајући се, колико је било могуће, свим пословима,

⁵⁹⁰ *Atal.*, 80; *Scyl. Cont.*, 127.

⁵⁹¹ Августа Евдокија Макремволитиса је у периоду од краја августа до краја октобра 1071. године, када је Михаило Дука проглашен автократом, владала с тројицом својих синова. С тим у вези, познат је печат августе Евдокије за који се не може са сигурношћу рећи да ли потиче из времена њене прве (мај–децембар 1067. године) или друге владавине (август–октобар 1071. године), в. Шаранац Стаменковић 2013, 63–64 (с прегледом старије литературе).

⁵⁹² Zacos – Veglery 1972, 81–82 (24, бр. 91); Seibt 1978, 96–97 (3, бр. 23); Nesbitt 2009, 137–138 (бр. 81.1).

⁵⁹³ Grierson 1993², 781.

именовању достојанственика, цивилним пословима, приходима и порезима; она је као представник власти објављивала царске предлоге... (*ἐν πᾶσι δὲ ἐξεταζομένη καὶ πᾶσιν ἀρμόζουσα πράγμασιν, ἀρχαιρεσίαις, πολιτικαῖς ὑποθέσεσι, δημοσίων συνεισφοραῖς ἔτι, ὅπη παρεῖκοι, καὶ τὰς βασιλείους φωνὰς ἀπαγγέλλουσα*,)... стајала је међу синовима... (*ἐμέσενε | γοῦν τῶν υἱέων*,)⁵⁹⁴.

Наведено потврђује Јован Зонара у својој *Хроници*. Он инсистира на чињеници да је царица Евдокија Макремволитиса стајала између своја два сина у свим званичним приликама.⁵⁹⁵

На реверсу једног типа царских печата и хистаменона из времена владавине Романа Диогена (1068–1071) представљене су три фигуре. У средини је Михаило Дука, слева је приказан Констанције, а с десне стране је Андроник. У кружном натпису наведена су имена тројице сацарева: *KWN – MX – ANA: Kων(στάντιος). Μ(ι)χ(αήλ). Ανδ(ρόνικος)*.⁵⁹⁶ То би значило да је право на византијски трон припадало најпре Михаилу, затим Андронику, па Констанцију, односно прворођеном сину Константина Дуке, потом сину Константина X кога је за сацара крунисао Роман IV Диоген и, коначно, Дукином порфирородном сину.⁵⁹⁷

Наведени редослед права наслеђивања византијског престола потврђује редослед којим су се тројица браће Дука потписала на брачном уговору између Константина, сина Михаила VII Дуке и Јелене, ћерке Роберта Гвискарда из августа 1074. године (*Χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοῦ σταλὲν πρὸς τὸν Ρόμπερον παρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Δούκα*).⁵⁹⁸ Поменути брачни уговор потписао је најпре Михаило Дука као автократор, затим Андроник, па тек порфирородни Констанције (*Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ*

⁵⁹⁴ Psello, *Cronografia* II, 320.

⁵⁹⁵ Zonaras IV, 202.

⁵⁹⁶ Laurent 1962, 9 (II, бр. 12); Zacos – Veglery 1972, 83–84 (24, бр. 93a–d); Seibt 1978, 97–99 (3, бр. 24); Лихачев 1991, 257–258 (LXXVII, бр. 7–9); Nesbitt 2009, 138–144 (бр. 82.1–12). Уп. Grierson 1982, 200 (52, бр. 923, 924); Grierson 1993², 789–791 (LXV, бр. 1.1, 1.2, 2.1, 2.4).

⁵⁹⁷ Grierson 1993², 786. Познато је да су у иконографији византијског новца сацареви распоређени по веома строгом протоколу, који указује на редослед права наслеђивања престола. Реч је о томе да ако су представљене три мушке фигуре, први, и најстарији, цар биће приказан у средини, следећи цар савладар уз цареву десницу, а најмлађи уз левицу, в. Grierson 1999, 26. О развоју институције савладарства у Византијском царству в. Острогорски 1970а, 180–191.

⁵⁹⁸ Psellus, *Orationes forenses et acta*, бр. 8 (5), 176^{1–3}. О преговорима цара Михаила VII Дуке и Роберта Гвискарда в. Kolia-Dermizaki 1997, 251–268.

Δούκας. Ανδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας. Κωνσταντῖος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας.)⁵⁹⁹

Очито је да се редослед који млади цареви из владарског дома Дука заузимају на једној врсти царских печата и хистаменона насталим између 1068. и 1071., као и на хрисовуљи из 1074. године, а који указује на редослед наслеђивања престола, не поклапа с редоследом њиховог увођења у царско достојанство. Напротив, управо је првенство по годинама, односно редослед рођења, а не датум крунисања, био важнији фактор у праву наслеђивања у XI веку.⁶⁰⁰

Посебно треба истаћи и то да је на италијанским повељама из времена Диогенове владавине Андрониково име увек навођено иза Констанцијевог. Објашњење би се могло тражити у чињеници да су писари италијанских повеља само прилагодили постојећу формулу, односно да су формули из периода Евдокијиног регенства, док Андроник Дука није био крунусан за сацара, додали новог савладара.⁶⁰¹

Судећи по расположивим подацима, Константин X Дука је сва три сина прогласио василевсима. Поред тога, порфирородног и прворођеног сина крунисао је за савладаре. Михаило Дука, као прворођени син, у свим званичним приликама имао је првенство у власти у односу на свог брата, порфирородног Констанција. То доказују печати, новци и италијанске повеље из времена намесништва Евдокије Макремволитисе (утолико се важном показује чињеница на којој Псел инсистира у *Хронографији*: Михаило је још за очеве живота доказао да је достојан ромејског престола!).

Речено потврђује и насликана минијатура из париског рукописа с текстом теолошко-аскетског зборника *Sacra parallela* (Национална библиотека у Паризу, *Parisinus gr. 922*) која приказује царску породицу Дука с фигуром Богородице у средини.⁶⁰² Натпис у акростиху исписан на почетку кодекса (*ΕΥΔΟΚΙΑΣ Η ΔΕΛΤΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΗΣ ΠΕΛΕΙ*) обавештава да је рукопис рађен за царицу Евдокију. Богородица, виша растом од осталих фигура, раширених руку спушта круне на главе Константина X Дуке, с леве стране, и Евдокије Макремволитисе,

⁵⁹⁹ *Psellus, Orationes forenses et acta*, бр. 8 (5), 181^{147–152}.

⁶⁰⁰ Oikonomidès 1963, 117–118.

⁶⁰¹ Grierson 1993², 785 и н. 2.

⁶⁰² Spatharakis 1976, 106, бр. 68.

здесна. Са страна царског пара насликана су двојица њихових синова које крунишу анђели.

Пошто Богородица и анђели крунишу све чланове владарске породице, Ј. Спатаракис закључио је да су царски синови који су приказани на минијатури били претенденти за престо. То значи да је реч о Михаилу и Констанцију који су за очеве владавине крунисани за савладаре. Тако да је фигура на левој страни најстарији син Михаило, док је фигура здесна Констанције, најмлађи син.⁶⁰³ Међутим, не сме се превидети да су А. Бордије и А. Грабар фигуру с десне стране идентификовали као Андроника Дуку, док су то што на минијатури нема најмлађег царског сина Констанција објаснили претпоставком да је рукопис настао пре његовог рођења.⁶⁰⁴

С обзиром на чињеницу да Андроник Дука није био крунисан за савладара током очеве живота Спатаракисов закључак чини се сасвим оправдан. То експлицитно потврђују Михаило Аталијат и Скиличин настављач у својим делима, као и печати и златни новци ковани после маја 1067. године.⁶⁰⁵

Остаје отворено питање: да ли је заиста Константин X Дука најпре порфирородног сина окитио владарским инсигнијама, па тек онда прворођеног, што сведочи Михаило Псел у *Хронографији*, а Јован Зонара потврђује у *Хроници*?! Никако не треба занемарити могућност да је Зонара користио Пселово дело и да је преузео овај податак.

Необјашњиво остаје зашто Псел у *Хронографији* не помиње ни проглашење за василева Андроника Дуке од стране Константина X, нити његово крунисање за сацара за време царевања Романа IV Диогена.

Према ромејском обичају Константин X Дука желео је да осигура престо Царства својим потомцима. Пошто се октобра 1066. године разболео и предосетио да му се ближи крај, настојао је у договору са царицом мајком Евдокијом

⁶⁰³ Spatharakis 1976, 106.

⁶⁰⁴ Bordier 1883, 127; Grabar 1960, 128.

⁶⁰⁵ Детаљније о Андрониковом увођењу у царско достојанство в. Gautier 1966, 157.

Макремволитисом, цариградским патријархом Јованом Ксифилином и рођеним братом, цезаром Јованом Дуком да осигура наслеђе престола својим синовима.

Скиличин настављач пише да је цар Константин Дука „пред смрт захтевао од свих написмено да никада неће прихватити за василевса никога осим његових синова“ (*Μέλλων δὲ τελευτᾶν ἔγγραφον ἀπήτησεν ἐκ πάντων ὡς οὐκ ἂν ποτε παρὰ τοὺς αὐτοῦ παῖδας βασιλέα ἕτερον δέξαιντο*). Исти извор сведочи да заклетву „потписаше сви, а царица Евдокија се зарекла да у други неће ступити брак“ (*ἐν ᾧ καθυπέγραψαν ἅπαντες, ἀλλὰ μὴν καὶ ἡ βασιλις Εὐδοκία ὡς οὐκ ἂν οὐδὲ αὐτὴ πρὸς δεύτερον ἐλεύσοιτο συνοικέσιον*). „Када се све завршило, дадоше потписе патријарху на чување“ (*καὶ ἀπαρτισθὲν τῷ πατριάρχῃ φυλάττειν δεδώκασιν*.), бележи Скиличин настављач. Тада Константин X „предаде сву власт жени и царици, мудријој од (sc. сваког) мушкарца, брижној у одгајању деце и способној да управља државом“ (*Ὅθεν καὶ παρὰ γυναικὶ καὶ βασιλίδι τὰ πάντα πεποίηκε, σωφρονεστάτη τε νομιζομένη τάνδρῳ καὶ παιδοτροφῆσαι ἀκριβεστάτη καὶ πρὸς τὸ τὰ κοινὰ διοικεῖν ἰκανωτάτη*).⁶⁰⁶

И Михаило Аталијат наводи да се августа заклекла пред црквеним великодостојницима и синклитом да се неће поново удавати (... *γὰρ ἡ ἀγούστα μὴ δευτέροις γάμοις προσομιλῆσαι ἀρχιερατικῇ καὶ συγκλιτικῇ συνελεύσει*).⁶⁰⁷

Осим Скиличиног настављача и Аталијата, Јован Зонара у свом делу описује догађаје у вези с преношењем власти са цара Константина X на августу Евдокију Макремволитису: „Њој је поверио управљање државом, јер ју је сматрао мудро и способном у васпитању деце и рођеном да управља државним пословима“ (*ἐπ’ αὐτῇ τὴν τῆς βασιλείας μεταχείρισιν ποιησάμενος, δοκούση αὐτῷ σώφρονί τε καὶ πρὸς παίδων ἀγωγὴν δεξιᾷ καὶ πεφυκίᾳ πρὸς πραγμάτων διοίκησιν*).⁶⁰⁸ Према речима Зонаре, Дука је претходно затражио од Евдокије „да се и потписом закуне да неће у други ступити брак“ (*πρότερον ὄρκον ἐξ αὐτῆς ἀπαιτήσας ἔγγραφον ὡς οὐ πρὸς γάμον ἐλεύσεται δεύτερον*). „Пошто је потписала, заклетва би дата патријарху на чување. И сви чланови синклита потписали су да неће никада да прогласе иког другог за цара, осим његових синова“ (*τὸ δ’ ἔγγραφον παρ’ ἐκείνης βεβαιωθὲν τῷ πατριάρχῃ ἐδόθη φυλαχθησόμενον ἀλλὰ καὶ οἱ τῆς συγκλήτου βουλῆς*

⁶⁰⁶ Scyl. Cont., 118.

⁶⁰⁷ Atal., 70.

⁶⁰⁸ Zonaras IV, 202. В. стр. 91–92.

ἅπαντες ἐγγράφως κατέθεντο μὴ ἂν ποτε βασιλέα ἕτερον ἀνειπεῖν, εἰ μὴ τοὺς παῖδας αὐτοῦ.)⁶⁰⁹, сведочи исти извор.

Ваља напоменути да у Пселовом историографском делу нема информација о царичиној заклетви да се након смрти Константина X Дуке неће поново удавати.

О утицају и значајној улози Евдокије Макремволитисе у држави сведочи и то што је она неколико пута приказивана на новцу Константина X Дуке. Важно је нагласити да је реч о првој заједничкој представи цара и његове жене на новцу још од прве половине IX века, када је царица Теодора приказивана на новцу с мужем царем Теофилом (829–842).⁶¹⁰

Евдокијину заклетву на верност Константину Дуки о којој говоре у својим делима Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара публикувао је на основу рукописа *Scorialensis gr.* X-II-6(S) из XVI века и критички анализирао Н. Иконоmidис шездесетих година прошлога века.⁶¹¹ На наредним страницама изложићу превод поменуте заклетве.

*Ὁ ἐγγυητικὸς ὄρκος τῆς δεσποίνης κυρίας Εὐδοκίας, ὁ γενόμενος πρὸς τὸν αὐτῆς
ἄνδρα τὸν ἀοίδιμον βασιλέα κῆρ Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν
(Осигуравајућа заклетва господарице и госпође Евдокије, коју је
положила пред својим мужем чувеним василевсом кир Константином
Дуком)⁶¹²*

Документ о којем је реч представља заклетву обећања ромејском владару и има званичан карактер.⁶¹³ У историји Византије једини је документ којим се једна царица закљиче на верност цару-мужу. Одликује га изузетно свечан стил писања. У њему је, такође, приметан и знатан утицај литургијских текстова.⁶¹⁴

У уводном делу заклетве августа Евдокија Макремволитиса се с ужасом суочава с могућношћу смрти свог мужа, цара Константина X Дуке. Не би ли му

⁶⁰⁹ Zonaras IV, 202.

⁶¹⁰ Шаранац Стаменковић 2013, 61 и н. 56.

⁶¹¹ Oikonomidès 1963, 103.

⁶¹² Oikonomidès 1963, 105.

⁶¹³ Oikonomidès 1963, 112.

⁶¹⁴ Oikonomidès 1963, 116.

доказала захвалност за добротина која ју је обасипао и за љубав што јој је исказивао, царица жели да увери владара у своју љубав према њему. Према подацима из документа, она то чини да би Константину показала своја осећања, а не због тога што сматра да му је живот у опасности због болести:

Τρόμος ἐπέχει μου τὴν ψυχὴν καὶ φρίκη ἄρρητος αὐτῶν μου καθικνεῖται τῶν μελῶν τῆς ψυχῆς, πρὸ πάντων πρὸς νῶ. Χριστέ μου φιλόφρονε, ὁ δι' ἐμέ τὴν ἁμαρτωλὸν γενόμενος ἄνθρωπος καὶ τὰς νόσους ἡμῶν βαστάσας καὶ ἰασάμενος, μὴ γένοιτό μοι τοιαύτην ἰδεῖν συμφορὰν ὥστε τὸν ἀθέντην μου καὶ ἄνδρα καὶ δεσπότην καὶ βασιλέα κῦρ Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν λιποψυχοῦντα ἰδεῖν καὶ τῆς ζωῆς ταύτης ἀπαλαττόμενον, ἀλλὰ μυριάκις αὐτῇ ἀποθάνοιμι ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ ἢ ἐκεῖνον ἰδεῖν περὶ τὴν ζωὴν κινδυνεύοντα. Ἐπεὶ δὲ πολλῶν καὶ μεγάλων παρ' αὐτοῦ ἠξιώθην ἀγαθῶν καὶ πρὸ πάντων ἀγάπης, οἷας οὐδεμία τῶν πρόπετε γυναικῶν τῶν λίαν ἀγαπηθεισῶν παρὰ τῶν συνεύνων αὐτῶν, βούλομαι καὶ ζῶσα μετὰ τούτου πληροφορησαί ὡσανεὶ καὶ προαποθάνοιμι ἵνα ἔχῃ πληροφορίαν εἰς ἐμέ, ὅτι μετὰ Θεὸν τοῦτον καὶ ὑπὲρ οἰκείαν ψυχὴν ἠγάπησα. Οὐ γὰρ ὡς ὑπολαμβάνουσα τοῦτον μέλλοντα κινδυνεύειν ἐν ἀρρωστίᾳ τὴν τοιαύτην πληροφορίαν ποιοῦμαι, ἀλλ' ὅπως ἂν λάβῃ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ δι' ὄρκων φρικωδεστάτων πίστιν, ἧς ἔχω πρὸς αὐτὸν δουλώσεως καὶ διαθέσεως καὶ () καθαρᾶς, ἀρρήτου καὶ ἀνεικάστου

[Страх ми душу обузима и неизрецив ужас притиска ми сваки и најмањи део душе, а надасве ум сам. Човекољубиви мој Христе, који си ради мене грешнице постао човек и болести наше понео и излечио их, не дозволи да спознам толику несрећу и да видим мог господара и мужа и владика и василевса кир Константина Дуку како вене и како напушта живот овај. Безброј бих пута (sc. радије) сама преминула пред очима његовим, него ли да видим да му је живот у опасности. Пошто њиме бејаш удостојена многих и великих добара и то пре свега љубави, какве никада ниједна од жена изузетно вољених од својих мужева (sc. не беше удостојена), желим и у случају да га надживим да га уверим као и у случају да умрем пре њега да има пуно поверење у мене, јер га заволах више од самог Бога и више од свог сопственог живота. Јер не прихватам ову

обавезу с веровањем да му је живот у опасности због болести, него било шта да му се деси, најужаснијим заклетвама потврђујем му верност, коју према њему осећам пуну покорности и спремности (sc. да учиним било шта за њега) и чисте (sc. љубави), неизрециве и неупоредиве.].⁶¹⁵

Заклетва почиње позивом небу и земљи и наставља се инвокацијом божанских сведока. Евдокија позивањем на Свето Тројство, Девицу, анђеле, на све свеце и мученике, изјављује да се неће преудати, ако се догоди да Константин X умре пре ње. Напротив, живеће верна успомени на свог покојног мужа. Августа обећава да ће бити брижна према њиховој деци и да ће настојати, у складу са својим могућностима, да уклони све препреке које би могле да искрсну током њихове владавине:

Άκουε γάρ οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου ἡ γῆ καὶ πρὸ τῶν στοιχείων τούτων ἄκουε ἡ ἅγια καὶ μακαρία Τριάς, ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἡ μίᾱ θεότης καὶ δύναμις, ὁ εἷς τῆς ὁμοουσίου Τριάδος, ὁ Υἱὸς τοῦ μεγάλου Πατρός, ὁ τὴν ἐμὴν φορέσας φύσιν καὶ δι' ἐμὲ γενόμενος ἄνθρωπος. ἄκουε καὶ ἡ πανάμωμος Θεοτόκος, τὸ θεῖον τῆς παρθενίας κειμήλιον ἀκουέτωσαν καὶ χερουβὶμ καὶ σεραφὶμ καὶ δυνάμεις καὶ τάξεις, τά τε λοιπὰ τάγματα ἀρχαγγέλων καὶ ἀγγέλων χοροστασίαι, χορεῖαι προφητῶν καὶ σύλλογος μαρτύρων τάξεις, ὁσίων σύστημα. Ἐπὶ πᾶσι γὰρ ὑμῖν ποιοῦμαι τοὺς λόγους τούτους καὶ διὰ τῶν πρὸς ὑμᾶς ὄρκων τὸν αὐθέντην μου καὶ βασιλέα πληροφορῶ κῦρ Κωνσταντῖνον τὸν Δούκαν, ὡς εἰ καὶ προαποθανεῖν τοῦτον ἴσως ἐμοῦ γένηται – ἀλλὰ πῶς εἶπω τὸ δύσφημον, πῶς δὲ τοιοῦτον προσενέγκω λόγον ἐκ τῶν χειλέων μου; ἐρῶ τοιγαροῦν τρέμουσα καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καὶ αἰσχυνομένη καὶ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις, ὅτι μέχρι γλώττης τοιαύτην προφέρω φωνὴν – ἀλλ' ἴστω Θεός, καθ' ὃν τοὺς ὄρκους ποιοῦμαι, καὶ τὰ ἀγγελικὰ τάγματα καὶ τὰ ἱερὰ τῶν ἁγίων συστήματα ὡς πρότερον ἂν μεληδὸν κατακοπεῖην καὶ πυρὶ παραδοθεῖην καὶ θαλάττῃ ριφθεῖην ἢ εἰς δεῦτερον γάμον ἀποκλινῶ. Ἀλλ' οὐ, νῆ τὸν ποιητὴν πάσης κτίσεως, νῆ τὰς ἐπουρανίους δυνάμεις, νῆ τὰ πάθη τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, νῆ τὴν ὑπεράχραντον Θεοτόκον τὴν μετὰ τόκον φυλαχθεῖσαν

⁶¹⁵ Oikonomidès 1963, 105 1-18.

παρθένον, ἐφ' ἣν ἐλπίζω καὶ δι' ἧς τῶν μεγίστων ἠξιώθην παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγαθῶν, οὐ παραδέξομαι ὁμιλίαν δευτέρου ἀνδρὸς, οὐδὲ ψιθυρισμὸν, οὐδὲ συλλαλίαν, οὐδὲ ἀγνωμονήσω πρὸς τὰ τοῦ ἐμοῦ αὐθέντου καὶ ἀνδρὸς καὶ βασιλέως ἀγαθὰ καὶ ὑπερφυῆ καλά, οὐδὲ χρανῶ τὴν ὄσιαν σου κοίτην, ἔσομαι δὲ αἰεὶ, εἴτε τυχὸν συμβαίῃ, ὅπερ οὐδόλως προσίεμαι, ἀποθανεῖν σε, μεμνημένη τῆς σῆς ψυχῆς, τῶν σῶν ἀρετῶν, τῆς σῆς πρὸς ἐμὲ διαθέσεως φυλάζω δὲ καὶ πρὸς τὰ κοινὰ ἡμῶν τέκνα στοργὴν καὶ ἀγάπην ἐγκάρδιον καὶ διάθεσιν, περιφρουρήσω τούτους καὶ ἀνθέξομαι καὶ ἀπρόσκοπον κατὰ τὸ δυνατόν ἐμοὶ ποιήσω τὴν βασιλείαν αὐτῶν

[Зато послушај небо и приклони уво земљо и пре свих ових елемената чуј света и блажена Тројице, Оче и Сине и Душе Свети, чије је једно божанство и једна сила, где се један од једносусне Тројице – Син великог Оца – обукао у моју природу и због мене постао човек. Чуј и ти свебезгрешна Богородице, божански сасуде девичанства, нека чују и херувими и серафими и силе и редови и остали чиновни арханђела и хорови анђела, кола пророка и збор апостола, борбени редови мученика, војска светитеља. Јер пред свима вама изговарам ове речи и пред вама учињеним заклетвама уверавам мог господара и василевса кир Константина Дуку, да у случају када би и умро пре мене; али како да изговорим нечувену ствар, како да принесем такав говор с мојих усана?! Јер ово говорим док моје тело и душа дрхте и стидим се и пред Богом и пред људима, да до језика уопште стиже овакав глас; али нека је жив Бог пред ким се заклињем, и анђелски редови и свете војске светитеља јер пре бих да будем посечених удова или предата ватри, или бачена у море него да застраним у други брак. Али не, тако ми творца све твари, тако ми небеских сила, тако ми страдања Господа нашег Исуса Христа, тако ми пречисте Богородице, која је и после порођаја остала девица, у коју полажем наду и због које сам била удостојена од Бога добара толиких, да нећу допустити разговор с другим мужем, нити шапутање, нити причање, нити да ћу да будем незахвална мом господару и мужу и василевсу за (sc. сва) добра и за (sc. све) невероватне лепоте, нити да ћу да упрљам твоју свету брачну постељу, и да ћу увек да се сећам – ако се случајно деси,

што ни у ком случају не прихватам, да преминеш – твоје душе, твојих врлина, твог расположења према мени. Чуваћу брижност и љубав срдачну и расположење према нашој заједничкој деци, штитићу их и подржаваћу их и колико је у мојој моћи учинићу да им владавина буде беспрекорна.].⁶¹⁶

Августа Евдокија Макремволитиса полаже заклетву да се неће поново удавати у присуству цара Константина X Дуке, њихове деце, царева Михаила, Констанција и Андроника, патријарха Јована Ксифилина, цезара Јована Дуке, синклита и синода:

Аσφαλιζομένη δὲ τοὺς τοιοῦτους λόγους καὶ βεβαίους καὶ ἀληθεῖς καὶ εἰς τὸ μένειν ἀναντιρρήτους δεικνύουσα, ἰδοὺ ἐνώπιον τοῦ σοῦ κράτους καὶ τοῦ ἁγιοτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κῆρ Ἰωάννου καὶ τοῦ εὐτυχεστάτου καίσαρος καὶ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας σου, πάσης τῆς συγκλήτου καὶ πάσης τῆς ἱερᾶς συνόδου, συμπαραισταμένων μοι καὶ τῶν κοινῶν ἡμῶν τέκνων τοῦ τε κῆρ Μιχαῆλ καὶ βασιλέως καὶ κῆρ Κωνσταντίου καὶ βασιλέως τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ κῆρ Ἀνδρονίκου, τοὺς τοιοῦτους ἀποδίδωμι ὄρκους καὶ πληροφοροῦ πρό πάντων μὲν τὴν σὴν ἁγίαν ψυχὴν καὶ πάντας οὖς ἀπρηθμισάμεν ὡς οὐκ ἐλεύσομαι εἰς ὀμιλίαν γαμικὴν δευτέρου ἀνδρός, κἂν εἴ τι καὶ γένηται, ἀλλ' ἐμαυτὴν ἄγξω πρότερον ταῖς ἰδίαις χερσὶν ἢ ταύτην τὴν συμφορὰν ὑποστήσομαι

(Утврђујући сигурним и чврстим и истинитим ове речи и показујући да ће остати непромењене, гле, пред твојом влашћу и пред најсветијим и васељенским патријархом кир Јованом и најблаженијим цезаром и братом који учествује у твојој власти, пред целим синклитом и светим синодом, у присуству наше заједничке деце, кир Михаила василевса и кир Констанција порфирородног василевса и кир Андроника, полажем ове заклетве и уверавам пре свих твоју свету душу, као и све које сам набројала да нећу ступити у брачну заједницу с другим мужем, шта год да се десило; пре бих се обесила својим рукама него да поднесем такву несрећу.).⁶¹⁷

⁶¹⁶ Oikonomidès 1963, 105 19-25–106 26-49.

⁶¹⁷ Oikonomidès 1963, 106 50-57–107 58-61.

У жељи да Константин Дука буде што спокојнији, царица моли патријарха, синод и синклит, да се обавезу да ће бацити анатему на њу ако не буде одржала своју реч:

καὶ ἴν' ὑπερβολικὴν ἔχῃς ὁ δεσπότης μου καὶ βασιλεὺς πληροφορίαν, ἰδοὺ ὄρκοις δεσμῶ τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην καὶ τὴν ἱερὰν σύνοδον καὶ τὴν συγκλητικὴν γερουσίαν, ὡς εἰ τοιούτων ποτὲ ἐνθυμηθήσομαι καὶ βουλευθῶ εἰς πράξεις ἀγαγεῖν τὸ ἐνθύμημα, μὴ καταδέξασθαι τοῦτο τούτους ἀλλ' εὐθὺς ἀναθεματισμῶ καθυποβαλεῖν καὶ ἀπαλεῖψαι τῶν ἀγίων δέλτων, ἔνθα αἱ εὐσεβεῖς βασιλίδες ἀναγράφονται καὶ ἀντὶ εὐφημιῶν μυρίαὶ ἀραῖς καθυποβαλεῖν ὡς φρικώδεις ὄρκους ἀθετήσασαν καὶ προφανῶς εἰς Θεὸν ἀσεβήσασαν

(И да би, о господару мој и василевсе, имао највећу могућу сигурност, где, обавезујем заклетвама најсветијег патријарха и свети синод и синклитски сенат, да ако ми икада нешто од горе наведених ствари падне на памет и ако зажелим да ту замисао у дело спроведем, да они то не прихвате већ сместа да ме подвргну анатеми и да ме избришу из светих таблица, на којима се записују имена побожних царева и да уместо благословима будем подвргнута безбројним проклетствима због гажења најжаснијих заклетви и очигледно због непоштовања Бога.).⁶¹⁸

Извесно је да је анатема казна, коју би августа Евдокија Макремволитиса навукла на себе у случају да прекрши дату заклетву верности цару. Треба имати у виду да су полагање заклетве и анатема која је претила онима што би је прекршили биле потпуно уобичајене појаве у Византији.⁶¹⁹ Познато је да је анатема била духовна казна и да је значила потпуно и доживотно изопштење верника из црквеног корпуса. Пошто није допуштала могућност спасења верникове душе, црква је уместо анатеме радије прописивала искључење верника из цркве, односно екскомуникацију. Постојала је могућност да верник буде ослобођен казне екскомуникације у случају да му црква пропише исповедање.⁶²⁰

⁶¹⁸ Oikonomidès 1963, 107^{61–69}.

⁶¹⁹ Oikonomidès 1963, 116.

⁶²⁰ Oikonomidès 1963, 113–115.

У даљем тексту заклетве царица Евдокија захтева да, ако патријарх Јован Ксифилин умре пре ње, исту казну над њом изврше и његови наследници:

Καὶ τοῦτο δὲ προστίθημι, ὑποβολῆς χρωμένη ἧς ἔχει ἢ ψυχὴ μου ἀληθείας καὶ πίστεως, ὅτι, κἂν εἰ συμβαίῃ προαποθανεῖν ἐμου τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην κϋρ Ἰωάννην, τὸν πνευματικόν μου πατέρα, καὶ ἄλλον ἀξιωθῆναι ἀρχιερωσύνης, ἔπειτα δὲ ἐπὶ τῆς ζωῆς ἐκείνου ἢ τοῦ μετ' αὐτὸν ἴσως πατριάρχου (.....) καταδέξασθαι τὴν τοιαύτην πράξιν, ἀλλ' εὐθὺς ἀναθεματίσαι με καὶ ὡς ἀσεβῆ καὶ ἄπιστον κατακρῖναί με

[И још додајем, на подстицај истине и вере које обитавају у души мојој, ако се и деси да пре мене умре најсветији патријарх кир Јован, мој духовни отац, и да други буде удостојен архијерејства, и да затим за време његовог или за живота наредног патријарха (sc. ако ми падне на памет да у други ступим брак...) да (sc. не) прихвате чин тај, већ да ме сместа анатемишу и да ме осуде као безбожну и неверну.].⁶²¹

Августа се обавезује да неће увести своје рођаке у управу јавним пословима. Поред тога, она никада неће покушати да ускрати владарску милост цезару Јовану Дуки, царевом брату, нити ће му одузети положај, надлежности и приходе. Управо супротно, настојаће да бољим учини цезаров положај и положај његове деце:

Ἔτι δὲ τοῦτο ἀσφαλίζομαι πρὸς σέ, τὸν αὐθέντην μου καὶ βασιλέα, ἵνα παρ' ὄλον τὸν τῆς ζωῆς μου χρόνον μὴ προσῆσομαι εἴτε ἀπὸ τῶν ἐξαδέλφων μου, εἴτε ἀπὸ τῶν ἐτέρων μου συγγενῶν τινὰ εἰς τὸ μέσον καὶ τὸ διοικεῖν τὸ κοινόν ἀλλὰ περὶ τοῦ εὐτυχεστάτου καίσαρος καὶ ἀνταδέλφου τῆς βασιλείας σου, δέσποτά μου, ἀσφαλίζομαι θαρροῦσα εἰς τὸν Θεόν, ὅτι οὐ μὴ ἀποχωρίσω αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀγάπης τῆς βασιλείας σου, καθὼς ἐποίουν καὶ μέχρι τοῦ νῦν, καὶ εἰς τὰ ἄλλα, δέσποτά μου, πάντα ἵνα διατηρήσω αὐτόν, εἷς τε τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ὅπερ ἔχει καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔχει καὶ τὰς δόσεις τῆς βασιλείας σου, μᾶλλον ἵνα προσθήσω καὶ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰ παιδιά αὐτοῦ καὶ εἰς ἐμέ ἀφορμὴν εἰς τὸ ληθηθῆναι αὐτόν

⁶²¹ Oikonomidès 1963, 107⁶⁹⁻⁷⁵.

καὶ εἰς τὸ σκανδαλισθῆναι, θαρρῶ εἰς τὸν Θεόν, οὐ μὴ εὕρη οὔτε αὐτός, οὔτε τὰ παιδιά αὐτοῦ

[Још и ово уверавам те, мог господара и василевса, да за све време живота свог нећу никога од својих ближних или даљих рођака поставити (sc. између мене и цезара) да управљају државом; већ те уверавам о најблаженијем цезару и брату који учествује у твојој власти, мој господару, уздајући се у Бога, да га нећу делити од љубави према твојој власти, као што сам и до сада чинила, и да ћу у свему осталом, мој господару, да га задржим у његовој служби на којој је сада, и у власти што је сада има и у уделу у твојој власти, као и да ћу још и увећати их, како њему тако и деци његовој. И у мени неће наћи разлог за тугу или саблазан, уздајући се у Бога, нити он, нити деца његова.].⁶²²

Будући да су Нићифор и Константин Керуларије, нећаци цариградског патријарха Михаила Керуларија и августини рођаци, заузимали пред смрт Константина X Дуке изузетно високе положаје у државној хијерархији Византије, Иконоmidис сматра да се обавеза царице Евдокије да не уводи своје ближње у јавну службу односи управо на њих двојицу.⁶²³

С друге стране, цар Константин Дука је инсистирањем да се Евдокија Макремволитиса обавезе да ће задржати свог девера на постојећим функцијама у држави и да ће га подржавати у вођењу политике био уверен да ће на тај начин осигурати интересе династије Дука.⁶²⁴

Нема сумње да је владар имао пуно поверење у свог брата, цезара Јована Дуку. То потврђује и сведочење Михаила Псела у *Хронографији* где каже да је Константин X свог брата Јована „уздигао у достојанство цезара“ и „да су заједно израђивали владарске одлуке“ (*Τὸν μέντοι γε ἀδελφὸν Ἰωάννης εἰς τὸ τοῦ καίσαρος ἀνενεγκὸν ἀξίωμα ..., καὶ κοινωνὸν ἐποίητο τῶν ἀρχικῶν βουλευμάτων*). Према

⁶²² Oikonomidès 1963, 107^{76–83}–108^{84–87}.

⁶²³ Oikonomidès 1963, 119–120. Нићифор и Константин Керуларије били су ђаци Михаила Псела. Учествовали су у престоничкој побуни која је претходила доласку Исака Комнина на престо и допринели су његовој победи. За узврат, Комнин их је даровао високим положајима и достојанствима. После свргавања и прогонства патријарха Михаила Керуларија, цар им је одузео почаст и прогнани су. Након Керуларијеве смрти, међутим, Исак Комнин их је рехабилитовао, в. Станковић 2003, 183–194.

⁶²⁴ Oikonomidès 1963, 121–122.

Пселу, Јована Дуку „красили су разум, величина душе и у послу спретност“ (*ἐκεκόσμητο γὰρ καὶ ὁ ἀνὴρ οὗτος συνέσει καὶ μεγαλοφροσύνη καὶ τῇ περὶ τὰ πράγματα δεξιότητι*). Пошто се Константин тешко разболео „још много пре смрти“, поверио је брату „своју децу да о њима као отац брине“ (*ὅθεν καὶ νοσήματι δεινῶ πρό πολλοῦ τῆς τελευτῆς κατάσχετος γερονώς, ὥσπερ ὑπὸ πατρὶ τοὺς ἰδίους παῖδας πεποιήται*).⁶²⁵

И Скиличин настављач говори да је Константин „поставио за цезара свог рођеног брата и да му је он постао најповерљивији саветник“ (*Καίσαρα δὲ τὸν αὐτοῦ ἀδελφὸν προχειρισάμενος κοινωὸν βουλευμάτων μυστηριωδῶν καὶ σκεμμάτων ἐτίθετο*).⁶²⁶ Осим Псела и Скиличиног настављача, Јован Зонара у својој *Хроници* пише да је Константин Дука „док је владао уздигао свог брата у степен цезара, поставио га је за саветника и увео га је у све своје тајне“ (*τὸν μέντοι ἀδελφὸν αὐτοῦ Καίσαρα βασιλεύσας ἐτίμησε καὶ σύμβουλον εἶχε καὶ τῶν μυστηρίων συνίστορα*).⁶²⁷

Да је Јован Дука уживао поменути титулу сведочи и његов печат из 1060–1071. године. На аверсу печата приказано је попрсје Богородице која пред собом држи малог Христа у медаљону. По ободу печата тече натпис: +ΘΚΕΡΟΗΘΕΙΤΩCΩΔΥΛΩ: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῶ δούλῳ. На реверсу је приказана цезарова биста и налази се епиграф: *ΙΩΤΩΕΤΥΧΕ CΤΑΤ,ΚΑΙCΑΡΙ: Ἰωάννη τῷ εὐτυχεστάτῳ καίσαρι*.⁶²⁸

Као гаранцију заклетве, царица Евдокија својом руком потписује њен текст у присуству горе поменутих особа:

Καὶ ἵνα τὸ ἀσφαλὲς ἔχη τὸ παρὸν τῆς ὀρκωμοσίας ἔγγραφον, οἰκείαις χερσὶν ὑπέγραψα τοῦτο, ἐνώπιον τοῦ σοῦ κράτους καὶ τῶν κοινῶν ἡμῶν παίδων καὶ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου καὶ τοῦ εὐτυχεστάτου καίσαρος καὶ τῆς ἱεράς συνόδου καὶ τῆς μεγάλης συγκλήτου

(И да би важење имао заклетве текст овај, својеручно сам се потписала, пред твојом влашћу и пред нашом заједничком децом и пред

⁶²⁵ Psello, *Cronografia* II, 316.

⁶²⁶ Scyl. *Cont.*, 118.

⁶²⁷ Zonaras IV, 202.

⁶²⁸ Zacos – Veglery 1972, 1458–1459 (бр. 2683а, б, с, d). Дуке су биле посебно наклоњене Богородичином култу. У иконографији свих печата и новца династије Дука, осим Исуса Христоса појављује се Мајка Божија. На тај начин наглашаван је легитимитет владавине династије Дука и указивало се на то да је цела породица под Божијом заштитом, в. Шаранац Стаменковић 2013, 74.

најсветијим патријархом и пред најблаженијим цезаром и пред светим синодом и пред великим сенатом.).⁶²⁹

Заклетву потписује и цариградски патријарх Јован Ксифилин. Он се обавезује да ће бацити анатему на царицу Евдокију у случају да она прекрши обећање. Патријарх, такође, обавезује своје наследнике да пропишу исту казну над августом у случају да се она преуда:

+ *Ἰωάννης ἐλάχιστος ἀρχιεπίσκοπος <Κωνσταντινουπόλεως>, Νέας Ῥώμης, τὴν παροῦσαν ἀσφάλειαν τῆς εὐσεβεστάτης ἡμῶν αὐγούστης κυρᾶς Εὐδοκίας ἀναγνούς, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀποφαίνομαι ὡς εἰ μὴ φυλάξῃ ταῦτα, ἀλλὰ πρὸς δεῦτερον ἀποκλίνῃ γάμον, ἀναθεματίζεσθαι ταύτην καὶ ἀποκήρυκτον τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας γίνεσθαι καὶ μὴ λογίζεσθαι ταύτην μετὰ τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ μετὰ τῶν ἀπίστων καὶ ἀθέων τὸ αὐτὸ δὲ καὶ τοῖς μετ' ἐμὲ ἁγιωτάτοις πατριάρχαις ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀδελφικῶς ἐπισκῆπτομαι καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος δεσμὸν ἐπιτίθεμαι ὅπως κάκεῖνοι, εἰ εὕρωσι ταύτην δευτέροις ὁμιλήσασαν, ἀναθέματι ταύτην καθυποβάλλωσιν*

[+ Јован, најнишчији архиепископ Константинопоља, Новог Рима, прочитавши заклетву овде присутне наше најпобожније царице и госпође Евдокије, у Духу Божијем одлучујем да ако не испоштује наведено све, него застрани у други брак, да се анатемисе и да буде одлучена од свете, саборне и апостолске цркве и да се не сматра хришћанком, него да буде приборјана невернима и безбожнима. Исто то братски остављам у наслеђе у Духу Светоме и следећим најсветијим патријарсима и налажем (sc. им) обавезу од свете и једносушне и животодавне Тројице да је и они, ако нађу да је царица ступила у друге бракове, подвргну анатеми.].⁶³⁰

Немогуће је са сигурношћу рећи ко је аутор текста заклетве. Због читог утицаја литургијских мотива у тексту могуће је претпоставити да је то био сâм патријарх Јован Ксифилин. Познато је, међутим, да је и образовани Михаило Псел

⁶²⁹ Oikonomidès 1963, 108⁸⁸⁻⁹¹.

⁶³⁰ Oikonomidès 1963, 108⁹²⁻¹⁰².

радо користио хришћанску литературу и цитате из Светог писма.⁶³¹ На основу стила писања извесно је да је то био неко од веома учених људи у Цариграду.

Документ је био чуван у Великој Цркви између маја и децембра 1067. године. Претпоставља се да је током овог периода направљена једна копија оригинала у патријархату. Оригинал је, потом, био предат царици Евдокији Макремволитиси, која га је, не држећи реч коју је дала, највероватније уништила.⁶³²

*

Тешка спољнополитичка ситуација у којој се нашло Византијско царство после смрти Константина X Дуке навела је августу Евдокију Макремволитису да прекрши обећање да се неће поново удавати после мужевљеве смрти. Посебно је била угрожена источна граница коју су непрестано пустошили Турци Селџуци који су уништили Цезареју у Кападокији и запретили Антиохији.⁶³³ Тако је царица, децембра 1067. године, упркос потписаној заклетви на верност мужу положеној пред синклитом и синодом, одлучила да се уда за Романа Диогена, истакнутог византијског војсковођу.

Михаило Аталијат сведочи у својој *Историји* да су августа, поједини сенатори и цариградски патријарх Јован Ксифилин разматрали средства којима би се могли супротставити претећој турској сили. Закључили су да то што немају цара није у интересу државе, јер закон каже да „државни интерес може да поништи правне уговоре“. Пошто су „околности у потпуности захтевале присуство моћног владара, није било прихватљиво да Византија страда и буде у опасности јер нема цара, због љубоморе једног човека (sc. Константина X Дуке)“
(*Ἐσκέπτετο ἡ αὐγοῦστα καὶ ὅσοι τῆς πρώτης ἦσαν βουλῆς, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ὁ πατριάρχης, πῶς καὶ τίνα τρόπον τοσοῦτον δεινὸν ἀποτρέψαιεν καὶ συνέδοξε τὴν ὑπὲρ*

⁶³¹ О пријатељском односу Јована Ксифилина и Михаила Псела и о њиховом интелектуалном стваралаштву в. Любарский 1978, 49–55.

⁶³² Oikonomidès 1963, 109.

⁶³³ *Atal.*, 70–73; *Scyl. Cont.*, 119–121; *Zonaras IV*, 202–203. О односу Византијског царства и Турака Селџука за време владавине цара Константина Дуке и после његове смрти в. Angold 1984, 19 сл; Cheynet 1991, 69–73.

τῶν ὅλων κρατῆσαι πρόνοιαν καὶ τῆς ἰδικῆς καὶ ἐπιθανατίου παραγγελίας τὸ κοινῇ συμφέρον ἐπεικῶς προτιμήσασθαι, ὅτι μὴ τὰ ἰδικὰ σύμφωνα τὰ πρὸς δημοσίαν συντέλειαν ἀφορῶντα περιτρέπειν δεδύνηται. Τὸ γὰρ μὴ γίνεσθαι βασιλέα διὰ τὸν τῆς μίξεως ζῆλον, κοινῇ συμφορὰ καὶ καθαίρεσις τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἐγινώσκετο.).⁶³⁴

Извори сведоче да се Евдокија бојала да се нужност способног војсковође, који би оженивши се њом дошао на престо, не заврши побуном: „царица се уплаши синклита и патријарха и свих оних који су потписали и заклели се (sc. Константину Дуки), због чега се није усуђивала да се уда за неког аристократу који би на тај начин постанао цар“ (*Δεδοικυίας δὲ τῆς βασιλίδος τὴν τε σύγκλητον καὶ τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς ὑπογράψαντας καὶ ὁμόσαντας, καὶ διὰ ταῦτα μὴ τολμώσης ζευχθῆναί τινι τῶν ἐπιφανῶν καὶ βασιλέα ἀναγορεῦσαι αὐτόν.*).⁶³⁵ Ипак, патријарх је августу ослободио заклетве и вратио јој је документ.⁶³⁶

Према Аталијату, већало се о томе ко би могао бити на висини задатка када су „представници савета усмерили пажњу ка Диогену“ (... ὁ δὲ τοῦ καιροῦ καὶ τῆς ἀξίας ταύτης ἐπάξιος ἐζυγομαχεῖτο, ..., ἕως εἰς νοῦν τινὸς τῶν τοῦ βουλευτηρίου προϊσταμένων ὁ Διογένης ἀφίκετο.). Међутим, царица га је „и пре тога сама била одабрала јер је био ту (sc. у престоници) и био је неочењен“ (*μᾶλλον δὲ πρὸ αὐτοῦ ἢ αὐγουστα τοῦτον ὡς αὐτίκα παρόντα καὶ γυναικὸς ἀμοιροῦντα προέκρινεν.*). Када је Диоген био обзнањен као будући цар, августини рођаци сложили су се „из страха да не буду проглашени побуњеницима“ (*Ἐπὰν δ' οὗτος ἐρρήθη, πάντες αὐτῷ τὴν ἀξίαν φόβῳ τοῦ μὴ φανῆναι ἀλλότριοι ὅσοι τῇ δεσποίνῃ προσήγγιζον ἐχειροτόνουν.*).⁶³⁷

Скиличин настављач бележи у својој *Хроници*:

ἔγνω δεῖν ὑπὲρ γυναῖκα μὲν φρονῆσαι, πανουργία δὲ καὶ δόλῳ τὸν πατριάρχην ὑπελθεῖν καὶ οὕτως αὐτῇ τε τὸ ἐφετὸν καταπράξασθαι καὶ τὴν τῶν ἔθνῶν ποσῶς ἀναχαιτίσαι ὀρμήν. Κοινοῦται τοίνυν τὸ πρᾶγμα τινι τῶν ἐκ τῆς γυναικωνίτιδος ὡς ἐπιτηδείῳ πρὸς τοῦτο. Ὁ δὲ ὑπισχνεῖται παντὶ τρόπῳ συμπράξειν αὐτῇ πρὸς τὸ σπουδαζόμενον, ζυρὸς εἰς ἀκόνην, τὸ τοῦ λόγου, ὦν πρὸς τὰ τοιαῦτα. Ἀδελφὸς ἦν τῷ πατριάρχῃ Βάρδας ὄνομα, λαγνίστατός τε καὶ

⁶³⁴ *Atal.*, 75–76.

⁶³⁵ *Scyl. Cont.*, 123. Уп. *Psello, Cronografia* II, 324–325; *Zonaras* IV, 202–203.

⁶³⁶ *Zonaras* IV, 205.

⁶³⁷ *Atal.*, 76.

πρὸς ἡδονὰς ἐπτοημένος καὶ μηδὲν ἄλλο διὰ βίου ἔχων προτέρημα. Πρόσεισι γοῦν τῷ πατριάρχῃ ὁ τομίας, ἀπαγγέλλει αὐτῷ μυστικῶς τὰ τοῦ πράγματος, καὶ ὡς, εἰ θελήσειε, μᾶλλον δὲ συνεπινεύσειε μόνον μηδένα κίνδυνον ὑφορᾶσθαι ἐκ τῆς φρικτῆς ἐκείνης χειρογραφίας, ζευχθήσεται μὲν τῇ βασιλίδι ὁ τούτου ἀντάδελφος, παραντίκα δὲ βασιλεὺς ἀναγορευθήσεται. Ὡς δ' ἔσχεν ὅλον τὸν πατριάρχην θύνον καταπιόντα τὸ δέλεαρ καὶ ἤδη μονονουχί τὴν συναρμογὴν ἐπισπεύδοντα, γίνεται γνώμης πυθέσθαι περὶ τούτου καὶ τὴν σύγκλητον. Ἐνα καθένα γοῦν πρὸς ἑαυτὸν ὁ πατριάρχης προσκαλούμενος τὸ ἀναγκαῖον τοῦ πράγματος κατεσκεύαζε, διασύρων τὸ ἔγγραφον ὡς ἔκνομόν τε καὶ ἄθεσμον καὶ διὰ ζηλοτυπίαν ἑνὸς ἀνδρὸς γεγονὸς καὶ μὴ πρὸς κοινὴν λυσιτέλειαν ἀφορῶν, ὅπερ ἔσται πάντως, εἰ ζευχθήσεται ἡ βασιλὶς ἀνδρὶ γενναίῳ τε καὶ θυμοειδεῖ ἀναθηλήσουσι γὰρ τὰ Ῥωμαίων ἐσαῦθις, ἤδη μαρανθῆναι καὶ ἀποσβεσθῆναι ἐλπίζόμενα. Ὡς δ' ἔσχε πάντας συμψήφους, τοὺς μὲν πειθοῖ καὶ κολακείᾳ, τοὺς δὲ καὶ χρημάτων παροχαῖς καὶ μειλίγμασιν ἀδροτέροις, καὶ τῷ πραχθησομένῳ δέος οὐχ ὑπῆν, ἄγεται μὲν ὁ Διογένης νυκτὸς εἰς τὰ βασίλεια ἔνοπλος καὶ τῇ βασιλίδι προσζεύγνυται

[,... (sc. Царица) знајући да треба да размишља на начин који превазилази женску логику, лукавошћу и преваром придоби патријарха и тако јој се оствари жеља да се на неки начин заустави напредовање околних народа. Обзнани овај план неком евнуху из гинекеја који беше пријатељски расположен за замисао. Он обећа царици да ће на сваки начин да јој помогне у остварењу циља, спреман, како се каже, као нож на тоцило, за наведени подухват. Он (sc. царичин кандидат за мужа и цара) беше патријархов брат, по имену Варда, беше хедониста и веома волеше уживања и ни о чему се у животу није више старао него о наслади. Приђе евнух патријарху, тајно му откривши замисао да се уда царица за његовог (sc. патријарховог) брата и да одмах буде проглашен за цара и као хтеде само његову сагласност без да постоји и најмања опасност од оног страшног уговора. И догоди се да патријарх као риба прогута мамац и не само то него и подстицаше остварење предложеног плана, беше мишљења да све то сазна и синклит. Патријарх позиваше једног по једног сенатора представљајући му неминовност те ствари, нападајући уговор као незаконит, ван правних оквира и настао због љубоморе једног човека (sc.

Константина Дуке), не узимајући у обзир општу корист, која би била у случају да се царица уда за човека племенитог рода и храброг (sc. војсковођу). И поново ће да процвета римска држава, која је већ била увела и пред гашењем. И тако придоби (sc. патријарх) све на своју страну, једне убеђивањем и ласкањем, друге новцем и најобилнијим поклонима, тако да не беше страха да ли ће акција да успе, па ноћу наоружан Диоген беше уведен у царску палату где га венчаше са царицом“ .].⁶³⁸

Наведено потврђује Јован Зонара у свом делу.⁶³⁹

Постоји мишљење да анегдота о плану августе Евдокије да на византијски престо уздигне патријарховог брата и патријарховој наивности у вези с овим чином коју у својим делима доносе Скиличин настављач и Јован Зонара, није ништа друго до забележени одјек гласина што су их ширили поданици Царства наклоњени синовима Константина Дуке и оснивању династије Дука. Њихов циљ био је да упропасте углед царице мајке и патријарха.⁶⁴⁰

Могуће је да је Јован Ксифилин консултовао сенаторе појединачно, како не би привлачио велику пажњу јавности. Тешко је поверовати, међутим, да је љубомора Константина Дуке била разлог који га је подстакао да обавеже Евдокију да се не удаје после његове смрти.

Индикативно је да Скиличин настављач и Зонара потврђују Евдокијине разлоге због којих се одлучила да се преуда, а које наводе Псел и Аталијат у својим делима: интереси државе захтевали су способног цара-ратника.

Роман Диоген оженио се Евдокијом Маремволитисом 1. јануара 1068. године и као августин супруг, постао је цар, прихвативши да поштује наследна владарска права синова Константина X и Евдокије Макремволитисе.

Утицај Дука примећује се на печатима и златном новцу из времена владавине Романа IV Диогена. У византијским канцеларијама коришћена су у време владавине цара Романа IV два типа печата. На аверсу печата за који се поуздано зна да потиче из раних месеци 1068. године приказане су три фигуре: у средишту је Христос, с леве стране је цар Роман, а с десне царица Евдокија.

⁶³⁸ *Scyl. Cont.*, 123–124.

⁶³⁹ *Zonaras IV*, 204–205.

⁶⁴⁰ *Oikonomidès 1963*, 126–127.

Христос уздигнутом руком ставља круну на главу Роману Диогену, док другом руком крунише Евдокију Макремволитису. Кружни натпис садржи имена царског пара: + *PWM . . . – ΕΥΔ' Κ' Ρ' Ρ' Μ: Ρωμ[(ανὸς) καὶ] Εὐδ(ο)κ(ία) β(ασιλεῖς) Ρ(ω)μ(αίων)*. На реверсу овог Диогеновог печата представљене су три фигуре. У средишту је Богородица која стоји на постољу и држи руке над крунисаним главама синова Константина X и Евдокије Макремволитисе – слева је Михаило, а десна Констанције. У кружном натпису наведена су имена двојице сацарева: *Μ(ι)Χ(αήλ) – ΚWN[σtάντιος]*.⁶⁴¹

На аверсу другог печата Романа IV, који је употребљаван након што је цар за савладара крунисао и Андроника Дуку, трећег пасторка, налази се исто иконографско решење као на претходно описаном печату. Кружни натпис, међутим, нешто је другачији него на претходном печату и има две варијанте: + *PWMANς – ΕΥΔΟΚΙΑ: Ρωμαν(ὸς) (καὶ) Εὐδοκία* или *PWMANς – ΕΥΔΚΡΡΜ: Ρωμαν(ὸς) (καὶ) Εὐδ(ο)κ(ία) β(ασιλεῖς) Ρ(ω)μ(αίων)*. На реверсу печата изведене су три фигуре. Виша фигура, која стоји у средини, на постољу, јесте Михаило. Окружен је нижим фигурама – Констанције је слева, а Андроник десна. Кружни натпис гласи: *ΚWN – ΜΧ – ΑΝΔ: Κων(σtάντιος). Μ(ι)χ(αήλ). Ἀνδ(ρόνικος)*.⁶⁴²

Позната су два типа хистаменона из раздобља од јануара 1068. до септембра 1071. године. На аверсу се налази натпис: +*PWMANS ΕΥΔΟΥΚΙΑ: Ρωμαν(ὸς) (καὶ) Εὐδοκία*. Ту су представљене три стојеће фигуре, фронтално окренуте. У средишту је Христос који крунише Романа, на левој страни, и Евдокију, на десној. Оба типа хистаменона показују исто иконографско решење и натпис на реверсу. Натпис *ΚWN ΜΧ ΑΝΔ: Κων(σtάντιος). Μ(ι)χ(αήλ). Ἀνδ(ρόνικος)* исписан је изнад три фигуре – Михаила Дуке и његове браће Андроника и Констанција. У средини је Михаило, који је виши од Констанција и Андроника.⁶⁴³

Приказивањем савладара из династије Дука на реверсима Диогенових царских печата и хистаменона указивано је на потребу да се истакну наследна права синова Константина Дуке. Такође, лик августе Евдокије Макремволитисе

⁶⁴¹ Zacos–Veglery 1972, 82–83 (24, бр. 92).

⁶⁴² Laurent 1962, 9 (II, бр. 12); Zacos–Veglery 1972, 83–84 (24, бр. 93a–d); Seibt 1978, 97–99 (3, бр. 24); Лихачев 1991, 257–258 (LXXVII, бр. 7–9); Nesbitt 2009, 138–144 (бр. 82.1–12).

⁶⁴³ Grierson 1982, 200 (52, бр. 923, 924); Grierson 1993², 789–791 (LXV, бр. 1.1, 1.2, 2.1, 2.4).

као гаранта и чувара династичких права Дука редовно се појављује на печатима и новцу из времена Диогенове владавине.⁶⁴⁴ То што су Роман IV Диоген и Евдокија Макремволитиса из овог брака имали децу (Нићифора и Лава) додатно је могло угрозити позиције представника династије Дука.⁶⁴⁵

О доласку Романа Диогена на ромејски трон Скиличин настављач пише:

ἀναγορεύεται δὲ βασιλεὺς κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς τῆς ἕκτης ἐπιπεμήσεως, ἔπει, ςφος', λαθὼν πάντας τοὺς τῆς βασιλίδος υἱεῖς. Γίνεται παραυτίκα τάραχος παρὰ τῶν Βαράγγων πολὺς μὴ ἀνεχομένων εὐφημῆσαι αὐτὸν παρὰ τὰ κοινῇ δόξαντα. Ἐπιφανεῖς δὲ αὐτοῖς ὁ ταύτης υἱὸς Μιχαὴλ σὺν τοῖς ἀδελφοῖς γνώμη αὐτῶν ἀπαγγέλλουσι γενέσθαι τὸ γεγονός, καὶ αὐτίκα μετατραπέντες μεγάλαις καὶ διατόροις φωναῖς αὐτὸν καὶ αὐτοὶ ἀνηγόρευσαν.

[., (sc. Роман) беше проглашен за цара првог јануара шестог периода дана, године 6576 (sc. 1068), без да то приметете царичини синови. И одмах настадоше велики нереди које су изазвали Варјази, који нису пристали да извикају Романа за цара и поред тога што су га сви прихватили. Тада им приђе царичин син Михаило са својом браћом објашњавајући им шта се десило, и сместа променише мишљење и продорним гласовима га и они извикаше за цара“ .].⁶⁴⁶

Михаило Псел истиче у *Хронографији* да није учествовао у преговорима око царичиног брака. Он потврђује да се о „ствари шушкало у јавности“ (*ἀμφὶ ταῖς γλώσσαις ἐκλώθετο*), али наглашава да га је Евдокија обавестила о томе „да је царског венца удостојен и за престо предодређен Роман, син Диогенов“ (*«...ὁ γὰρ τοῦ Διογένους υἱὸς Ῥωμανὸς τοῦ βασιλεύειν ἠξίωται καὶ τῶν ἄλλων προκέκριται»*).⁶⁴⁷ Потом је Роман Диоген био уведен у скровиште царске палате у ноћи 31. децембра 1067. године, када су га сâм Псел и августа Евдокија представили Михаилу Дуку. Пошто је Михаило дао свој благослов, у палату је био позван цезар Јован Дука и обавештен је о новонасталој ситуацији.⁶⁴⁸ Доведен „пред

⁶⁴⁴ Шаранац Стаменковић 2013, 66.

⁶⁴⁵ Oikonomidès 1963, 127; Крسمановић 2001, 270 н. 102.

⁶⁴⁶ *Scyl. Cont.*, 124.

⁶⁴⁷ *Psello, Cronografia* II, 324–326.

⁶⁴⁸ *Psello, Cronografia* II, 326–328.

свршен чин“, цезар је показао верност свом нећаку и његовој одлуци: прихватио је Романа Диогена за цара и учествовао је на свадбеној свечаности своје снахе (*Μετάκλητος δὲ καὶ ὁ καῖσαρ Ἰωάννης ἐπὶ τούτοις γίνε/ται, καὶ τὴν σύνεσιν τότε μάλιστα ἐπιδείκνυται, καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ βασιλέως φροντίσας ὅσα εἰκός, καὶ τινὰς φωνὰς ὑπὲρ ἐκείνου ἀφεί, συμπανηγυρίζει τοῖς βασιλεύουσι, καὶ μονοῦ τὸν ὑμέναιον ᾄδει καὶ τῶν ἐπιγαμίων ἐμφορεῖται κρατήρων*).⁶⁴⁹

Без обзира на то што није активно учествовао у решавању спољнополитичке кризе у којој се нашло Царство, односно избору новог владара, Михаило Псел у *Хронографији*, образлажућу августину одлуку да се преуда, наводи исте разлоге као и Аталијат – државни послови су у лошем стању, ратови пламте један за другим, исток пустоше варварски одреди («... *ὡς ἀπανθεῖ τὰ τῆς βασιλείας ἡμῖν πράγματα καὶ εἰς τοῦπίσω χωρεῖ, πολέμων μὲν ἀναρριπιζομένων συχνῶν, βαρβαρικοῦ δὲ πλήθους πᾶσαν τὴν ἔω ληιζομένω...* »).⁶⁵⁰ Поред тога, Псел бележи да је Евдокију мучио непрестани страх за синове. Бојала се да они, „будући без заштите, не буду лишени Царства“ (*ἀλλὰ διέσεισαν αὐτὴν φόβοι πολλοὶ περὶ τοῖς υἱέσι, τὴν βασιλείαν ἀφαιρεθεῖεν, μὴ ὄντος τοῦ προεστηκότος καὶ περιέποντος*).⁶⁵¹

Судећи по расположивим подацима из *Хронографије* Михаило Псел ни на који начин није утицао на Евдокијину решеност да се преуда, него је о томе само био обавештен. Ипак, он је пружио подршку августу у тренутку када је требало цару Михаилу Дуки саопштити поменуто одлуку.

Тумачено из угла да су се и Михаило Дука и цезар Јован Дука сагласили с Евдокијином одлуком да се уда за Романа Диогена, може се закључити да је управо владарска породица Дука била та која је донела коначно решење за државничку кризу. Стога је могуће да је Михаило Псел инсистирајући на својој „споредној улози“ у наведеним догађајима желео да се приближи политичкој струји која је на византијски престо довела Романа Диогена, истовремено подржавајући оне који су остали верни последњој жељи Константина X Дуке, да нико осим његових синова неће владати Византијским царством. На тај начин је Псел настојао да себи обезбеди што јачи утицај на двору.

⁶⁴⁹ Psello, *Cronografia* II, 328.

⁶⁵⁰ Psello, *Cronografia* II, 326.

⁶⁵¹ Psello, *Cronografia* II, 322–324.

Међутим, Псел у царском говору посвећеном августу Евдокији Макремволитиси [говор који је у издању Цорца Дениса означен бр. 12 (*Τῆ αὐτῆ ἐγκώμιον*)] недвосмислено хвали царичину одлуку и смелост да се удајом за запаженог ромејског војсковођу реши тешко државно питање. Тако Псел говори:

ἔδει χειρὸς τοῖς πεσοῦσι καὶ ἰσχύος τοῖς ἀναστήσεσθαι δεομένοις. ἐξεῦρες οὖν ἀθ[ρόον] ἡμῖν τὸν κύρ[ιον] καὶ στρατηγικώτατον καὶ τοῖς πᾶσιν ἀρέσκοντα, ὃ φροντίδος ἀρίστης, ὃ συννετοῦ σκέμματος, ὃ γενναιοτάτου βουλευματος, ὃ ἐνθέου ψηφίσματος. μόνη γὰρ καὶ διεῖλες τὸ πρᾶγμα τ[ῷ λ]ογισμῷ καὶ σκέψιν εἰσήνεγκας καὶ ἐβουλεύσω τὰ κάλλιστα καὶ ἐψηφίσω τὰ ἡμῖν συμφορώτατα. ἀρκεῖ σοι τοῦτο καὶ μόνον ἀντ' ἄλλου τινὸς ἐγκωμίου

[„Ако је потребно било пружити руку онима који су пали, или снагу повратити оним којима потребна беше. Учиница си нам господара (sc. Романа Диогена) и највећим стратегом и свима драгог, о ти која се најбоље бринеш, о ти размишљања мудрог, о ти која смеле савете дајеш, о ти која доносиш богонадахнуте одлуке. Јер само си ти решила проблем промишљањем и унела си размишљање исправно и дала си савет најбољи и донела си за нас одлуку најкориснију. И само ово ти је довољно уместо било које друге похвале, уместо било ког панегирика... “].⁶⁵²

Поред тога, и у царском говору састављеном поводом устоличења Романа Диогена [похвала бр. 18 у издању Ц. Дениса (*Εἰς τὸν βασιλέα τὸν Διογένην ὅτε ἐβασίλευσεν*)],⁶⁵³ Псел природно хвали Евдокијину одлуку да браком доведе на власт цара који ће штитити њену децу и друге поданике Царства:

Ἀλλ' ἐξάγει με καὶ πρὸς τὴν βασιλίδα ὁ λόγος, ἣν οὐ μόνον ἐγκωμιᾶσαι, ἀλλὰ καὶ θαυμάσαι δεδύνημαι. ὃ τοσοῦτον ἐνθυμηθεῖσα καλόν, ὃ τοσοῦτον ἀγαθὸν ἐννοήσασα. ὠχύρωσας τὰς πόλεις ἡμῶν, τὰ τῶν βαρβάρων τείχη διέρρηξας, ἐκόσμησας τὴν τῆς Ρώμης ἀρχήν, σαυτὴν ὕψωσα ς, τοῖς παισὶ τὴν βασιλείαν ἐφύλαξας, δι' ἐνὸς ἐνθυμήματος καὶ μιᾶς πράξεως εἰς ταῦτ' ὅσα χρῆσθαι πάντα συνήνεγκας

⁶⁵² Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 12, 125²⁶⁻³⁴.

⁶⁵³ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 175¹⁻².

[„Али гони ме да се обратим и царици, коју сам дужан не само да похвалим, већ и да дивим јој се. О (sc. ти) која си смислила толико доброг, о (sc. ти) која си испланирала толико корисног. Утврдила си наше градове зидовима јаким, срушила си зидове варварâ, украсила си власт Рима, уздигла си себе, деци си краљевску власт сачувала, једним планом и једним делом објединила си добра сва“].⁶⁵⁴

На крају поменуће беседе Псел вели:

Nūn τῷ ὄντι φωστήρων σύνοδος, νῦν οὐρανὸς καὶ γῆ συνευφραίνεται, καὶ πάντα σκιρτᾷ καὶ ἀγάλλεται, καὶ ὁ καιρὸς ὡς ἀληθῶς πανηγύρεως. ἐπεὶ δὲ καὶ συγκρίσεως δεῖ τῷ λόγῳ, παράδοξον μὲν ἐρῶ λόγον, ἀληθέστατον δὲ σὺ μὲν, ὦ βασιλεῦ, κατὰ πάντων ἔχων τὰ νικητήρια, μόνης τῆς βασιλίδος, εἶπω δὲ καὶ δεσπότιδος, ἡττησαι σὺ δέ, ὦ βασιλῆς, πάσαις ὀφθειῖσα ἀσύγκριτος, ἵνα μὴ λέγω καὶ πᾶσι, τὰ δευτερεῖα φέρεις, καὶ τοῦτο ἐκοῦσα, τοῦ βασιλεύοντος. ὦ καὶ πάντας νίκησας καὶ πάσας νικήσασα, καὶ ἀλλήλους νικῶντες καὶ ὑπ' ἀλλήλων τὴν ἦτταν λαμβάνοντες ὦ σὺ μὲν ἀρρένων ἄγαλμα, σὺ δὲ θηλειῶν σεμνολόγημα

[„Данас је заиста сабор светила, данас се небо и земља заједно радују, и све поскакује и радује се и заиста је време славља. Пошто (sc. вас) треба упоредити (sc. овим) говором, рећи ћу необично слово, али зато потпуно истинито. Ти, василевсе, против свих узимаш победнички пехар, само си од краљице – рећи ћу и господарице – поражен. А ти, краљице, неупоредива у односу на жене све – да се не усудим рећи и на све мушкарце – на другом си месту, и то драговољно, у односу на владара. О ти који све (sc. мушкарце) побеђујеш и ти која све (sc. жене) побеђујеш, и једно друго побеђујте и једно од другог пораз примате. О ти статуо међу мушкарцима, док ти понос јеси рода женског“].⁶⁵⁵

Упореди ли се Пселови подаци из *Хронографије* и царских говора, који се односе на његов став према одлуци Евдокије Макремволитисе да се преуда, закључује се да су они контрадикторни. Поштујући правила књижевних жанрова

⁶⁵⁴ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 178⁵⁵⁻⁶².

⁶⁵⁵ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 18, 178⁶⁴⁻⁶⁶⁻¹⁷⁹ ⁶⁷⁻⁷⁵.

дворски ретор се у историографском делу неблагонаклоно изражава о царичиној одлуци, али је оправдава, док је с друге стране, у царским говорима хвали.

Могуће објашњење за Пселове контрадикторне податке налазимо у чињеници да се писац, састављајући други део *Хронографије* (својеврсни *енкомион династији Дука*), трудио да нагласи значај и успехе владарске породице Дука. То је био разлог што је уздицање Романа Диогена на византијски трон приказао у што лошијем светлу. Како је Евдокија Макремволитиса била мајка цара Михаила VII Дуке, по чијој је жељи Псел писао други део *Хронографије*, не чуди чињеница што је он прећутно оправдао њен други брак иако је тиме угрозила наследна владарска права својих синова из првог брака. Учинио је то тако што је (свесно) избегао да помене царичино потписивање заклетве на верност Константину X Дуки. Тешко је поверовати да Михаило Псел о томе ништа није знао.

Не треба занемарити и то да је Михаило Псел био „духовни стриц“ Евдокије Макремволитисе. Стога је учењак био опрезан приликом описивања државничких одлука своје „нећак“ (*ἀνεψιάν*) и „добротворке“ (*εὐεργέτιν*).⁶⁵⁶

За разлику од историографског списка, Псел је енкомионе у којима пише о Евдокијиним браку с Романом IV Диогеном састављао за време његове владавине, могуће је, по самом августином или царевом налогу,⁶⁵⁷ ради прослављања успеха владарског пара, те је логично да је похвалио њихове државничке одлуке.

*

О томе колико је Евдокија водила рачуна да другим браком не угрози династичка права Дука и наследна владарска права својих синова из првог брака сведочи Михаило Псел у свом историографском делу преносећи августине речи упућене Михаилу, најстаријем сину: „... да примиш поочима уместо оца, који ће теби бити потчињени, а не владар, јер га је на то повелом обавезала твоја мајка“

⁶⁵⁶ Michael Psellos, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, бр. 104, 347; Gautier 1986, бр. 35, 193⁴⁴; Psello, *Cronografia* II, 324.

⁶⁵⁷ О присном односу између ромејских царева жељних да се кроз дела учених интелектуалаца узвесе и дворских ретора в. Станковић 2006, 235–254.

(καὶ δέξαι τὸν πατρῶν ἀντὶ πατρός, οὐκ ἄρχοντος, ἀλλ' ὑπείκοντος, τοιοῦτον γάρ σοι τοῦτον ἐν γράμμασιν ἢ μήτηρ ἐδέσμησεν).⁶⁵⁸

Псел се у *Хронографији* веома критички односи према Роману Диогену и саопштава да је нови цар само чекао погодан тренутак „да влада самодржавно и да сам одлучује о својим делима“ (*Ὁ δὲ ἐβούλετο μὲν αὐταρχεῖν καὶ τὸ κράτος τῶν πραγμάτων ἔχειν μονώτατος*).⁶⁵⁹ За разлику од Псела, Михаило Аталијат говори о Роману IV с много више симпатија, те у складу с тим оправдава Романову жељу за влашћу наводећи да је посегнуо за њом „не због ужитка у привилегијама, већ како би вратио на прави пут пале Ромеје, пошто се стање у Царству отело контроли“.⁶⁶⁰

Када се у Цариграду сазнало за Диогенов пораз код Манцикерта, установљена је заједничка владавина августе Евдокије и њених синова. Хроничари из XI века донекле осветљавају политичку ситуацију у којој се Византија нашла након што је августа сазнала да је Роман Диоген ослобођен из турског заробљеништва. Евдокија је, према сведочењу Михаила Аталијата, захтевала да на двор дође цезар Јован Дука, протеран за Диогенове владавине у Витинију. Такође, послала је наредбу којом се у свим провинцијама строго забрањивало исказивање добродошлице Диогену и тражила је да се нико према њему не понаша као према цару. Овај извор даље каже да када је цезар са својим синовима стигао у палату и састао се с Евдокијом, њена одлука да окрене леђа мужу, узевши у обзир касније догађаје, била је неповољна за њу. Изненада је за новог цара проглашен њен најстарији син из брака с Константином Дуком, након чега је он постао једини суверен. Августа је послата у прогонство на источну обалу Босфора, у манастир Пиперуди, своју задужбину, где је замонашена.⁶⁶¹

Описи тих догађаја у Псelloвој *Хронографији* донекле су другачији. Евдокија и Михаило су, по сазнању да је Роман IV заробљен, владали заједно и

⁶⁵⁸ Psello, *Cronografia* II, 328.

⁶⁵⁹ Psello, *Cronografia* II, 330.

⁶⁶⁰ Atal., 73.

⁶⁶¹ Atal., 125. Манастир Пиперуди (*Πιπεροῦδιον*), у којем се замонашила Евдокија Макремволитиса, налазио се на азијској страни Босфора и био је посвећен Богородици, в. Koltsida-Makre 2003, 34 н. 39. У историји XI века било је примера који су показали да присилно замонашење (замонашење из политичких разлога) није представљало трајну казну, односно, искључење из стварног политичког живота. Један од занимљивијих примера је случај царице Теодоре, коју је њена сестра Зоја присилила да се замонаши 1030/1031. године. Теодора је живела у манастиру до 1042. године. После једне побуне у Цариграду, међутим, била је проглашена за царицу, в. Крсмановић 2001, 14–15 и н. 43.

складно.⁶⁶² Када се сазнало да је Роман Диоген ослобођен, Михаило се, уз помоћ царске гарде, „отргнуо од мајке и почео је да делује самостално, користећи се саветима браће од стрица“, то јест синова цезара Јована.⁶⁶³ Према Пселу, одлучено је да се августа удаљи из Цариграда и пресели на обалу мора, тамо где је она сама подигла храм посвећен Богородици.⁶⁶⁴ Псел такође наводи да се Михаило VII противио слању мајке у прогонство, али да је попустио пред околностима које су ишле против његове воље.⁶⁶⁵

У историјским делима Михаила Псела и Михаила Аталијата постоји заједнички елемент у опису судбине која је задесила Романа Диогена после споразума с Турцима Селџуцима: Роман је свргнут са престола и кажњен је мером ослепљења.⁶⁶⁶

О несигурним и недовољно јасним политичким приликама у којима се налазило Византијско царство након што се Роман Диоген споразумео с Турцима Селџуцима и покушао да поврати старе позиције у држави сведочи царски печат из октобра 1071. године, пронађен у Охриду. На аверсу печата приказане су три стојеће фигуре – у средишту је Христос, који крунише Романа Диогена, слева, и Евдокију Макремволитису, здесна. На реверсу је стојећа фигура цара Михаила VII Дуке, с чије се леве стране налази епиграф: *ΚΡΑΤΡΩΜΝΟΔΥΚ:* [*αὐτο*]κράτ(ωρ) Ρωμ(αίω)ν ὁ Δούκ(ας). Реч је о комбинацији титуле и презимена Михаила VII карактеристичној за раздобље његове самосталне владавине. Печат из Охрида показује да октобра 1071. године Роману IV Диогену још није било оспорено право на царску титулу и да се Михаило Дука није био „ослободио савладарства“ царице мајке Евдокије Макремволитисе у тренутку када је присвојио титулу автократора.⁶⁶⁷

Псел у *Хронографији* истиче да Михаило VII о Диогеновом ослепљењу ништа није знао, него да су људи блиски и одани цару донели и извршили

⁶⁶² Psello, *Cronografia* II, 342.

⁶⁶³ Psello, *Cronografia* II, 346.

⁶⁶⁴ Psello, *Cronografia* II, 348.

⁶⁶⁵ Psello, *Cronografia* II, 348.

⁶⁶⁶ Psello, *Cronografia* II, 358–360; *Atal.*, 131–132.

⁶⁶⁷ Максимовић 1984, 89–94.

пресуду у његово име. Сазнавши за судбину свог очуха, цар је „пролио више суза него што је сам Роман исплакао пре кажњавања“.⁶⁶⁸

И у неадресираном царском говору бр. 8 у издању Ц. Дениса (*Πρὸς τὸν βασιλέα*)⁶⁶⁹ упућеном Михаилу VII Дуки Псел даје у основи исти опис царевог личног става у вези с наведеним догађајима:

καὶ ποῦ καὶ ἐδάκρυσας ἐπὶ τῇ ἐξ ἀπονοίας ἐπιφρεΐσῃ τῷ λυπήσαντι συντριβῇ, ταῦτα δὲ πάντα θείου ἀντικρυς καὶ ἐμβριθοῦς φρονήματος ἔργα καθέστηκε

(„И чак си и заплакао над безумљем осетивши сажалење над пропашћу његових учесника. Све је то достојно пред Богом и показало се као дело великог ума“).⁶⁷⁰

Сигурно да је Псел, дубоко свестан непопуларних мера Михаила VII Дуке примењених на најближим сродницима, покушао да оправда свог ученика и покровитеља. Политичка одлука Михаила VII, подстакнута амбицијима његовог очуха да поврати власт и нејасно исказаним ставом царице мајке Евдокије по поменутом питању, јасна је ако се има у виду кључна последица везана за поновни долазак Романа Диогена на трон – наследна владарска права представника владарског дома Дука била би угрожена.⁶⁷¹

Очито је да је Константин X Дука обавезујући Евдокију да се не удаје после његове смрти желео да осигура будућност својих синова и оснује династију. Покушао је да спречи могућност да се странац на законит начин, оженивши се царицом мајком, уздигне на византијски трон.⁶⁷²

⁶⁶⁸ Psello, *Cronografia* II, 360.

⁶⁶⁹ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 8, 107 1.

⁶⁷⁰ Psellus, *Orationes panagyricae*, бр. 8, 110⁸⁷⁻⁸⁹. Јаков Љубарски претпоставља да се горе цитирани Пселови стихови односе на време након гушења устанка Урсела од Бајела, заповедника норманских најамника, 1073/1074. године, в. Любарский 1978, 255.

⁶⁷¹ Шаранац Стаменковић 2014, 231–232.

⁶⁷² Oikonomidès 1963, 120–121.

Августа Евдокија Макремволитиса, мајка принчева наследника, према последњим жељама свога мужа, преузела је власт као намесник у Византији.⁶⁷³ Требала је да буде гарант и чувар династијског наслеђа.

Иако је Константин Дука обавезао патријарха Јована Ксифилина да баци анатему на царицу у случају да она не испоштује његову последњу жељу, патријарх је Евдокију ослободио заклетве. Она се преудала за Романа Диогена и родила му је двојицу синова. Представницима владарске породице Дука постало је јасно да је њихово право на наследство било у опасности. Због тога је, на подстрек цезара Јована Дуке, Роман IV Диоген свргнут с престола, а царица мајка је прогнана. Дуке су задржале власт у својим рукама.

Јасно је да су царица мајка Евдокија Макремволитиса и патријарх Јован Ксифилин, без обзира на разлоге који су их подстакли, довели у питање опстанак династије Дука на престолу. С друге стране, цезар Јован Дука спасио је интересе своје породице, поштујући последњу вољу свога брата.

На основу изворних података може се закључити да је утемељење династије Дука требало да гарантују царица мајка, црквени поглавар и најстарији представник породице.

Каснији ток историје показао је да је и Михаило Псел био значајан за учвршћивање идеје о тзв. „царским Дукама“. Овај виртуоз речи састављао је похвална слова за чланове царског дома Дука, којима је хвалио, објашњавао и правдао њихове политичке потезе. Тиме је престоничкој елити приближио династију коју је основао Константин X.

⁶⁷³ Иконоmidис сматра да је царица Евдокија Макремволитиса током регентства од маја до децембра 1067. године владала као автократор (самодржац), али да формално није имала поменути титулу. Он образлаже своју тврдњу следећим аргументима: синклит је положио заклетву да не именује за владара никога сем синова Константина X и Евдокије Макремволитисе; ниједан извор не приписује Евдокији титулу автократора; када је августа Евдокија желела да уздигне на престо Романа Диогена, гарда Варјага одбила је његово именовање све док Михаило и Констанције то нису одобрили. То указује да су за Варјаге законити цареви били искључиво синови Константина X Дуке; *Геста* Роберта Гвискарда, написана крајем XI века (а познато је да је њен састављач употребљавао грчке изворе), потврђује да је пре царевања Романа IV Диогена, Михаило Дука с Константијем управљао Царством, в. Oikonomidès 1963, 123–124. О истакнутој улози владарки у законитом премощавању међупериода од смрти једног владара до доласка на трон другог и преношењу власти у средњовековним хришћанским државама в. Војводић 2009, 426–429 (с прегледом старије литературе).

Закључак

О узајамно присном односу цариградског дворског филозофа и ретора Михаила Псела с византијским царем Константином X Дуком сведочи сам Псел у својим делима – *Хронографији*, царским говорима и писмима.

Прихвате ли се Пселови подаци с пуним поверењем намећу се следећи закључци. Пселово и Дукино пријатељство започело је у време владавине Константина IX Мономаха. Овај цар удомио је свог секретара Михаила Псела код, у то време, добростојећег Константина Дуке. Будући да је Дука био веома добар познавалац филозофије, реторике и Светог писма, желео је да сваки слободни тренутак проводи с Пселом, врским ерудитом и „упија његове речи као да су нектар“.

Учењак је имао пресудну улогу у Константиновом доласку на власт. У тешкој унатарполитичкој ситуацији у престоници, крајем владавине цара Исака I Комнина и у недовољно јасним друштвеним околностима на двору, Михаило Псел „обуо је Константину Дуки пурпурне сандале“ када нико од цариградских великодостојника то није смео. Поред тога, придобио је на његову страну цариградског патријарха Константина Лихуда.

Током царевања Константина X Псел је заузео почасно место међу онима који су били у најужем владаревом окружењу. Седео је с Дуком за истим столом и уживао је све привилегије.

Дворски ретор и филозоф снажно је утицао на византијску државну политику током владавине Константина X Дуке. Саветовао је цара да оружане сукобе замени политиком дипломатије.

Михаило Псел био је довољно смео да Константину X говори и оно што владар не би желео да чује. Тиме је наглашавао своју блискост с Константином Дуком, али и високи положај који му је припадао на цариградском двору. Тако Псел у *Хронографији* даје два виђења војне политике и ратне вештине свог пријатеља. Он истиче, најпре, да је Константин X био изузетно посвећен проблемима војне организације и да је у томе надмашио остале цареve. На другом

месту, ипак, наводи да је Дука по питању војске био велики незналица и да ју је ослабио што је нанело тежак ударац Византији и довело је до пропасти.

Разлог Пселовим контрадикторним подацима следећи је. Михаило Псел је други део *Хронографије* писао по жељи цара Михаила VII Дуке, Константиновог сина. Он представља извесни енкомсион династији Дука. Поштујући енкомијастички књижевни жанр, Псел је у *Хронографију* уткао мотив *цара ратника*, уобичајени мотив панегирика. Свестан чињенице да је *Хронографија* историографски спис, а не похвална беседа, Псел је изнео и истините историјске податке – Константин X Дука је, према оцени савременика, лоше водио војну политику државе што је довело до смањења територије Византије и губитка њеног угледа.

Псел проналази оправдање за цара наглашавајући да су за лошу војну политику криви Константинови саветници који су му подилазили и ласкали му. Посебно истиче да је он сам покушао да „искорени ову царску болест“, односно да утиче на цара да не слуша саветнике који су му се додворавали и на лоше га подстицали. Дука је, међутим, по овом питању био тврдоглав и није га послушао.

Потоње Пселово сведочење о војној политици Константина Дуке потврђују историографски списи Михаила Аталијата, Скиличиног настављача и Јована Зонаре.

Псел је у *Хронографији* посебну пажњу посветио сукобу цара Константина X Дуке и народа Уза. Ослањајући се на стихове енкомиона у којима описује Дукину „чудесну победу“ над Узима, Псел није одступио од сведочења релевантних историографских извора. Узи, многобројнији и војно припремљенији непријатељ, напао је Византију. Константин X стао је на чело војске од сто педесет људи и пошао је на непријатеља. Пре него што је дошло до борбе, Узе је захватила заразна болест. Константин Дука, легитимни Божији изабраник који је владао земаљским Царством, обратио се Свевишњем за помоћ ромејском народу. Иако су изгледи да Ромеји победе били веома мали, Узи су потпуно уништени. Историјски извори осведочили су ове догађаје као „Божије дело“, „Божије чудо“ или „план Божије војске“. Псел је заслуге приписао цару Константину X Дуки.

О ратним дејствима Византије на истоку државе за време Дукине владавине у *Хроногорафији* нема помена. Чини се умесним да је Псел свестан

неповољне политичке ситуације на истоку Царства, о којој пишу Аталијат, Скиличин настављач и Зонара, намерно прећутао ову деликатну тему у свом историографском делу. Вероватно је желео да Константинову одговорност за веома тешко стање у источним провинцијама заташка.

С друге стране, у царским говорима упућеним Константину Дуки Псел очекивано, с обзиром на панегирични жанр, велича владарево војно успехе у свим деловима Царства, па тако и у источним провинцијама. Недвосмислену предност, ипак, даје Дукиној политици у европском делу Византије.

Извесно је да Михаило Псел у царским говорима користи мотив *владара ратника* без обзира на то што царевање Константина X, по оцени његових сународника, није обележила успешна војна политика. Управо супротно, сви историографски извори истичу Дукино интересовање за цивилна питања и развијање административног државног апарата на штету војске.

Не треба, међутим, previdети чињеницу да Константин X Дука током прве године свог царевања још увек није отворено исказивао своју неповољну војну политику по Византију која је, према мишљењу ромејских хроничара XI и XII столећа, довела до отуђења великог дела источних и западних ромејских територија. Напротив, покушао је да настави војну политику свог претходника, цара Исака I Комнина.

Мотивом *цара ратника* Псел је представио Дуку као одличног владара способног да сачува државне границе Византије. Тако је пропагирао да је Константин Дука прави наследник Константина Великог, првог хришћанског владара и утемељитеља Византије.

Михаило Псел описао је Константина X као изузетно побожног цара. Дукину запажену богобојажљивост којом је завредио помоћ и наклоност Господа потврђују Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара. С тим у вези, ромејска идеологија којом се наглашава божанско порекло царске власти Константина Дуке јасно је истакнута у свим списима Михаила Псела.

Поменуто идеологија присутна је и у иконографији свих печата и новца Константина X Дуке. Тако се као његови свети заштитници појављују искључиво Исус Христос и Богородица.

Дука је посебно био наклоњен култу Мајке Божије. То потврђује чињеница да се за време његовог царевања Богородица, након прекида који је трајао више од два и по века, поново редовно појављује на владарским печатима. На печату Константина Дуке први пут су приказане заједно светитељска и царска фигура. Уз то, на његовим печатима Богородица се први пут представља као стојећа фигура која додирује цареву круну, чиме се сугерише њено покровитељство над царем Константином X.

Константин X Дука је на самрти покушао да осигура наслеђе византиског престола својим синовима и успостави своју династију. Утемељење династије Дука требало је да обезбеде царица мајка Евдокија Макремволитиса, црквени поглавар Јован Ксифилин и најстарији представник породице, цезар Јован Дука, Константинов рођени брат.

Константин X захтевао је од августе Евдокије да написмено положи заклетву пред синклитом и синодом да се неће поново удавати и да нико осим њихових синова неће доћи на ромејски трон после његове смрти. Евдокија је потписала заклетву. Тако је формално-правно постала гарант династичких права Дука. О овоме сведоче у својим списима Михаило Аталијат, Скиличин настављач и Јован Зонара. У Пселовој *Хронографији*, међутим, нема информација о царичиној заклетви да се након смрти Константина X Дуке неће поново удавати. Зашто?!

Псел је настојао, састављајући други део *Хронографије*, да нагласи значај и успехе владарске породице Дука. Зато је уздизање Романа Диогена на византијски трон приказао у што лошијем светлу. Како је Евдокија Макремволитиса била мајка цара, по чијој је жељи Псел писао други део *Хронографије*, не чуди то што је прећутно оправдао њен други брак – свесно је прећутао царичино потписивање заклетве на верност Константину X Дуки. Заиста је тешко поверовати да о томе ништа није знао.

Неповољна спољнополитичка ситуација у којој се Византија нашла после смрти Константина X навела је августу Евдокију Макремволитису и патријарха Јована Ксифилина да погазе обећање дато на самрти Константину Дуки. Без обзира на то што се патријарх обавезао да баци анатему на Евдокију у случају да она не испоштује Константинову последњу жељу, ослободио ју је заклетве. Она се

преудала за Романа Диогена, истакнутог византијског достојанственика и родила му је двојицу синова. Представницима владарске породице Дука постало је јасно да је њихово право на наследство било доведено у питање.

Тумачењем расположивих података из *Хронографије* сазнајемо да Михаило Псел ни на који начин није утицао на Евдокијину решеност да се преуда, него да га је о томе сама царица обавестила. Он јој је, ипак, пружио подршку у тренутку када је требало престолонаследнику Михаилу Дуки саопштити поменућу одлуку.

Псел у *Хронографији* осуђује Евдокијину намеру да се странац на законит начин, оженивши се царицом мајком, уздигне на византијски трон. Међутим, налази и речи оправдања за августу. Државни послови били су у лошем стању, ратови су пламтели један за другим, а источне провинције пустошили су варвари. Поред тога, Евдокија је страховала за синове. Плашила се да они, будући без заштите, не буду ускраћени за владарски престо.

Чињеница је да је Роман IV Диоген приказиван са царицом Евдокијом Макремволитисом и њеним синовима из првог брака како на царским печатима тако и на златницима, што указује на потребу да се истакну наследна права сацарева из династије Дука. Августа Евдокија стално се појављује на печатима и новцу из времена Диогеновог царевања као гарант и чувар наследних династичких права својих синова из првог брака.

Што се тиче царских говора у којима Псел хвали Евдокијин брак с Романом IV Диогеном, јасно је да је њих састављао за време Диогенове владавине. Њихов је циљ био да прославе успехе владарског пара и логично је што је Псел похвалио њихове државничке одлуке.

После византијског пораза код Манцикерта и након што је до престонице стигла вест да је Роман ослобођен и да се споразумео с Турцима Селџуцима, на подстрек цезара Јована Дуке, Роман IV Диоген свргнут је с престола, а царица мајка Евдокија прогнана је. Дуке су задржале власт у својим рукама.

Евдокија Макремволитиса и патријарх Јован Ксифилин, без обзира на оправдане разлоге који су их навели, довели су у питање опстанак династије Дука на престолу, и на неки начин, изневерели очекивања Константина X Дуке. С друге

стране, цезар Јован Дука спасио је интересе своје породице, поштујући последњу вољу свога брата.

Ипак, да ли је и Михаило Псел остао је веран успомени на свог пријатеља цара Константина X Дуку?! У вези с овим, вратила бих се на цитиране Пселове речи из *Хронографије* с почетка рада:

ἀποκνεῖ ἑγὼ δέ σοι οὐκ ἐψευσάμην τὸν φίλον, ὃ θεία καὶ καθαρωτάτη ψυχὴ (πραοάγομαι γὰρ ὡς ἀκούοντι διαλέξασθαι) ἄντιος ἂν εἰδείης ὡς τὰ πρῶτα συνεπεφύκειν, ὡς ἐπεθάρρυνον, ὡς ἐπερρώννυσον, ὡς ἀθυμοῦντα παρεμβούμην, ὡς συγκινδυνεύσειν ἐπηγγελόμην, εἰ καὶ τούτου δεήσειεν, ἔπειτα καὶ τ' ἄλλα, ὡς μετήνευκά σοι τὸν ἀρχιερέα, καὶ πάντα πεποιήκα ὅποσα τε ὁ καιρὸς καὶ ὁ λόγος τῆς φιλίας ἀπῆται

[„А ја ти нисам лажан пријатељ био, о најчистија душо и божанска, (јер ти ово говорим као да си присуган). Сам знадеш да од самог почетка срастосмо, како бодрио сам те и надахнућем хранио, како те тешио, када нерасположен си био, када смо заједно у опасности били, како те храбрим, ако је то потребно било; а касније и остало – придобих за тебе патријарха и учиних све што је дати тренутак и суштина пријатељства захтевала.“]⁶⁷⁴

Пселов исказ сведочи да је он био искрен и веран пријатељ Константину X Дуки. А да ли је заиста био?!

Тешко је рећи. Михаило Псел пише у време када је било јасно да су се о последње жеље Константина X Дуке оглушили царица мајка Евдокија Макремволитиса и патријарх Јован Ксифилин. Они, који је требало да спроведу у дело Дукине планове о оснивању династије. Дода ли се томе чињеница да је Михаило Псел био Евдокијин „духовни стриц“, а да је у том тренутку његова „нећака“ и „добročинитељка“ била прогнана и присилно замонашена, чини се могућим да је Псел, инсистирајући на искреном пријатељству с Константином, себе самог желео да оправда пред царем Михаилом VII Дуком, својим учеником и патроном.

⁶⁷⁴ Psello, *Cronografia* II, 302.

Ефтимија Пич сматра да вести из *Хронографије* које се односе на династију Дука готово увек имају ироничан тон, те да је Псел желео да дезавуише цара Михаила VII Дуку и његов род у кругу интелектуалне елите којима је дело било доступно.⁶⁷⁵ С друге стране, Мајкл Цефрис износи недовољно аргументовану претпоставку да је однос Константина X Дуке и Михаила Псела био јако близак на почетку Дукине владавине, али да је током каснијих година његовог царевања захладнео.⁶⁷⁶ Стога остаје још да се размотри питање: да ли је Михаило Псел евентуално ироничан у опису Константина Дуке у *Хрониграфији*, односно, да ли се иза Пселових речи крије прекор Константину X?

Одговор на ово питање, по мом мишљењу, одричан је. Михаило Псел писао је о Константиновој владавини по налогу његовог сина, цара автократора Михаила VII Дуке. Извесно је да је он морао имати увид у текст који је дворски учењак састављао. Будући да је Михаилу Дуки „као узор служио отац“ и да је био „најобразованији ромејски василевс“ кога је Михаило Псел, његов учитељ познавао (без обзира на то садржи ли Пселов навод дозу ироније или не, што у случају овако образованог, а самосвесног и таштог мислиоца не би било претенциозно претпоставити, готово је извесно да је Михаило Дука, као прворођени син ромејског василевса и савладар свог оца, стекао највише дворско образовање!), тешко је поверовати да се Псел осмелио да, макар и скривено, прекораву Константина Дуку. У прилог оваквој тврдњи иде и то што се рукопис Пселове *Хронографија* налазио у царској библиотеци. Она је била приватног карактера и у њу је мали број људи имао приступ.⁶⁷⁷

Поред тога, околности у византијској престоници и на самом двору биле су смутне после насилног замонашења августе Евдокије Макремволитисе и ослепљења и прогонства Романа Диогена. У таквим друштвеним условима Михаило Псел је писао други део *Хронографије*.

Сагледано из тог угла Псел је, наглашавајући у *Хронографији* своју „споредну улогу“ у преговорима око Евдокијине удаје за Диогена, желео да се приближи политичкој струји која је на византијски престо довела Романа Диогена, истовремено подржавајући оне који су остали верни последњој жељи

⁶⁷⁵ Pietsch 2005, 128.

⁶⁷⁶ Jeffreys 2010, 82–83.

⁶⁷⁷ Snipes 1989, 43–62. О читаоцима и слушаоцима Пселове *Хронографије* в. Reinsch 2013, 389–398.

Константина X Дуке, да нико осим његових синова неће владати Византијским царством. На тај начин је, у ствари, Псел, тражећи себи простор међу престоничком политичком интелигенцијом XI века Византије, настојао да себи осигура што јачи утицај на двору.

Најзад, Михаило Псел отворено критикује Дукино лоше вођење војне политике у *Хронографији*, али га као искрени пријатељи разуме и оправдава.

Не треба, међутим, занемарити то да је Михаило Псел доживео крај своје каријере управо за царевања Михаила VII Дуке. Стога остављам отворену могућност да се Михалу Дуки није допало Пселово сведочанство о његовој породици, а самим тим, његовом оцу Константину X, оснивачу династије.

*

Упореди ли се царски говори и писма, састављени за Дукина живота и други део *Хронографије*, писан после Константинове смрти, може се закључити да Михаило Псел, поштујући правила која намећу ови књижевни жанрови, у основи доноси исту слику о Константину X Дуки и његовој владавини. Псел је, истичући византијску царску идеологију, представио Константина X као изабраника Божијег. Како је писац овом василевсу приписао натприродне божанске способности, његова дела представљена су као чуда. Владарева личност била је утемељена на хришћанском учењу. Сходно томе, Псел је описао Дуку као владара кога красе све богоугодне врлине, односно, праведног, храброг, умереног, разборитог, скромног, благог, побожног и човекољубивог цара.

Михаило Псел је у *Хронографији*, пратећи хвалоспевни жанр енкомииона славио, како лик и дело свог пријатеља, тако и његово потомство. Тиме је покушао да осигура породични легитимитет Дука на византијском престолу и њихов континуитет у власти.

Нема сумње да је Псел био и те како значајан за учвршћивање идеје о тзв. царским Дукама. Овај виртуоз речи састављао је и похвалне говоре за чланове царског дома Дука, којима је афирмисао, објашњавао и правдао њихове

политичке потезе. Тиме је цариградској елити приближио династију коју је основао Константин X Дука.

Константин Дука је током своје владавине стално истицао породично презиме *ὁ Δούκας* како на новцу тако и на печатима. Будући да је Михаило VII Дука наставио традицију свог оца, нагласио је континуитет владавине династије и њено законито право на византијски престо. Дуке су постале прва ромејска династија чији су владари у натписе на својим печатима и новцу укључили и породично презиме. Тиме је постављен темељ дворској владарској пропаганди која је ширила идеологију о Богом изабраној и благословеној династији Дука.

Владарска породица Дука стекла је престижан углед у Византији током друге половине XI века. Сасвим је сигурно да је томе значајно допринео Михаило Псел, бриљантни ромејски писац и интелектуалац својим изванредним књижевним стваралаштвом посвећеним Дукама.

Позивањем на сродство са царским Дукама и њихову традицију други родови настојали су да обезбеде себи висок положај у византијској друштвеној хијерархији. Дуке су, захваљујући родбинским везама с династијом Комнин, задржале најпрестижније и најутицајније положаје у Византијском царству.⁶⁷⁸

⁶⁷⁸ По доласку на власт цара Алексија I Комнина (1081–1118) представници породице Дука захтевали су да се њихова права на цариградски престо званично признају. Дуке су покушале да заштите своја династичка права посредством Константина Дуке, сина свргнутог и замонашеног Михаила VII; Константину је цар Алексије I хрисовуљом признао положај сацара. Поред тога, чланови породице Дука покушали су то да учине и посредством Ирине Дукене, супруге новог цара и унукe цезара Јована Дуке. О стварању клана Дука–Комнина в. Крсмановић 2001, 275–283; Станковић 2006, 202–209.

Листа референци

Скраћенице

BZ = Byzantinische Zeitschrift

Bsl = Byzantinoslavica

Byz = Byzantion

ВВ = Византиискии Временник

DOP = Dumbarton Oaks Papers

ЗРВИ = Зборник Радова Византолошког Института

JÖB = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

ODB = Kazhdan, A. (ed.) (1991): The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford.

REB = Revue des Études Byzantines

REArm = Revue des Études Armeniennes

REAug = Revue des Études Augustiniennes

CFBH = Corpus Fontium Byzantinae Historiae

Извори

Alexias:

Reinsch, D. R. – Kambylis, A. (ed.) (2001): *Annae Commenae Alexias*. Berolini et Novi Eboraci
Pars prior: Prolegomena et textus (CFHB)

Atal.:

Martín, I. P. (ed.) (2002): *Miguel Atalíates Historia*. Madrid.

Weiss 1972:

Weiss, G. (1972): Forschungen zu den noch nicht edierten Schriften des Michael Psellos.
Byzantina 4, 11–51.

ВИИИЈ III:

Максимовић, Љ. (ур.) (2007²): *Византијски извори за историју народа Југославије III*.
Београд: Византолошки институт САНУ

Gautier 1966 :

Gautier, P. (1966): Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doucas. *REB* 24,
153–170.

Gautier 1978:

Gautier, P. (1978): Monodies inédites de Michel Psellos. *REB* 36, 83–151.

Gautier 1980:

Gautier, P. (1980): Basilikoi logoi inédite de Michel Psellos. *Siculorum Gymnasium Anno* 32/2,
758–764.

Gautier 1986:

Gautier, P. (1986): Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées. *REB* 44, 111–197.

Grierson 1982:

Grierson, P. (1982): *Byzantine coins*. London – Los Angeles.

Grierson 1993²:

Grierson, P. (1993²): *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 3, *Leo III to Nicephorus III (717–1081)*. Washington.

Grierson 1999:

Grierson, P. (1999): *Byzantine coinage*. Washington.

Zacos – Veglery 1972:

Zacos, G. – Veglery, A. (1972): *Byzantine lead seals I*. Basel.

Zonaras IV:

Dindorfius, L. (ed.) (1871): *Ioannis Zonarae epitome historiarum (Ioannes Skylitzes Continuatus) IV*. Lipsiae.

Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα (1999) (έκδοση 15η), Ζωή. Αθήνα.

Laurent 1962:

Laurent, V. (1962): *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*. Città del Vaticano.

Лихачев 1991:

Лихачев, Н. П. (1991): Моливдовулы Греческого Востока. у: Шандровская, В. С. (ур.) *К XVIII Международном конгрессу византинистов*, Научное Наследство 19, Москва.

Michel Italikos:

Gautier, P. (ed.) (1972): *Michel Italikos, Lettres et Discours*. Paris.

Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη IV, V:

Sathas, K. N. (ed.) (1874, 1876): *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη IV, V*. Paris.

Nesbitt 2009:

Nesbitt, J. (2009): *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art VI*. Washington.

Nicephori Bryennii:

Gautier, P. (ed.) (1975): *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*. Bruxelles (CFHB IX)

Novum Testamentum Graece (1998) (27th Edition). Stuttgart.

Psello, Cronografia I, II:

Impellizzeri, S. (ed.) (1984): *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) I, II*. Vicenza.

Psellos, Scripta minora I, II:

Kurtz, E. – Drexl, F. (ed.) (1936, 1941): *Michaelis Psell, Scripta minora magnam partem adhuc inedita I, II*. Milano.

Psellus, Orationes panagyricae:

Dennis, G. T. (ed.) (1994): *Michaelis Pselli, Orationes panagyricae*. Stuttgart–Leipzig: Bibliotheca Teubneriana

Psellus, Orationes forenses et acta:

Dennis, G. T. (ed.) (1994): *Michaelis Pselli, Orationes forenses et acta*. Stuttgart–Leipzig: Bibliotheca Teubneriana

Seibt 1978:

Seibt, W. (ed.) (1978): *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich 1, Kaiserhof*. Wien.

Scyl.:

Thurn, I. (1973): *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. Berolini et Novi Eboraci (CFHB)

Scyl. Cont.:

Tsolakis, E. (ed.) (1968): *Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus)*. Thessaloniki.

Хомер, Одисеја:

Ђурић, М. Н. (прев.) (1963): *Хомер, Одисеја*. Нови Сад: Матица српска

Литература

Angelou 2010:

Angelou, A. (2010): Rhetoric and history: the case of Niketas Choniates. in: Macrides, R. (ed.) *History as Literature in Byzantium*, Birmingham, 289–305.

Angold 1984:

Angold, M. (1984): *The Byzantine Empire 1025–1204 (A political history)*. London – New York.

Benakis 1963:

Benakis, L. (1963): Michael Psellos ' Kritik an Aristoteles. *BZ* 56, 213–227.

Bordier 1883:

Bordier, H. (1883): *Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*. Paris.

Browning 1975:

Browning R. (1975): Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries. *Past & Present* 69, 3–23.

Wald 1944:

Wald, E. de (1944): The Comnenian portraits in the Barberini Psalter. *Hesperia* 13, 78–86.

Walker 2001:

Walker, J. (2001): Michael Psellos on rhetoric: A Translation and Commentary on Psellos' Synopsis of Hermogenes. *Rhetoric Society Quarterly* 31, 5–40.

Weiss 1973:

Weiss, G. (1973): *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*. Munich.

Војводић 2002:

Војводић, Д. (2002): Укрштена дијадима и „торакион“. Две древне и неуобичајене инсигније српских владара у XIV и XV веку. у: Максимовић, Љ., Радошевић, Н., Радуловић, Е. (ур.) *Трећа југословенска конференција византолога*, Београд–Крушевац, 250–276.

Војводић 2009:

Војводић, Д. (2009): Персонални састав слике власти у доба Палеолога. Византија – Србија – Бугарска. *ЗРВИ* 46, 409–433.

Vries de – van der Velden 1996:

Vries de – van der Velden, E. (1996): La lune de Psellos. *Bsl* 57/2, 239–256.

Vries de – van der Velden 1997:

Vries de – van der Velden, E. (1997): Psellos, Romain IV Diogénès et Manzikert. *Bsl* 58/2, 274–310.

Garland 1999:

Garland, L. (1999): *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527–1204*. London – New York: Routledge

Grabar 1950:

Grabar, A. (1950): Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique. *DOP* 5, 1–28.

Grabar 1960:

Grabar, A. (1960): Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks. *DOP* 14, 123–146.

Grabar 1971:

Grabar, A. (1971): *L'empereur dans l'art byzantin*. London.

Grünbart 2005:

Grünbart, M. (2005): *Formen der Anrede im byzantinischen Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert*. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

Dédéyan 1975:

Dédéyan, G. (1975): L'immigration arménienne en Cappadoce. *Byz* 45, 41–117.

Diehl 1926:

Diehl, C. (1926): *Manuel d'art byzantin II*. Paris.

Иванишевић 2001:

Иванишевић, В. (2001): *Новчарство средњовековне Србије*, Београд.

ИСН I:

Ћирковић, С. (ур.) (1981): *Историја српског народа I*. Београд: СКЗ

Jerphanion 1930:

Jerphanion, G. de (1930): Le „thorakion“, caractéristique iconographique du XIe siècle. in: *Mélanges Charles Diehl II*, Paris, 71–79.

Jeffreys 2008:

Jeffreys, E. (2008): Rhetoric. in: Jeffreys, E., Haldon, J., Cormack, R. (ed.) *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, 827–837.

Jeffreys 2010:

Jeffreys, M. (2010): Psellos and ‘his emperors’: fact, fiction and genre. in: Macrides, R. (ed.) *History as Literature in Byzantium*, Birmingham, 73–91.

Joannou 1951:

Joannou, P. (1951): Psellos et le Monastère Τά Ναρσοῦ. *BZ* 44, 283–290.

Kaldellis 1999:

Kaldellis, A. (1999): *The Argument of Psellos 'Chronographia'*. Leiden – Boston – Köln.

Kazhdan – Constable 1982:

Kazhdan, A. – Constable, G. (1982): *People and power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*. Washington.

Karpozilos 1984:

Karpozilos, A. (1984): Realia in Byzantina Epistolography X – XII c.. *BZ* 77, 20–37.

Kennedy 1983:

Kennedy, G. (1983): *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton, New Jersey.

Кодер 2011:

Кодер, Ј. (2011): *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*. Београд: Утопија

Kolia-Dermitzaki 1997:

Kolia-Dermitzaki, A. (1997): Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations. *Bsl* 58/2, 251–268.

Koltsida-Makre 2003:

Koltsida-Makre, I. (2003): The iconography of the Virgin through inscriptions on Byzantine lead seals of the Athens Numismatic Museum Collections. *Studies in Byzantine Sigillography* 8, 27–38.

Krallis 2006:

Krallis, D. (2006): Attaliates as a reader of Psellos. in: Barber, C., Jenkins, D. (ed.) *Reading Michael Psellos*, Leiden – Boston, 167–191.

Крсмановић – Лома 1997:

Крсмановић, Б. – Лома, А. (1997): Георгије Манијакис, име ΓΟΥΔΕΛΙΟΣ и Пселова „скитска аутономија“. *ЗРВИ* 36, 233–263.

Крсмановић 2001:

Крсмановић, Б. (2001): *Успон војног племства у Византији XI века*. Београд: Византолошки институт САНУ

Крсмановић – Радошевић 2004:

Крсмановић, Б. – Радошевић, Н. (2004): Легендарне генеалогичке византијских царева и њихових породица. *ЗРВИ* 41, 71–98.

Lazarev 1967:

Lazarev, V. N. (1967): *Storia della pittura bizantina*. Torino.

Lauritzen 2012:

Lauritzen, F. (2012): Autocrate negli encomi imperiali di Michele Psello (1018–1081). *ZRVI* 49, 113–125.

Lauritzen 2013:

Lauritzen, F. (2013): *The Depiction of Character in the Chronographia of Michael Psellos*. Turnhout: Brepols

Любарский 1973:

Любарский, Я. Н. (1973): Пселл в отношениях с современниками. (Пселл и семья Кирулариев). *ВВ* 35, 89–103.

Любарский 1978:

Любарский, Я. Н. (1978): *Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма*. Москва.

Magdalino 2002:

Magdalino, P. (2002): The Medieval Empire (780-1204). in: Mango, C. (ed.) *Oxford History of Byzantium*, Oxford, 169–208.

Максимовић 1984:

Максимовић, Љ. (1984): Печат автократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине. *ЗРВИ* 23, 89–94.

Марјановић-Душанић 1994:

Марјановић-Душанић, С. (1994): *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд.

Миловановић 1979:

Миловановић, Ч. (1979): *Михаило Псел као књижевни теоретичар* (докторска дисертација). Београд.

Миловановић 1984:

Миловановић, Ч. (1984): Псел и Григорије, Нона и Теодота. *ЗРВИ* 23, 73–87.

Mullett 1988:

Mullett, M. (1988): Byzantium – a Friendly Society?. *Past & Present* 118, 3–24.

Mullett 1999:

Mullett, M. (1999): Friendship in Byzantium: Genre, Topos and Network. in: Haseldine, J. (ed.) *Friendship in Medieval Europe*, Stroud, 166–184.

Mullett 2002:

Mullett, M. (2002): Rhetoric, Theory and the Imperative of Performance: Byzantium and Now. in: Jeffreys, E. (ed.) *Rhetoric in Byzantium*, Burlington–Aldershot, 151–170.

Neville 2012:

Neville, L. (2012): *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium. The Material for History of Nikephoros Bryennios*. Cambridge.

Оболенски 1991:

Оболенски, Д. (1991): *Византијски комонвелт*. Београд: Просвета – СКЗ

Oikonomidès 1963:

Oikonomidès, N. (1963): Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance. *REB* 21, 101–128.

Oikonomidès 1972:

Oikonomidès, N. (1972): *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*. Paris.

Острогорски 1959:

Острогорски, Г. (1959): *Историја Византије*. Београд.

Острогорски 1970а:

Острогорски, Г. (1970а): Сацаровање у средњовековној Византији. у: Стојковић, Ж. (ур.) *Из византијске историје, историографије и просопографије*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књига III, Београд, 180–191.

Острогорски 1970б:

Острогорски, Г. (1970б): Автократор и самодржац. у: Стојковић, Ж. (ур.) *Византија и Словени*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књига IV, Београд, 281–364.

Острогорски 1970в:

Острогорски Г., (1970в): Византијски систем хијерархије држава. у: Стојковић, Ж. (ур.) *О веровањима и схватањима Византинаца*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књига V, Београд, 238–262.

Острогорски 1970г:

Острогорски Г., (1970г): Византијски цар и светски хијерархијски поредак. у: Стојковић, Ж. (ур.) *О веровањима и схватањима Византинаца*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књига V, Београд, 263–277.

Papaioannou 2000:

Papaioannou, S. (2000): Michael Psellos ' rhetorical gender. *Byzantine and Modern Greek Studies* 24, 133–146.

Papaioannou 2004:

Papaioannou, S. (2004): Η μίμηση στη ρητορική θεωρία του Μιχαήλ Ψελλού. in: Angelidi, C. (ed.) *Byzantium Matures: Choices, Sensitivities and Modes of Expression – Eleventh to Fifteenth Centuries*, Athens, 87–98.

Papaioannou 2013:

Papaioannou, S. (2013): *Michael Psellos. Rhetoric and authorship in Byzantium*. Cambridge.

Pietsch 2005:

Pietsch, E. (2005): *Die Chronographia des Michael Psellos. Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie*. Wiesbaden.

Пириватрић 1997:

Пириватрић, С. (1997): *Самуилова држава. Обим и карактер*. Београд: Византолошки институт САНУ

Polemis 1965:

Polemis, D. (1965): Notes on Eleventh Century Chronology (1059–1081). *BZ* 58, 60–76.

Polemis 1968:

Polemis, D. (1968): *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London.

Радошевић 1982:

Радошевић, Н. (1982): Похвална слова цару Андронику II Палеологу. *ЗРВИ* 21, 61–84.

Радошевић 1987:

Радошевић, Н. (1987): Никејски цареви у савременој им реторици. *ЗРВИ* 26, 69–86.

Radošević 1993:

Radošević, N. (1993): The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine *Basilikoi Logoi*. in: Langdon, J. S. et al (ed.) *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ*, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr., vol. 1, New Rochelle, New York, 267–287.

Радошевић 1994:

Радошевић, Н. (1994): Константин Велики у византијским царским говорима. *ЗРВИ* 33, 7–20.

Радошевић 1995:

Радошевић, Н. (1995): Подела власти у грчким царским говорима IV века. *ЗРВИ* 34, 7–20.

Радошевић 1998а:

Радошевић, Н. (1998а): Писма владарима Јована Мавропода и Михаила Псела. Из византијске епистографије XI века. *ЗРВИ* 37, 33–41.

Радошевић 1998б:

Радошевић, Н. (1998б): Писма Манојла II Палеолога у оквиру византијске књижевности XV века. у: Маринковић, Р. – Ређеп, Ј. – Јовановић, Г. (ур.) *Српска књижевност у доба деспотовине*, Научни скуп, Деспотовац, 22–23. август 1997, Деспотовац, 173–185.

Радошевић 1999/2000:

Радошевић, Н. (1999/2000): Смењивање на престолу у грчким царским говорима IV века. *ЗРВИ* 38, 17–26.

Рајковић 2003:

Рајковић, С. (2003): *Породица Вријенија у XI и XII веку*. Београд: Византолошки институт САНУ

Reinsch 2013:

Reinsch, D. R. (2013): Wer waren die Leser und Hörer der *Chronographia* des Michael Psellos?. *ZRVI* 50, 389–398.

Snipes 1989:

Snipes, K. (1989): The *Chronographia* of Michael Psellos and the textual Tradition and Transmission of the Byzantine Historians of the Eleventh and Twelfth Centuries. *ZRVI* 27/28, 43–62.

Spatharakis 1976:

Spatharakis, I. (1976): *The Portrait in Bizantine Illuminated Manuscripts*. Leiden.

Станковић 2003:

Станковић, В. (2003): *Цариградски патријарси и цареви македонске династије*. Београд: Византолошки институт САНУ

Станковић 2004:

Станковић, В. (2004): *Тропеофорос* код Михаила Псела. Један пример политичке употребе реторике. *ЗРВИ* 41, 133–151.

Станковић 2006:

Станковић, В. (2006): *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице*. Београд: Византолошки институт САНУ

Stanković 2007:

Stanković, V. (2007): Nikephoros Bryennios, Anna Komnene and Konstantios Doukas. A story about different perspectives. *BZ* 100/1, 169–175.

Станковић 2010:

Станковић, В. (2010): Увод у *Материјал историје* Нићифора Вријенија. *ЗРВИ* 47, 137–148.

Tinnefeld 1973:

Tinnefeld, F. (1973): Freundschaft in der Briefen des Michael Psellos. Theorie und Wirklichkeit. *JÖB* 22, 151–168.

Treadgold 1997:

Treadgold, W. (1997): *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford.

Hunger 1969/1970:

Hunger, H. (1969/1970): On the imitations (Μίμησις) of the antiquity in Byzantine Literature. *DOP* 23/24, 15–38.

Hunger 1978:

Hunger, H. (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I, II. München.

Canard 1965:

Canard, M. (1965): La campagne arménienne du sultan seljuqide Alp-Arslan et la prise d' Ani en 1064. *REArm* 2, 239–259.

Cormack 1976:

Cormack, S. M. (1976): Latin prose Panegyrics. Tradition and Discontinuity in the Late Roman Empire. *REAug* 22, 29–77.

Chamberlain 1986:

Chamberlain, C. (1986): The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellus. *Byz* 56, 16–27.

Cheyet 1980:

Cheyet, J. C. (1980): Mantzikert: un désastre militaire?, *Byz* 50, 410–438.

Cheyet 1990:

Cheyet, J. C. (1990): *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*. Paris.

Cheyet 1991:

Cheyet, J. C. (1991): La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène. *ZRVI* 29/30, 61–74.

Cheyet 1995:

Cheyet, J. C. (1995): Le patriarche “tyrannos”: le cas Cérulaire. *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter*, Francfort, 1–16.

Cheyet 1998:

Cheyet, J. C. (1998): La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler (Byzantina Sorbonensia 16)*, Paris, 131–147.

Dželebdžić 2007:

Dželebdžić, D. (2007): Τα αποφθέγματα των βασιλέων στην *Ιστορία σύντομο* του Μιχαήλ Ψελλού. *ЗРВИ* 44, 155–172.

Целебцић 2008:

Целебцић, Д. (2008): Писма Јована Апокавка Теодору Дуки. *ЗРВИ* 45, 125–140.

Шаранац Стаменковић 2012:

Шаранац Стаменковић, Ј. (2012): Константин X Дука у царском говору Михаила Псела. *ЗРВИ* 49, 127–143.

Шаранац Стаменковић 2013:

Шаранац Стаменковић, Ј. (2013): Иконографија печата и новца династије Дука. *Зограф* 37, 55–76.

Шаранац Стаменковић 2014:

Шаранац Стаменковић, Ј. (2014): Похвални говори Михаила Псела посвећени цару Михаилу VII Дуки. *Црквене студије* 11, 223–237.

БИОГРАФИЈА

Јасмина (Драган) Шаранац Стаменковић рођена је 9. септембра 1985. године у Нишу, где је завршила основну школу и гимназију „Светозар Марковић“. Основне студије уписала је 2004. године на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Дипломирала је јуна 2010. године, одбранивши дипломски рад под називом *Традиција Бугарског царства у 10 и 11. веку* који је вреднован оценом 10 (десет). У току основних студија остварила је укупан успех изражен у просечној оцени 9.78 (девет и 78/100).

Године 2008/2009. проглашена је за најбољег апсолвента Департмана за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а 2009/2010. године проглашена је за студента генерације на истом Факултету. Била је стипендиста *Фонда за младе таленте* града Ниша у периоду од 2005. до 2010. године, а јуна-јула 2011. године била је стипендиста програма *ΘΥΕΣΠΑ* у Атини.

Докторске студије историје уписала је децембра 2010. године на Катедри за историју Византије Филозофског факултета Универзитета у Београду и постала стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* Византолошког института САНУ (евиденциони бр. 177032). Истовремено, од школске 2010/2011. године до октобра 2014. године била је демонстратор на предметима *Историја Византије од 4. до 11. века* и *Историја Византије од 11. до 15. века* на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Од фебруара 2013. године до октобра 2014. године била је запослена као истраживач-сарадник на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* Филозофског факултета Универзитета у Београду (евиденциони бр. 177015).

Од октобра 2014. године запослена је као асистент на предметима *Историја Византије, Византијска цивилизација* и *Културна историја Византије* на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јасмина Шаранац Стаменковић

број уписа 5i10-11

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Цар Константина X Дука и Михаило Псел – историја једног односа

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

Ј. Шаранац С.

У Београду, 7. децембра 2015.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јасмина Шаранац Стаменковић

Број уписа _____ 5i10-11

Студијски програм _____ докторске студије историје

Наслов рада _____ Цар Константин X Дука и Михаило Псел – историја једног односа

Ментор _____ проф. др Влада Станковић

Потписани _____ Јасмина Шаранац Стаменковић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

Ј. Шаранац С.

У Београду, 7. децембра 2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Цар Константин X Дука и Михаило Псел – историја једног односа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 7. децембра 2015.
